

**OTA KONRÁD, MIROSLAV KUNŠTÁT,
MICHAL DIMITROV, JAKUB JOZA,
MARTIN LANDA**

**ZTRÁTA STARÝCH JISTOT
RAKOUSKO 1986–2000**

upraví grafik

Ota Konrád, Miroslav Kunštát, Michal Dimitrov, Jakub
Joza, Martin Landa

**ZTRÁTA STARÝCH JISTOT
RAKOUSKO 1986–2000**

upraví grafik

Kniha vychází s podporou

Odborné recenze:

prof. PhDr. Vít Hloušek, Ph.D.

PhDr. Jiří Kuděla, Ph.D.

© Ondřej Konrád, 2019

Cover & Typo © Tomáš Didunyk, 2019

Všechna práva vyhrazena / All rights reserved

ISBN 978-80-7422-

Úvod

Když padla železná opona – k symbolickému přestřižení ostnatého drátu mezi Československem a Rakouskem došlo 17. prosince 1989 –, zamířila řada československých občanů právě ke svým jižním sousedům, aby poznala život „na Západě“. Pro většinu z nich to bylo první setkání s dosud cizím světem. V předvánoční Vídni si Češi a Slováci prohlíželi barevné, pestré výlohy, s trochou závlsti obdivovali upravené rakouské vesnice a opravené silnice.¹ Rakousko se mnohým z nich jevilo být vysněným „západním“ rájem, vzorem, který by měla vlastní čerstvě postkomunistická společnost následovat. Mohli si tak sotva všimnout a především pochopit, že i rakouská společnost procházela v této době hlubokou proměnou. Když navíc v dalších letech vyplnily životy občanů bývalých komunistických zemí (v dobrém i špatném) hluboké zdejší transformační procesy, postřehli jenom někteří z nich, že transformací procházela také společnost rakouská. Nejenom však ona: období od poloviny osmdesátých let až do přelomu století je charakteristické hlubokými změnami ve většině evropských zemí – skutečnost, kterou si, občas i s údivem, začala Evropa uvědomovat až s určitým časovým odstupem.²

Předkládaná kniha se zaměřuje právě na toto období změn v Rakousku, za jehož počátek můžeme považovat polovinu osmdesátých let a za jehož spíše vyvrcholení než konec lze označit právě rok 2000.³ Naším záměrem nebylo podat úplný obraz tohoto období. I s ohledem na to, že kniha je určena v první řadě širšímu, nejenom odbornému publiku, zvolili jsme cestu pěti případových studií, které problematiku rakouské transformace sice nevyčerpávají, podávají však na vybraných tématech základní představu o její formě, průběhu i specifikách.⁴

Ministři zahraničních věcí Československa a Rakouska Jiří Dienstbier (vpravo) a Alois Mock (vlevo) symbolicky přestřihují dráty na československo-rakouských hranicích mezi Hatěmi a Kleinhaugsdorfem v roce 1989.

V první kapitole se zaměřujeme na vyrovnání s nacionálněsocialistickou minulostí, podnícené krizí tradičního konceptu Rakouska jako první oběti. Tento proces je představen jako jeden z aspektů hlubokých sociálních a politických změn, k nimž v Rakousku došlo v polovině osmdesátých let. Jejich vyvrcholením byla tzv. Waldheimova aféra, která vypukla v průběhu prezidentské kampaně v roce 1986. Palčivá otázka minulosti, která se náhle vrátila v bouřlivých diskusích při prezidentské kampani i po ní, zpochybnila záhy mnohé dosud zdánlivě samozřejmé představy o sobě samých i o druhých. Jako taková je tzv. Waldheimova aféra klíčem k rakouské transformaci let 1986–2000.

Waldheimova aféra předznamenala řadu dalších proměn rakouské společnosti. V osobě prezidenta, který byl během svého

funkčního období ignorován naprostou většinou západních států, vyvstala otázka mezinárodního postavení Rakouska v Evropě ve druhé polovině osmdesátých let. Ve druhé kapitole se proto věnujeme proměnám rakouské zahraniční politiky po nástupu velké koalice v roce 1986. Rakousko v novém světě muselo znovu definovat tradiční pilíře své poválečné identity – neutralitu, postoj k Evropě i ke svým bezprostředním sousedům. Ze země na rozhraní dvou mocensko-ideologických bloků se stala náhle země ve středu Evropy se sousedy, kteří právě zahájili svůj „návrat do Evropy“. V této kapitole nezapomínáme ani na velice proměnlivé a v některých okamžicích i dramatické česko-rakouské vztahy.

Pád berlínské zdi a konec bipolárního světa zažívali Rakušané také prostřednictvím podstatného zvýšení migračních proudů. Ve třetí kapitole se proto zaměřujeme na tento proces, který měl za následek proměnu postojů rakouských politických stran a z obecnějšího pohledu vyvolal otázku pojetí rakouské národní identity tvářící v tvář skutečnosti polyetnické společnosti, jíž se Rakousko nejpozději v devadesátých letech stalo.

Transformace devadesátých let znamenala pro občany bývalých komunistických zemí především zásadní změny hospodářského systému. Z nich to byla hlavně privatizace, která proměňovala společnost a ovlivnila osobní osudy. Považovat však privatizační proces za rys charakteristický pouze pro transformaci zemí bývalého východního bloku by bylo omylem. Podobné hospodářské problémy, před nimiž stály vlády v Praze, Varšavě, Bratislavě či Budapešti – přes všechny rozdíly i mezi jednotlivými zeměmi bývalého východního bloku – musely řešit také vlády ve Vídni. Ve čtvrté kapitole tedy podrobně rozebíráme privatizaci v Rakousku. Privatizace zestátněného sektoru v Rakousku ve dvou desetiletích po roce 1986 byla jedinečným ekonomickým i politickým procesem, v němž se odrazily proměny v chápání role státu, stranické politiky a organizovaných zájmů ve společnosti.

Poslední kapitola je nikoli náhodou věnována proměnám rakouské vnitřní politiky, která se musela s těmito změnami vyrovnávat a zároveň tyto změny dále akcelerovala. Rozpad konsensuální demokracie, jednoho z hlavních charakteristických znaků druhé rakouské republiky, je tak proto i v této kapitole představen jako součást hlubších sociálních změn. Všíáme si tu především proměn politické kultury, volebního chování a vnímání politiky obecně.

Jednotlivé kapitoly a jejich závěry umožňují nakonec i vystihnout některé obecnější rysy rakouské transformace let 1986–2000. Jako zásadní se nám jeví zejména tři aspekty. Změny v jednotlivých oblastech, které představujeme na příkladech těchto pěti případových studií, byly spolu vzájemně úzce provázány: posuny v chápání minulosti si nelze představit izolovaně od proměn rakouské politické kultury. Proměňující se zahraničněpolitický rámec ovlivňoval rakouskou vnitřní politiku, jedním z jeho důsledků byly i migrační vlny, které se zpětně odrážely v rakouské politice. A v neposlední řadě je rakouská privatizace příkladem komplexních vnitropolitických, zahraničněpolitických i hospodářských vzájemných vlivů.

Všem zkoumaným tématům je dále společné narušení a mnohdy i odstranění původních pravidel a zvyklostí – ať už v pohledu na minulost, v uspořádání zahraniční i hospodářské politiky, ve vnímání sebe sama jako monoetnické společnosti či ve způsobu regulace politického jednání. Namísto toho máme co do činění s pluralizací ve všech těchto oblastech, s hledáním nových konceptů a rámců, v nichž by se měla společnost pohybovat. Přitom tato pluralizace nemusela být vždy pouze pozitivním jevem: ztráta zažitého způsobu kontroly nad jednáním lidí a jeho rostoucí nepředvídatelnost otevřely prostor i pro populistickou politiku.

Přesto si nese také současné Rakousko řadu rysů, které tyto proměny nedokázaly zcela zatlačit do pozadí. Změna v pohledu na minulost neznamenal nahrazení jedné paměťové kultury zcela jinou vzpomínkou. Pro mnoho lidí v různých kontextech tak i nadále zůstává Rakousko první obětí či přinejmenším zemí a společností podrobenou nacistickým Německem. Narušení dominance obou hlavních politických stran sice podstatně změnilo rakouskou politickou scénu, velká koalice se však na politickou scénu v letech 2007–2017 opět vrátila; zdá se tak, že konsensuálnost jako tradiční rys rakouské politické kultury zcela nezmizela. Navíc, ve srovnání s postkomunistickými zeměmi v regionu střední a východní Evropy, nemuselo Rakousko řešit otázku systémové změny přechodu od autoritativního socialistického režimu k pluralitní, parlamentní demokracii, který pro země jako Československo znamenal mimo jiné i potřebu vzniku nové ústavy a celé řady zákonů. Podobné zjištění platí také pro zahraniční politiku. Přes podstatné změny, jimiž prošlo postavení Rakouska v Evropě, zůstává například i nadále neutralita, jakkoli již zřejmě obsahově

vyprázdněná, důležitou součástí rakouské kolektivní identity i politiky a uvažování o světě.

Změny v hospodářské sféře, charakterizované nejenom procesem privatizace, ale především ještě obecnějším trendem globalizace, byly sice daleko zásadnější, vztah mezi politikou a (tuzemským) hospodářstvím či finančním světem je však v Rakousku nadále specifický. Migrace nakonec učinila z rakouské společnosti společnost polyetnickou. I tato změna je zřejmě nezvratná. Nicméně také v tomto případě pracuje nemalá část rakouské politiky i společnosti s nostalgií po daleko „přehlednějším“ a zřejmě i srozumitelnějším světě před polovinou osmdesátých let.

To je nakonec obecný rys celého námi sledovaného období i jeho důsledků, sahajících až do současnosti: hluboké a mnoho-
vrstevné zpochybňování poválečného národního státu jako rámce, v němž se v rozhodující míře odehrávala domácí politika, v němž bylo definováno jeho mezinárodní postavení, utvářeny mantinely hospodářského vývoje a v neposlední řadě i vztah k minulosti jako hlavní identitotvorný faktor poválečné rakouské společnosti. Namísto toho je tato doba charakteristická hledáním možných alternativ, přičemž, jak se záhy ukázalo, jednou z nich může být i o to větší vzývání návratu národního rámce.

Tato kniha vznikla jako projektový výstup tzv. specifického vysokoškolského výzkumu na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Jeho cílem bylo zapojit do vědecké práce – vedle autorů starší a střední generace – i generaci nejmladší, resp. pokročilé studenty. První kapitolu připravil Ota Konrád, druhou kapitolu zpracoval Miroslav Kunštát, třetí kapitolu Michal Dimitrov, čtvrtou Jakub Joza a nakonec pátou Martin Landa. Práce na závěrečné podobě textu nicméně probíhala kolektivně a i z tohoto důvodu jsme se rozhodli pojmut tuto knihu jako kolektivní dílo. Výsledná podoba publikace ovšem odráží stav z konce roku 2016, kdy proběhlo recenzní řízení. Významné posuny na rakouské politické scéně v následujících letech, spjaté například s určitými korekturami v migrační a azylové politice, resp. i v evropské a zahraniční politice, již nemohly být v závěrech jednotlivých studií zohledněny.

V neposlední řadě bychom rádi poděkovali kolegům z Katedry německých a rakouských studií FSV UK za jejich kritickou četbu rukopisu práce a cenné připomínky.

Oběť nebo pachatel?

Rakousko a jeho minulost

V interview s prezidentským kandidátem Rakouské lidové strany (*Österreichische Volkspartei*, ÖVP) Kurtem Waldheimem, které 9. března 1986 vysílala rakouská veřejnoprávní televize ORF, přišla řeč i na obvinění tisku, že Waldheim zatajuje svoji nacionálněsocialistickou minulost. Waldheim se proti obviněním ostře ohradil. Podle něj se jednalo o rozsáhlou kampaň, která ho měla očernit, o kampaň, kterou „Rakousko od druhé světové války nezažilo“. „Kampaň byla,“ pokračoval Waldheim, „již dlouhé měsíce plánována a je centrálně řízena.“ Nakonec se vyjádřil i ke své minulosti v době druhé světové války. Do německého Wehrmachtu narukoval, prohlásil Waldheim, „jako statisíce dalších Rakušanů, kteří pouze plnili svoji povinnost“.¹

V této záhy nechvalně proslulé větě o pouhém „plnění povinnosti“ v uniformě německé armády, vyřčené v rakouské televizi během prezidentské volební kampaně, Waldheim nevědomky rozprášíl po dlouhá desetiletí pečlivě budované pojetí Rakouska jako první oběti nacistického Německa. Vždyť, mohli se ptát Rakušané, jak může být Rakousko první obětí německého nacismu, když zároveň statisíce Rakušanů v uniformách jeho armády napomáhaly k realizaci dobovačným cílům hitlerovského Německa? Jaká byla tedy role Rakouska a Rakušanů za druhé světové války? Na těchto otázkách nebylo překvapivé to, na co se ptaly, ale spíše to, že byly s takovou důrazností pokládány téměř až půl století po anšlusu Rakouska.

V této kapitole se zaměřujeme na otázku příčin i následků této bouřlivé, ale i překvapivě rychlé destrukce „teze“ o Rakousku jako první oběti (*Opferthese*), z níž se během několika let stal „mýtus“ o Rakousku jako první oběti (*Opfermythos*). Zároveň se snažíme osvětlit důvody předchozí stability tohoto oficiálního vyprávění o nedávné rakouské minulosti.

Kurt Waldheim během
prezidentské kampaně
na zahájení 9. Wiener
Festwochen dne
3. května 1986.

Posuny v tom, jak si určitý kolektiv představuje svoji minulost, svědčí především o proměňujícím se vnímání přítomnosti. Paměť kolektivu je formována přítomným okamžikem a jeho strukturou i formami,² kterými jsou mu zprostředkovávány minulé skutečnosti. Výzkum proměn vnímání a pojetí minulosti určitým kolektivem tak především odhaluje rysy doby, v níž se tyto transformace připomínání vlastní minulosti odehrávají.

Paměťová studia, která s více než padesátiletým zpožděním navázala na Halbwachsovy sociologické úvahy o fenoménu kolektivní paměti, zažila v posledních desetiletích bouřlivý rozvoj, doprovázený řadou teoretických a pojmových diskusí. Z nich byly v německojazyčném a zprostředkovaně i střeoevropském prostoru s oblibou recipovány pojmy kulturní a komunikativní paměti Jana a Aleidy Assmannových. Jejich rozlišujícím znakem je forma, jíž je příslušnému kolektivu zprostředkována jeho minulost – písemná tradice umožňuje formovat dlouhodobou kulturní paměť, orální tradice utváří paměť komunikativní, trvajících, jak poznamenává Aleida Assmannová, pouze několik generací, schopných ještě uchovat osobní vzpomínku na původního vypravěče. Formy paměťové tradice pak zásadním způsobem ovlivňují obsahy i podoby kolektivní paměti.³

Toto již tradiční pojmosloví paměťových studií vyžaduje nicméně jisté korektury, jak ukazuje i případ, jemuž se v této kapitole věnujeme.⁴ Podstatné se jeví být také rozdíly v sociálním prostředí i v místě, v nichž se tyto odlišné formy zpřítomňování minulosti realizují. Z těchto důvodů používáme na následujících řádcích pojmů jako oficiální či ústřední vzpomínková kultura na jedné

straně a lokální vzpomínková kultura na straně druhé. Pojmem lokální vzpomínkové kultury chápeme formy vzpomínání sahající od vzpomínky realizované v malých, „face to face“ kolektivech až po místní kulturní vzpomínkové akce, na nichž se mohly podílet větší kolektivy, jakkoli stále okem přehlédnutelné.⁵ Rovněž chceme upozornit na dynamiku vzpomínky, především tehdy, pokud je realizována prostřednictvím příběhu, ať už na jakémkoli místě a v jakémkoli prostředí. Narace dokáže při zachování základního smyslu příběhu – tak se to alespoň jeví vypravěči i posluchačům – v průběhu doby integrovat i řadu na první pohled vzájemně protikladných událostí a jejich hodnocení.⁶

Na základě těchto úvah je možné formulovat východisko této kapitoly o proměnách rakouské kolektivní vzpomínky na druhou světovou válku a roli Rakušanů. Přerыв v dosavadním vyprávění o minulosti nebyl způsoben novými poznatky.⁷ Ve zpochybnění teze o Rakousku jako první oběti nebyla ani odhalena dosud neoblomná lež. Více se o Rakousku ve druhé polovině osmdesátých let dozvíme, budeme-li Waldheimovu aféru analyzovat jako událost, během níž byly narušeny sociální i prostorové hranice, v nichž měly do té doby různé vzpomínky na minulost své místo, a nikoli ji vnímat eticky jako bolestný proces poznání (jímž byla nepochybně také). Právě příčinám, průběhu i následkům onoho překračování hranic ve vzpomínkové kultuře je věnován následující text – chápeme je totiž jako projev hlubších proměn rakouské společnosti ve sledované době.

První oběť

Kde se však vzal vůbec názor, že Rakousko a Rakušané byli první obětí německého nacionálního socialismu? V posledních dubnových dnech roku 1945 vytvořil sociálnědemokratický politik Karl Renner ve Vídni, právě dobyté Rudou armádou, provizorní rakouskou vládu. V proklamaci samostatného Rakouska, zveřejněné 27. dubna 1945, vláda v jedné dlouhé větě zformulovala hlavní body rakouské teze o první oběti. V prohlášení mohli Vídeňané číst o „bezbranném národě Rakušanů“, jemuž byla vnucena „nepsitelná dobytá válka, kterou si žádný Rakušan nepřál“.⁸ Prohlášení se výslovně opřelo o Moskevskou deklaraci z roku 1943,

Sovětský plakát z roku 1945
s textem Moskevské deklarace.

v níž tehdejší spojenci hovořili o Rakousku jako o „první svobodné zemi“, která se stala obětí „hitlerovské agrese“.⁹

Teze o Rakousku jako první oběti hitlerovského Německa vyjadřovala oficiální rakouský postoj k minulosti až do konce osmdesátých let. Přes svoji stabilitu však sotva popisovala cestu, jíž Rakušané prošli v letech 1938–1945. Dalo by se dokonce říci, že Rakousko se první obětí nacistického Německa stalo až poté, co bylo Německo poraženo.

Anšlus Rakouska v březnu 1938 byl jenom zčásti vojenskou okupací ze strany cizí velmoci. Podle historika Gerharda Botze byl zároveň lidovým proněmeckým povstáním a převzetím moci rakouskými nacionálními socialisty.¹⁰ Je toho ovšem více, co se do oficiálního vyprávění o Rakousku jako první oběti nehodilo: rakouské kořeny a tradice nacionálního socialismu a antisemitismu,¹¹ jásající zástupy při průjezdu jednotek Wehrmachtu rakouskými městy a nakonec i na vídeňském náměstí Hrdinů (*Heldenplatz*) při

Adolf Hitler během anšlusu
Rakouska ve Štýrsku.

projevu Adolfa Hitlera 15. března 1938 a především antisemitské, lidové výtržnosti v prvních dnech po anšlusu Rakouska. Zejména ve Vídni se vlna antisemitismu záhy transformovala do zpočátku spontánní arizace během prvních dnů a týdnů po anšlusu. Podle některých autorů měl dokonce průběh tohoto lidového vyvlastňování a krádeží majetku židovských sousedů zpětný vliv i na další radikalizaci arizační politiky říše.¹²

Teze o první oběti rovněž nemůže vysvětlit ani období 1938–1945. Uvedené období přitom znamenalo pro rakouskou společnost jeden ze zásadních zlomů v jejích moderních dějinách a ovlivňovalo Rakousko přímo i nepřímo řadu desetiletí po roce 1945.

Tento zlom se odehrál především ve třech hlavních rovinách. Připojení Rakouska k Německé říši bylo již od počátku doprovázeno proměnou rakouské hospodářské struktury. Budování nových průmyslových, zejména zbrojních podniků, z nichž nejvýznamnější byly Hermann-Göring-Werke v Linci, šlo ruku v ruce s poněmčením rakouského hospodářství a bankovníctví. Specifický nacionálněsocialistický typ hospodářské modernizace výrazně rozšířil rakouské průmyslové kapacity, modernizoval infrastrukturu a díky němu bylo zahájeno i významnější využití především

vodní energie.¹³ Zároveň však zotročil masy pracovníků z východní Evropy i z koncentračních táborů, jejichž nedobrovolný podíl na poválečném rakouském hospodářském zázraku byl v plné míře odhalen a recipován teprve v nedávné době.¹⁴ Německý majetek, který se nacházel po konci války na rakouském území, tak představoval významnou složku rakouského hospodářství. Po válce umožnil rakouskému státu realizovat rozsáhlý znárodňovací program,¹⁵ zároveň však s odstupem více než půl století vyvolal řadu etických a následně i právních otázek – vždyť mezi zdánlivě opuštěným „německým majetkem“ se nalézaly také četné umělecké předměty, ukradené („arizované“) během války jejich původním majitelům.

Druhou oblastí, v níž se roky 1938–1945 podstatně zapsaly do rakouské společnosti, bylo narušení tradičního politického rozvrstvení rakouské společnosti do tří navzájem izolovaných politických táborů, které zároveň reprezentovaly odlišná sociální i regionální prostředí – sociálnědemokratický (marxistický) tábor, sdružující tradičně především dělníky a jejich rodiny z velkých měst či průmyslových aglomerací, křesťanskosociální tábor, opírající se hlavně o venkov a menší města, a nakonec německý národněliberální tábor, k němuž se hlásily převážně městské střední třídy a vzdělané vrstvy.¹⁶ V této situaci svědčí přes 680 000 Rakušanů,¹⁷ kteří po roce 1938 vstoupili do NSDAP nebo jako takzvaní „staří bojovníci“ byli jejími členy již před rokem 1938, o tom, že NSDAP slavila úspěch napříč všemi politickými tábory. Ponechme stranou otázku vlastní motivace pro vstup – přestože nebylo přijetí do NSDAP samozřejmé a bylo spojeno s posouzením kandidáta členství, nelze samozřejmě klást rovnítko mezi členstvím v NSDAP a neměnným nacistickým přesvědčením jednotlivce. V každém případě vypovídají tato čísla o vlivu, jaký měla strana a s ní nacionálněsocialistická ideologie i na „obyčejné“ Rakušany.

Poslední rovina úzce souvisí s výše řečeným: Rakušané nejenom vstupovali do strany a do organizací, jako byly SA či SS, ale rozsáhlá kohorta mladých mužů a mužů středního věku sloužila i v uniformách Wehrmachtu. Jako takoví prošli válečnými útrapami, které pro řadu z nich skončily smrtí, zmrzačením nebo vyčerpávajícím válečným zajetím.¹⁸ Mnozí z nich byli během své vojenské služby rovněž svědky zločinů, především na východní frontě a na Balkáně, či se přinejmenším o nich zprostředkovaně dovídali.¹⁹ Do těchto zločinů byli někteří z nich zapleteni i přímo. Jména

jako Odilo Globocnik, Adolf Eichmann či Ernst Kaltenbrunner zosobňují tento rakouský podíl na zločinech holocaustu, válečných zločinech, resp. zločinech proti lidskosti. Na rakouském území se nacházelo také několik koncentračních táborů s jedním z nejznámějších, Mauthausenem, v čele.

Ve srovnání s tím měl rakouský protinacistický odboj mezi obyvatelstvem menší ohlas.²⁰ Jistou výjimku představovali rakouští komunisté, v době první republiky zcela marginální strana, kteří však dokázali v době nacistického režimu nejvíce mobilizovat své příznivce. Odboj ovšem trpěl vysokou mírou roztržitostí podél tradičních štěpných linií rakouské předválečné politiky.²¹

Ať už z hlediska hospodářské struktury, členství ve straně či podílu na válce i zločinech Třetí říše, byl vliv nacionálněsocialistické éry na rakouskou společnost hluboký. Vyhnout se kontaktu a spolupráci s režimem bylo, snad až na malou skupinu odbojářů, téměř nemyslitelné. Relativně krátká epocha let 1938–1945 měla rovněž dlouhodobé důsledky pro rakouskou společnost a stát: pověstní kostlivci byli schováni v rakouských skříních až do 21. století.

Z tohoto hlediska je nutné vnímat prohlášení Rennerovy vlády především jako pragmatický krok, který měl usnadnit rakouskému obyvatelstvu přechod z jednoho politického a státního režimu do druhého, resp. ze zničené a poražené Velkoněmecké říše, které řada Rakušanů do poslední chvíle sloužila, do znovuoobnovované „malé“ rakouské republiky s neradostnými vyhlídkami do budoucna.

Teze o první oběti byla sdílena všemi hlavními antifašistickými politickými stranami. Tento konsensus byl jedním z projevů nové politické kultury druhé republiky. Zatímco se politická scéna meziválečné, tzv. první rakouské republiky zmítala v konfliktech především mezi levicí a pravicí, které nakonec vyvrcholily instalací autoritativního stavovského režimu a následnou občanskou válkou v únoru 1934, stavěli politici poválečného Rakouska od počátku vědomě na dohodě jako hlavní i nutné devíze nového státu. Tváří v tvář rozkladu starého řádu byli sice rakouští politici ochotni ke spolupráci i v roce 1918, velká koalice však tehdy nepřežila bezprostředně poválečné období. Po roce 1945 ovšem politické strany dokázaly na vládní úrovni spolupracovat více než dvě desetiletí: velká koalice ÖVP-SPÖ byla v Rakousku u vlády nepřetržitě až do roku 1966.²²

Tato spolupráce dvou bývalých nepřátel z února 1934 na obnově samostatného Rakouska se odrazila v zakladatelském narativu druhé republiky. Podle něho se druhá republika zrodila v nacistických koncentračních táborech, kde se jako vězni sešli dřívější nepřátelé, nyní stejnou měrou oběti pronásledování ze strany nacistického režimu: marxisté ze sociální demokracie a katoličtí politici jako reprezentanti rakouského stavovského státu let 1933–1938. Příběh o *Lagerstrasse* nepochybně reflektoval reálnou zkušenost některých ministrů prvních vlád Rakouska (ze sedmnácti ministrů první Figlovy vlády jich bylo plných dvanáct vězněno delší či kratší dobu v koncentračních táborech, sám Leopold Figl byl vězněn pět let, ministr zahraničí Karl Gruber byl aktivním účastníkem protinacistického odboje v Tyrolsku), pro většinu Rakošanů však jejich životním příběhem nebyl.

Pokud úspěch teze o Rakousku jako oběti nespočíval v její pravdivé reflexi minulosti, musíme jeho příčiny hledat jinde. Spatřujeme je, jak už bylo naznačeno, ve stabilizující funkci této interpretace pro poválečnou rakouskou společnost a rakouský stát. Tento stabilizační význam se promítl do většiny oblastí rakouské politiky a vývoje společnosti po roce 1945.

V prvé řadě hrála tato teze významnou roli při samotném vzniku druhé rakouské republiky i pro její formující se zahraniční politiku. Politická reprezentace se mohla opřít o prohlášení vítězných mocností. Již ve zmíněné Moskevské deklaraci z října 1943 prohlásili spojenci, že Rakousko bylo „první svobodná země, která padla za obětí hitlerovské agrese“. Anšlus prohlásili za neplatný a vyjádřili vůli znovuobnovit „svobodné a nezávislé Rakousko“.²³ Rakousko se oficiálně považovalo za okupovanou zemi, která však nepřestala z právního hlediska existovat, a poválečné Rakousko tak nemůže být pokládáno za nástupce Třetí říše, a tím pádem není ani odpovědné za její zločiny. Tento postoj se projevil i v ústavním vývoji, neboť rakouští politikové vědomě převzali ústavu meziválečného Rakouska.

Teze o první oběti byla v prvních letech po konci války prosazována především jako pragmatický prostředek²⁴ vzniku a upevnění rakouské státnosti, jako taková však byla přijímána i řadou ostatních zemí, včetně vítězných mocností.²⁵ Rakousko bylo sice, podobně jako Německo, obsazeno a rozděleno do čtyř okupačních zón, okupační politika spojenců však byla ve srovnání s jejich politikou v Německu daleko mírnější. Rakouská politika získala

záhy takový samostatný prostor, jaký byl v případě Německa dlouho nemyslitelný. Na druhou stranu ovšem spojenci nezapomněli, na rozdíl od rakouské politické reprezentace, na druhou část Moskevské deklarace, v níž upomínali Rakousko na jeho podíl na nacionálním socialismu.²⁶ Tyto dva úhelné kameny politiky spojenců vůči Rakousku byly záhy doplněny o třetí, stále více rozhodující aspekt, formující jejich rakouskou politiku: počínající studenou válku.²⁷

Bezprostřední vliv měla teze o Rakousku jako první oběti, obsahující implicitně přenesení viny za zločiny let 1938–1945 na Německo, také na rakouské vypořádání se s minulostí. Podle Michaela Gehlera měla teze o první oběti paradoxní následky: „Důsledkem zdůrazňování [státního] statusu oběti byla zdouhává či dokonce žádná opatření ve prospěch [lidských] obětí z doby nacionálního socialismu.“²⁸ Ve skutečnosti sice Rakousko na oběti nacistického režimu zcela nezapomnělo, jednalo se však o dlouhodobý proces, který nebyl zcela ukončen ani dlouho po válce, jak ostatně ukazují i nedávne diskuse o restituci uměleckých děl z rakouských galerií.²⁹ Tento proces byl zpočátku ovlivňován tlakem a zájmy spojenců, zahraničněpolitickými ohledy, pragmatismem rakouské vlády i jejími ohledy na vlastní voličstvo, stranickými zájmy a v neposlední řadě právě pojetím Rakouska jako první oběti. To je patrné především na příkladu navrácení odcizeného majetku. Při projednávání zákona, který anuloval majetkové přesuny v době „okupace Rakouska“,³⁰ prohlásil např. jeho zpravodaj poslanec Ernst Kolb: „Rakousko nemá co odčítovat, protože nic nespáchalo.“ Naopak, pokračoval Kolb, „by mělo Rakousko samo požadovat mnohá odčinění“.³¹

Samotné jádro majetkového vyrovnání s minulostí utvářelo celkem sedm restitučních zákonů. Rakousko se v jejich rámci rozhodlo pro naturální restituci, odmítlo tedy jakoukoli formu odškodnění jdoucí nad rámec existujícího majetku a přeneslo iniciativu na oběti samotné – postižení museli sami ve stanovených lhůtách a za vymezených podmínek požádat o navrácení majetku a připravit i potřebné podklady. Tyto zákony sice pokrývaly řadu případů odcizení majetku obětím nacistického režimu, ve svém celku však představovaly obtížně srozumitelný komplex s různými lhůtami a podmínkami i institucemi pověřenými jednotlivé zákony naplňovat.³²

Odškodnění obětí nacistického režimu měl zajistit tzv. *Opferfürsorgegesetz* z července 1945. Ten oběti definoval zprvu velmi restriktivně zcela v duchu oficiální doktríny – nárok měli pouze rakouští odbojáři, a to jen v případě sociální nouze či špatného zdravotního stavu. Teprve s přijetím následných novel se do okruhu oprávněných obětí dostaly i oběti rasového pronásledování. Řada dalších obětí nacistického režimu, jako byli homosexuálové, Romové, „asociálové“ nebo oběti eutanazie, nebyla až do devadesátých let odškodněna.

Rakouská oficiální doktrína ovlivňovala nakonec i jednání o odškodnění, která probíhala v mezinárodním měřítku. V tomto případě byly důležité také zahraničněpolitické ohledy a tlak mocností, který se mohl opírat i o formulace Státní smlouvy z roku 1955, kde se v článku 26 Rakousko zavazovalo nejenom k restituci majetku odcizeného v době Třetí říše na základě rasového původu či náboženství, ale také k odškodnění v těch případech, kdy navrácení majetku již nebylo možné. Státní smlouva rovněž řešila otázku majetku bez dědiců (tzv. *erbloses Eigentum*), který představoval nezanedbatelnou část majetku ukořistěného během holocaustu.

Rakouská oficiální doktrína byla úspěšná i při jednání se státem Izrael. V září 1952 po dokončení jednání o odškodnění se SRN prohlásil izraelský ministr zahraničí Moshe Sharett: „Izrael nepožaduje od Rakouska žádné reparace. [...] Izrael přijímá tvrzení, že za činy spáchané proti Židům je odpovědné Německo, protože k nim došlo až po anšlusu.“⁴³³ Komplikovaněji se vyvíjela jednání s *Claims Conference*, která začala v červnu 1953. V září 1955 Rakousko nakonec zřídilo (i na nátlak Spojených států) Fond pro oběti nacionálního socialismu v zahraničí (*Hilfsfond für die NS-Opfer im Ausland*). Fond umožňoval jednorázovou platbu těm obětem, které neměly nárok na podporu v rámci *Opferfürsorgegesetz*, neboť už neměly rakouské státní občanství.

Zvláštní roli hrála oficiální okupační teorie ve vztazích s Německem, zejména pak v jednáních o finančním vyrovnání, která probíhala koncem padesátých let.³⁴ Po uzavření smlouvy o majetkových vztazích mezi oběma státy v roce 1957 zbývalo dořešit otázky odškodnění obětí nacismu i německých vyhnanců ze střední a východní Evropy, kteří se nacházeli v Rakousku. Rakouská delegace odmítala účast Rakouska na odškodnění s tím, že za události po anšlusu, resp. za důsledky nacionálněsocialistické vlády,

nemůže Rakousko nést žádnou odpovědnost.³⁵ Jednání, završená dohodou z Bad Kreuznach v roce 1961, skončila posléze kompromisem: Německo se zavázalo k finanční spoluúčasti na odškodnění rakouských obětí nacismu i na odškodnění německých utečenců a uprchlíků žijících v Rakousku.³⁶

Koncem padesátých let byly přijaty ještě některé další úpravy v rámci odškodňovacího procesu, v roce 1959 byl například založen odškodňovací fond za zabavená bankovní konta a cenné papíry, již o rok dříve byl přijat zákon o odškodnění věcných škod vzniklých v důsledku války a pronásledování (*Kriegs- und Verfolgungssachschädengesetz*). Nicméně v dalších letech se zdálo, že problematika odškodnění a finančního vyrovnání se stává už pomalu historií. Teprve waldheimovská debata a revize rakouské oficiální doktríny o první oběti spolu s vlnou opětovného zájmu o vyrovnání se s nacistickou minulostí – včetně vyrovnání materiálního a finančního – vrhly v devadesátých letech na toto téma zcela nové světlo a vrátily ho do popředí zájmu politiků i široké veřejnosti.

Teze o první oběti měla v neposlední řadě také identitotvorný význam. Být první obětí totiž výrazně ulehčovalo nový začátek po roce 1945: „Ze slabošského, sebeobviňovacího postoje,“ čteme v jednom dobovém rakouském dokumentu, „nikdy nevznikne sebevědomí tak potřebné pro optimistické vykočnění vpřed.“⁴³⁷ Teze o první oběti a radikální rozchod s velkoněmeckou minulostí ovlivňovaly podstatně vztah k Německu a k Němcům, a to již v prvních poválečných měsících. Takzvaní říšští Němci museli krátce po konci války opustit Rakousko,³⁸ v jednoduché situaci se nenacházeli ani německojazyční uprchlíci a vyhnanci ze střední a východní Evropy, kteří hledali koncem války útočiště v Rakousku. Nemalou část z nich tvořili i sudetští Němci, především z příhraničních regionů (jižní Morava, jižní Čechy). Rakousko zprvu odmítalo, aby tito uprchlíci zůstali v zemi, desítky tisíc z nich byly pod dohledem spojenců transportovány do příslušných okupačních zón v Německu. Jejich situace se zlepšila až v padesátých letech, zejména díky usnadnění přístupu k rakouskému občanství a následně také díky dohodě s Německem z Bad Kreuznach, na základě níž dostali odškodnění.³⁹

Teze o první oběti měla význam rovněž pro utváření politiky a politické kultury. Navenek sloužila k legitimizaci spolupráce elit obou politických táborů, socialistů a lidovců, směrem dovnitř se naopak ukázalo být výhodné nacionálněsocialistickou minulost

příliš netematizovat. I díky tomu bylo snadnější integrovat bývalé členy a sympatizanty NSDAP, kteří představovali nezanedbatelný voličský potenciál.

„Double speak“

Teze o první oběti jako oficiální diskurz o minulosti plnila stabilizační funkci pro poválečnou rakouskou společnost. V daleko menší míře – pokud vůbec – byla příběhem, v jehož rámci většina kolektivu vzpomínala na minulost. Je proto namístě se zeptat také na tento narativní rámec. Jak vzpomínali na připojení Rakouska k Německu a na válku ty široké vrstvy obyvatelstva, které toto období zažily na vlastní kůži a nepatřily k úzké vrstvě politické elity?

Specifikou rakouského připomínání období let 1938–1945 bylo, že se v prvních desetiletích druhé republiky zformovala nikoli jedna kolektivní vzpomínka, ale rovnou dva v řadě ohledů protikladné příběhy. Ty si kladly nárok na to, jakkoli každý v jiném smyslu, reprezentovat zkušenosti všech či alespoň většiny Rakušanů. Tato dvojí vzpomínka, tento *double speak*⁴⁰ charakterizoval rakouskou paměťovou kulturu právě až do roku 1986.

Vztah obou způsobů připomínání minulosti přitom nebyl pouze protikladný a vzájemně se vylučující. Díky oficiální interpretaci anšlusu a války nebyla dlouhou dobu kriticky tematizována skutečnost, že většina Rakušanů neprožila válku v odboji, ale v uniformách Wehrmachtu a v hnědých košilích NSDAP. Vznikl tak prostor pro neoficiální „komunikativní paměť“ války, která byla pěstovaná především v prostředí veteránské organizace Rakouského svazu kamarádů (*Österreichischer Kameradschaftsbund*).

Po krátkém období těsně po válce, kdy vzpomínce na válku dominoval rakouský odboj, dokázala v padesátých letech neoficiální paměť veteránů zejména mimo Vídeň⁴¹ vytlačit oficiální interpretaci do role jakési pouhé vnější fasády druhé republiky. Dokonce i připomínání odboje se v podmínkách vrcholící studené války stávalo podezřelým: nejsou snad pomníky antifašistického odboje nástrojem komunistické propagandy?⁴² Integrační politika obou velkých stran ve vztahu k bývalým členům a sympatizantům NSDAP vedla k upozadování skutečných protinacistických odbojářů i ve vlastních řadách.⁴³ Namísto toho se oficiální vzpomínka na válku stala platformou, na níž se mohla realizovat konsensuální

politika obou velkých, dříve zneprátelených stran. Toto povrchní vyrovnání s minulostí umožnilo, že zůstal zachován – použijeme-li termínu již zmiňovaného Gerharda Botze – „paranacistický substrát“, který nadále utvářel mentalitu rakouské společnosti druhé republiky především mimo centrum.⁴⁴

Po podpisu Státní smlouvy nabýval v regionech na významu Rakouský svaz kamarádů, který pěstoval vzpomínku na válku – v této době vlastně na obě války, neboť k jeho členům patřila i řada veteránů první světové války – odlišnou od oficiální představy o oběti, utrpení a donucení k vojenské službě. Průvody veteránů (jeden z prvních proběhl již v roce 1956 ve Štýrském Hradci), v nichž pochodovali veteráni druhé války i v uniformách SS,⁴⁵ stejně jako odhalení četných pomníků vojákům Wehrmachtu v rakouských regionech, propagovaly obraz vojáka jako hrdiny, ochránce vlasti před východním barbarstvím, který tak splnil svoji vlasteneckou povinnost. Průzkum provedený počátkem devadesátých let mezi bývalými příslušníky Wehrmachtu ukázal, že vzpomínka na válku se na individuální úrovni podstatně lišila od oficiálního pojetí Rakouska jako oběti. Více než polovina veteránů hleděla na svoji službu v uniformách Wehrmachtu jako na boj za Německo coby svoji vlast, řada z nich navíc souhlasila s nacistickou ideologií a vojenskými i politickými cíli režimu.⁴⁶ I s ohledem na společenský a politický vliv Rakouského svazu kamarádů, čítajícího počátkem padesátých let několik desítek tisíc členů, se jeho akcí účastnili též mnozí místní politici.

V této situaci nabývala oficiální interpretace Rakouska jako první oběti, která rovněž zdůrazňovala rakouský protifašistický odboj, i pozitivního významu. V šedesátých letech byly ve Vídni odhaleny některé pomníky, jejichž cílem mělo být i v kontextu Borodajkewyczovy aféry⁴⁷ odmítnout narůstající akceptaci heroizace války a s ní spojenou marginalizaci zločinů nacismu. Na místě bývalého hotelu Metropol, který se stal po roce 1938 sídlem vídeňského gestapa, byl v roce 1968 zřízen Památník obětem rakouského boje za svobodu 1938–1945 (*Gedenkstätte für die Opfer des österreichischen Freiheitskampfes 1938–1945*). Již o tři roky dříve bylo jiné významné vídeňské místo paměti – Brána hrdinů (*Heldentor*) – doplněno o další význam: vedle památníku padlým v první světové válce, který zde zřídil rakouský stavovský stát v roce 1934 a který byl po roce 1945 věnován i padlým z druhé světové války, vznikl v roce 1965 Památník obětem boje za rakouskou svobodu

Pochod *Kameradschaftsbundu* ulicemi dolnorakouského Purkersdorfu v květnu 1963.

(*Gedenkraum für die Opfer im Kampfe für Österreichs Freiheit*). Zároveň tím však na jednom místě byly vedle sebe petrifikovány dvě v řadě ohledů nekompatibilní vzpomínky.

Přes rozpolcenou historickou paměť Rakouska existovala dlouhou dobu obě vyprávění o válce a okupaci – oficiální i neoficiální – bezproblémově vedle sebe a docházelo i k jejich prolínání. V jistém smyslu dokonce neoficiální vzpomínka využívala oficiální tezi o první oběti: obětí však už nebylo Rakousko a ti Rakušané, kteří byli pronásledováni nacistickým režimem, ale téměř všichni Rakušané jako oběti války a válečného utrpení.⁴⁸ Toto pojetí přijaly za své i některé skutečné oběti režimu. V rozhlasovém projevu v únoru 1949 prohlásila například poslankyně za Sociálnědemokratickou stranu Rakouska (*Sozialdemokratische Partei Österreichs*, SPÖ) Rosa Jochmannová, která byla sama vězněna v koncentračním táboře Ravensbrück: „Obětí fašismu jsme byli všichni. Obětí byl voják, který zažil válku na frontě v její nejohroženější podobě, obětí bylo obyvatelstvo, které plné zděšení čekalo na signál vyzývající k útěku do krytů a netrpělivě čekalo na den, kdy tyto hrůzy skončí. Obětí byli všichni ti, kteří museli

opustit svoji vlast a které většinou potkal smutný osud emigrantů, a obětí jsme byli nakonec i my, kteří jsme byli vydáni na pospas SS ve vězeních, káznících a v koncentračních táborech.⁴⁹ Tato univerzalizace pojmu oběti se projevila rovněž v zákonech vyrovnávajících se s následky let 1938–1945. Vedle již zmíněného *Opferfürsorgegesetz*, jenž definoval oběti zpočátku doslovně podle oficiální teze o první oběti – nárok na odškodnění měli v tomto případě zprvu pouze odbojáři –, byl v roce 1957 přijat také *Kriegsopferversorgungsgesetz*, který mezi oprávněné oběti zahrnul i zraněné vojáky sloužící v německém Wehrmachtu či potomky padlých vojáků.⁵⁰ V zákoně z roku 1955, který měl zmírnit věcné škody způsobené válkou (*Kriegs- und Verfolgungssachschadengesetz*), byly obě skupiny postaveny přímo vedle sebe.⁵¹

V tomto přístupu implicitně obsažená strategie „vyvažování obětí“ se projevovala i v dalších letech. Například ještě v roce 2001, když koalice lidovců a Svobodných odhlasovala vznik fondu pro odškodnění nuceně nasazených během války v Rakousku, byly zároveň přiznány dodatečné platby bývalým válečným zajatcům. „S tímto opatřením bylo spojeno nejenom problematické symbolické postavení obětí nacionálního socialismu na jednu úroveň s vojáky Wehrmachtu, ale byl vyslán i signál k těm voličům, kteří odmítali kritické zpracování nacionálněsocialistické minulosti.“⁵² V tomto smyslu pracovali se strategií vyvažování obětí především rakouští Svobodní, kteří však pouze navázali na neoficiální pojetí ve smyslu *tu quoque*, rozšířené v rakouské společnosti již těsně po roce 1945.⁵³

Jedním z podstatných rysů pohledu na válku, resp. na období 1938–1945, byla rovněž dekontextualizace války: ta začala být chápána jako jakási neosobní a tím pádem i nezaviněná přírodní katastrofa, která si vyžádala v podstatě dále už nerozlišitelné oběti. Také tento pohled na období let 1938–1945 a především na válku nalezneme i v „post-waldheimovské době“, zejména v souvislosti s diskusí o zločinech německé armády, rozpoutanou v Německu i v Rakousku výstavou o zločinech Wehrmachtu (tzv. *Wehrmacht-stausstellung*).⁵⁴ Podobnou strategii použil i spolkový kancléř Wolfgang Schüssel, který v lednu 2005 přirovnal druhou světovou válku a její následky k tsunami, jež o několik týdnů dříve zasáhla turistické oblasti v jihovýchodní Asii.⁵⁵

Jak bylo možné, že v Rakousku po dlouhou dobu vedle sebe existovaly oficiální interpretace války, určená především zahraničním

posluchačům, a neoficiální vzpomínání na válku? Obě vyprávění byla funkční v odlišných kontextech, v odlišných sociálních a často i geografických prostorech: jednou jako oficiální, centrální, „vídeňský“ diskurz, prezentovaný především zahraničnímu publiku při oficiálních příležitostech, podruhé jako neoficiální vzpomínka fungující zejména mimo centrum, v „blízkých“ sociálních jednotkách, jako byly různé spolky apod. Oba diskurzy přitom měly svá rituální místa – neoficiální diskurz veteránů byl realizován především na jejich setkáních, při pochodech veteránů v uniformách Wehrmachtu nebo během připomínek padlých v obou světových válkách a při střetu korutanských dobrovolnických jednotek s jugoslávskou armádou v roce 1919 v korutanském Ulrichsbergu.⁵⁶ Oficiální vzpomínka zaznívala naopak ve slavnostních politických projevech či na mezinárodní scéně.

Rozhodující otázkou je, proč se toto vratké, přesto však funkční soužití rozdílných pohledů na válku náhle rozpadlo v roce 1986. Proč se tehdy dostaly do konfliktu dvě dosud spoluexistující vzpomínkové kultury, dva světy?

Prezidentské volby v roce 1986

Bezprostřední příčinou rozpoutání Waldheimovy aféry byl předvolební boj.⁵⁷ Po delších vnitropolitických a především vnitrostranických diskusích se obě velké strany rozhodly postavit do voleb vlastního kandidáta. Lidovci nominovali bývalého špičkového diplomata, který byl v sedmdesátých letech dvakrát zvolen generálním tajemníkem OSN, Kurta Waldheima. Socialisté oslovili dosavadního ministra zdravotnictví Kurta Steyera. Rozhodnutí vést negativní volební kampaň zaměřenou na Waldheimovu minulost, o níž se objevily zmínky již během první Waldheimovy kandidatury na prezidenta v roce 1971 i v průběhu jeho působení v OSN, učinila podle všeho právě SPÖ s cílem zvýšit šance svého kandidáta.⁵⁸ Informace o Waldheimově minulosti začal shánět i tisk, v březnu 1986 uveřejnil týdeník *Profil* sérii článků věnovanou Waldheimově minulosti – jeho působení jako důstojníka Wehrmachtu v Soluni i jeho členství v SA a v Národněsocialistickém německém svazu studentů (*Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund*). Waldheimovské téma se začalo objevovat také v zahraničním tisku, do diskuse se zapojil i Světový židovský kon-

gres (*World Jewish Congress*). Jako sporná a podezřelá se jevila být především Waldheimova přítomnost na Balkáně v místech, kde došlo ke zločinům, ať už v rámci boje s partyzány na území Jugoslávie či v souvislosti s deportacemi řeckých Židů ze Soluně. Neunikla ani Waldheimova služba ve štábu generála Löhra, po válce odsouzeného a popraveného v Jugoslávii jako válečného zločince. Waldheim většinou obvinění popíral, popř. se vymlouval na to, že o zločinech, k nimž v jeho okolí docházelo, nevěděl nebo že na řadu událostí již dávno zapomněl. Pro část Rakušanů se Waldheim stával stále nedůvěryhodnějším, pro mnohé se však naopak stal obětí spiknutí politických nepřátel domácích i zahraničních. Tak ostatně tyto útoky chápal i Waldheim, hovořící o pomlouvačné kampani či o světovém tisku ovládaném Světovým židovským kongresem.⁵⁹ Podobně reagovala i ÖVP, která nechala vyvěsit plakáty s nápisy jako „My Rakušané zvolíme toho, koho chceme my!“ (*Wir Österreicher wählen, wen wir wollen!*). Volební prezidentská kampaň se tak stala i v Rakousku konfrontační „americkou“ kampaní.

V prvním kole prezidentských voleb, které se konalo 4. května 1986, získal Waldheim 49,6 % hlasů a pouze těsně nedosáhl absolutní většiny. Do druhého kola s ním postoupil jeho hlavní konkurent, socialistický kandidát Kurt Steyer, jenž v prvním kole získal 43,7 % hlasů. Ve druhém kole, které se konalo 8. června, dokázal Waldheim svůj náskok ještě navýšit a s 53,9 % hlasů zvítězil (Steyer získal 46,1 %). Tato vypjatá a na rakouské poměry i těsná prezidentská volba⁶⁰ měla vážné vnitropolitické důsledky. Po oznámení výsledků druhého kola rezignoval spolkový kancléř Fred Sinowatz i ministr zahraničí Leopold Gratz (oba SPÖ). Novým kancléřem se stal Franz Vranitzky. Po volbách předsedy strany v koaliční Svobodné straně Rakouska (*Freiheitliche Partei Österreichs*, FPÖ) v září 1986, při nichž nad dosavadním liberálně zaměřeným předsedou Norbertem Stegerem zvítězil Jörg Haider, rozpustil Vranitzky koalici se Svobodnými. V předčasných parlamentních volbách v listopadu 1986 dosáhli Haiderovi Svobodní spektakulárního úspěchu, když zdvojnásobili počet hlasů a získali téměř 10 % hlasů. Jedním z důvodů bylo nepochybně i to, že dokázali na svou stranu získat pravicové voliče, mobilizované během Waldheimovy aféry. Následně byla po dvaceti letech obnovena velká koalice, tentokrát se socialistickým kancléřem. Spolupráce mezi SPÖ a ÖVP i na vládní úrovni vydržela až do roku 1999,

kdy lidovci utvořili černo-modrou koalici s FPÖ – stranou, která od voleb v roce 1986 vystoupala dokonce na pozici druhé nejsilnější strany v Rakousku.⁶¹

Waldheimova aféra měla i mezinárodní rozměr, který byl o to nepříjemnější, že rakouský prezident reprezentuje zemi především navenek a má řadu oficiálních povinností také v rámci zahraniční politiky. Waldheim, zkušený a původně i uznávaný diplomat, však nemohl své schopnosti a kontakty ve světě během svého funkčního období využít. Již během prezidentské kampaně ho ministr spravedlnosti USA zařadil na tzv. *Watchlist*. Waldheimovi byl zakázán vstup do Spojených států. Zahraničněpolitická izolace vyvrcholila po jeho volbě. Waldheimovy inaugurace se nezúčastnili velvyslanci Sovětského svazu, USA a Izraele. Během svého funkčního období nebyl Waldheim pozván na státní návštěvu do žádné západní země, setkání s Waldheimem se vyhýbala i většina západních státníků, kteří navštívili Rakousko. Výjimku představoval pouze papež Jan Pavel II., jenž Waldheimovi udělil na jeho žádost audienci – krok, který vyvolal kritiku Izraele.

Na domácí frontě se Waldheim pokoušel o očištění svého jména, na důstojném vyřešení celé záležitosti měla zájem i vláda. Mezinárodní komise historiků, která měla od rakouské vlády za úkol prozkoumat obvinění Waldheima, předložila svoji zprávu v únoru 1988. Historici sice nenašli žádný důkaz o Waldheimově přímé účasti na zločinech spáchaných Wehrmachtem, Waldheim však přinejmenším o řadě těchto činů musel vědět. „Komise neví o žádném případě, kdy by Waldheim protestoval či jakkoli se postavil proti nařízením, o nichž musel vědět, že nejsou v souladu s právem [...]. Naopak, opakovaně se podílel na protiprávním jednání a umožňoval tak jeho realizaci.“⁶²

Komise se vyjádřila i ke způsobu, jímž Waldheim sám svoji minulost během aféry, ale i ve své autobiografii⁶³ (ne)refletoval: „Waldheimovo vylíčení jeho vojenské minulosti je v řadě bodů v rozporu s výsledky práce komise. Waldheim se snažil, aby se na jeho vojenskou minulost zapomnělo, a pokud to nebylo možné, tak se ji snažil zlehčovat. Toto zapomínání bylo podle názoru komise tak podstatné, že Waldheim její práci nijak nepomohl.“⁶⁴

Závěr komise zní jednoznačně, bylo by však chybou Waldheima označit jednoduše za lháře. Rovněž individuální vzpomínky, jejich vyznění, důležitost i hodnocení jednotlivých událostí mohou, jak ukazují výzkumy v rámci kolektivní paměti, být ovlivněny

kontextem, v němž se vzpomíná. Ostatně i sám Waldheim v dopisu nalezeném po jeho smrti, v němž se těsně před smrtí v roce 2007 vyrovnával se svou minulostí a především s aférou spojenou s jeho jménem, vysvětlil „příliš pozdní zpracování toho, co se stalo“, mimo jiné také „oním pojetím státu, které jsme po válce jako mladí diplomaté zastávali a které nám Rakušanům jako „první oběti Hitlera“ usnadnilo cestu ke Státní smlouvě [v roce 1955]“.⁶⁵

Na Waldheimově případu není s odstupem doby zajímavý pouze morální rozměr jeho postoje k vlastní minulosti i k minulosti Rakouska. Svědčí zároveň o integračním a stabilizačním potenciálu zpočátku spíše pragmaticky zvolené teze o Rakousku jako první oběti pro jeho generaci a její postoj k vlastní minulosti,⁶⁶ ale i, jak už bylo zmíněno, o její schopnosti proměny a absorpce řady dalších minulostních narativů – v tomto případě příběhu o pouhém plnění povinnosti, na němž jako takovém nelze přece sledovat nic podezřelého.

Dlouhé stíny Waldheimovy aféry

Nebyly to však jenom generačně specifické způsoby vnímání minulosti, co bylo a je na Waldheimově aféře ve druhé polovině osmdesátých let, klíčovým obdobím pro Rakousko, podstatné. Waldheimova aféra je rovněž svědectvím o klesajícím významu konsensu v rakouské politické kultuře a o nárůstu konfliktních prvků. Tento fenomén, který se plně projevil v ostré konfrontační volební kampani před prezidentskou volbou na jaře 1986, měl své politické i společenské souvislosti.

Anton Pelinka poukázal v této souvislosti na „změnu ve funkci“ nacionálněsocialistické minulosti v rakouské politice oné doby. Po dlouhá desetiletí neskýtalo toto téma pro vzájemný souboj obou velkých stran příliš potenciálu. Období let 1938–1945, jednou zdánlivě zcela jasně vyřešené v rámci koncepce Rakouska jako první oběti a legendy o *Lagerstrasse*, sloužilo úspěšně legitimizaci spolupráce obou stran. Při nepatrné voličské fluktuaci mezi oběma tábory potřebovaly obě strany posílit a mobilizovat vlastní příznivce. Toho bylo možné lépe dosáhnout spíše posilováním vlastní historické identity než rekurzem na interpretaci, která oba tábory spojovala. Výsledkem byla pro nezasvěceného pozorovatele možná poněkud překvapivá situace, že zatímco lidovci i socialisté

se v pohledu na léta 1938–1945 navenek shodovali a toto období nebylo v podstatě tématem žádných větších kontroverzí mezi oběma stranami, daleko spornějším se stalo období tzv. stavovského státu. S postupující dezintegrací konsensu v rakouské politice, jíž byla Waldheimova aféra symptomem i dalším urychlovačem, se také ve společnosti začaly objevovat nové štěpné linie, které už nemusely být nutně souběžné s hranicemi mezi oběma hlavními politickými tábory. Navíc s posílením FPÖ a se vstupem Zelených do parlamentu ve volbách v roce 1986 se na politické scéně objevily strany, které se necítily být – jakkoli každá ze zcela jiných důvodů – svázány s dosavadní konsensuální interpretací let 1938–1945: zatímco FPÖ až do příklonu k rakouskému vlastenectví v devadesátých letech nechápala anšlus jako okupaci ze strany cizí mocnosti, ale jako oprávněnou a postojem obyvatelstva legitimizovanou realizaci velkoněmeckého snu, jehož kořeny sahaly až do poloviny 19. století, reprezentovali Zelení nový, kritický přístup k nacionálněsocialistické minulosti Rakouska a jako takový rovněž odmítali vyvíňovací interpretaci Rakouska jako první oběti hitlerovského Německa. V tomto kontextu se minulost let 1938–1945 mohla stát – a jak ukázaly již volby roku 1986, také stala – vhodným politickým tématem schopným mobilizovat voliče ať už v jakémkoli směru.⁶⁷

Nové štěpné linie ve společnosti, rostoucí regionální, sociální i voličská mobilita, projevující se vzrůstající přitažlivostí dosud marginálních (FPÖ) či zcela nových stran (Zelení) pro část dosavadních voličů obou velkých stran, byly jedním z důsledků – byť nezamýšleným – modernizačních reformů sociálnědemokratických vlád Bruna Kreiskyho v letech 1970–1983. Významnou roli však hrály i hospodářské proměny (liberalizace, privatizace, globalizace),⁶⁸ kterých nezůstalo ušetřeno ani Rakousko. Ty se odrazily také ve způsobu řešení konfliktů nejenom v hospodářské a sociální politice. Nejpozději od osmdesátých let začal klesat význam propracovaného systému sociálního partnerství, této „druhé ústavy“ rakouské republiky, v němž byly úzce zapojeny obě velké strany a který byl funkční bez ohledu na to, jaká koalice či strana byla právě u moci; největší rozvoj zaznamenal ostatně v době jednobarevné vlády socialistů v sedmdesátých letech.

Tento vývoj dobře dokládají proměny ve voličském chování, charakterizované především erozí dvou hlavních politických táborů druhé republiky. Tím však zároveň klesala i závaznost

a přesvědčivost oficiálního pohledu na minulost, který obě strany reprezentovaly. Svoji roli hrála rovněž otázka generační – válečnou generaci, k níž patřil Bruno Kreisky i Kurt Waldheim, začala v osmdesátých letech nahrazovat i ve vysoké politice generace politiků, která dospívala až během hospodářského boomu padesátých let, popř. v šedesátých letech. Její mentalita i pohled na válku byly odlišné od postojů politiků, kteří na vlastní kůži zažili chaos první republiky a druhou světovou válku.

Vysvětlovat proměny osmdesátých let v Rakousku, jež se projevily ve Waldheimově aféře, pouze vnitřními rakouskými důvody by však bylo příliš zjednodušující. Tak jako proměny rakouské společnosti i rakouského hospodářství kopírovaly – jakkoli často s určitým zpožděním – vývoj v západním světě, je i waldheimovská diskuse nemyslitelná bez posunu ve vnímání války a zločinů nacistického režimu, k němuž došlo v osmdesátých letech a poté ještě ve větší míře po pádu železné opony. Centrální místo v kolektivní vzpomínce na válku zaujal holocaust. Dosavadní diskurz o válce a nacionálním socialismu prošel proměnou: na přesvědčivosti ztratil jak levicový antifašismus, který po pádu železné opony téměř zmizel, tak jednotlivé národní narativy zdůrazňující především vlastní oběti.⁶⁹

Jedním z důsledků uvedeného vývoje bylo i v Rakousku to, co můžeme označit za pluralizaci a demokratizaci v nabídce různých interpretací války a nacionálního socialismu. Vzpomínka na válku se z řady výše naznačených důvodů vymkla z kontroly obou velkých stran. Od roku 1986 narůstal stále více význam občanské, nikoli primárně stranicko-politické angažovanosti ve veřejném prostoru. Právě v souvislosti s Waldheimovou aférou vznikl například Republikánský klub (*Republikanischer Club – Neues Österreich*), volná organizace, která byla aktivní i v občanských protestech proti xenofobní politice a rétorice Svobodných v devadesátých letech (*Lichtermeer*) nebo proti účasti Svobodných ve vládě (*Donnerstagsdemonstrationen*).⁷⁰ Za zmínku stojí také nové formy protestů, které probíhaly spíše ve formě ironizujícího a zesměšňujícího karnevalu než tradičních politických shromáždění. Jedním ze symbolů těchto protiwaldheimovských protestů se stala i dřevěná socha koně od rakouského sochaře Alfreda Hrdlicky. Tento tzv. Hrdlickův kůň byl burleskní narážkou na Waldheimovo tvrzení, že – v rozporu s fakty – netušil, že byl členem jezdeckého

Protiwaldheimovská demonstrace na vídeňském náměstí Hrdinů v roce 1986 s transparentem „Pflichterfüllung im NS-Staat = Massenmord“ (Plnění povinnosti v nacistickém státě = masová vražda). V pozadí dřevěný kůň, navržený sochařem Alfredem Hrdlickou.

oddílu SA, na což kancléř Fred Sinowatz reagoval slovy: „Konstatuji tedy, že v SA nebyl Waldheim, ale jenom jeho kůň.“⁷¹

Tato pluralizace a demokratizace se však týkala i druhé strany: narušení teze o první oběti jako oficiálně závazného vyprávění o minulosti zároveň vyneslo během waldheimovské kontroverze na povrch nacionalistickou, konzervativní a až extrémně pravicovou tradici, onen „paranacistický substrát“, dosud existující hlavně v regionech a realizovaný v lokálních vzpomínkových akcích. Do centra se tento diskurz dostával nejen dopisy čtenářů, otištěnými především v jednom z nejúspěšnějších evropských bulvárních deníků *Neue Kronen Zeitung*, ale postoje s antisemitským podtextem nacházíme v této době i ve výrocích některých politiků. Nezanedbatelné byly také střety na kulturní frontě, ať už se jednalo o diskusi kolem Pomníku proti válce a fašismu (*Mahnmal gegen Krieg und Faschismus*) Alfreda Hrdlicky, postaveného v jubilejním roce 1988 na vídeňském náměstí Albertina,⁷² či o ještě bouřlivější přijetí dramatu Thomase Bernharda „Náměstí Hrdinů“ (*Heldenplatz*), jež mělo premiéru 4. listopadu 1988 ve vídeňském

Burgtheateru. O skandál se postaraly ještě před premiérou výňatky z Bernhardova textu, které publikoval rakouský tisk, záhy se téma stalo předmětem i politické diskuse. Mluvčím obyčejných lidí a „pobouřeného národa“, který je nucen ze svých daní přispívat na podobné paušalizující urážky, se stylizovala především FPÖ.⁷³ Podobnou strategii zvolil také deník *Neue Kronen Zeitung*, který Bernhardův *Heldenplatz* ještě před jeho uvedením skandalizoval v článku s nadpisem „Rakousko: 6,5 milionů debilů!“ (*Österreich: 6,5 Millionen Debile!*).⁷⁴

Diskuse o nedávné minulosti, která vrcholila v Rakousku ve druhé polovině osmdesátých let, vedla nakonec k reformulaci oficiálního pohledu na léta 1938–1945. Přelomový byl v této souvislosti projev rakouského kancléře Franze Vranitzkyho před rakouskou Národní radou v roce 1991. Jeho vystoupení ukazuje, nakolik si byl vědom, že nová doba po rozpadu bipolárního světa si vyžaduje i nový pohled na minulost: „Zažíváme počátek nové éry v Evropě, jedinečný přelom mezi tím, jaký byl tento kontinent ještě вчера, a tím, čím bude ode dneška.“ Nová éra pro něj neznamenala pouze ukončení konfrontace mezi Východem a Západem, ale také konec jedné historické epochy, jejíž kořeny sahají až do druhé světové války. Nová Evropa vyžadovala podle Vranitzkyho i novou politiku, respektující svobodu, lidská práva a demokracii. V takové politice nebylo místo pro jakékoli pozitivní hodnocení minulosti, v níž „diktatura způsobila lidem tolik bolesti a k jejímž cílům patřily od počátku pronásledování a války“. V tomto kontextu Vranitzky oficiálně přiznal spoluodpovědnost (*Mitverantwortung*) Rakušanů za válku i za válečné zločiny: „A právě proto, že do této nové Evropy chceme přinést naši vlastní bolestnou zkušenost, proto, že v posledních dnech jsme stále více upozorňováni na to, co pro malé národy znamená nezávislost a vlastní státnost, svoboda a lidská práva, musíme se přiznat i k druhé straně našich dějin: ke spoluodpovědnosti za utrpení, které sice Rakousko jako stát nezpůsobilo, které však přivodili občané této země ostatním lidem a národům.“⁷⁵

Redefinice teze o Rakousku jako první oběti měla též praktické politické dopady: Rakousko se přiznalo ke spoluodpovědnosti i v oblasti finanční a restituční – ať už se to týkalo mediálně zajímavé otázky navrácení některých „arizovaných“ uměleckých děl či odškodnění obětí nacismu a nuceně nasazených. Již v roce 1995 vznikl Národní fond Rakouské republiky pro oběti nacionálního

Spolkový kancléř Franz
Vranitzky na návštěvě
Jeruzaléma 9. června 1993.

socialismu (*Nationalfonds der Republik Österreichs für Opfer des Nationalsozialismus*). Na rozdíl od předchozích forem odškodnění už nevázal platbu na příjem uchazeče, chápal ji tedy nikoli jako určitou sociální dávku, ale jako skutečné odškodnění za utrpené příkoří a škody. Proměnil se také pojem oběti – poprvé byli odškodnění i dosud přehlížení homosexuálové, tzv. „asociálové“ či oběti sterilizací. Další kroky na sebe nenechaly dlouho čekat, a přestože byly často vyvolány vnějšími impulsy, svědčí rakouská reakce o proměňujícím se, daleko více kritickém postoji k vlastní minulosti i na oficiální úrovni. Proces finančního odškodnění akceleroval především po vypuknutí aféry kolem tzv. švýcarského zlata a v souvislosti s hrozbou hromadných žalob obětí nacismu vůči rakouským firmám a rakouskému státu, které byly vzneseny před americkými soudy. V roce 2000, tedy již v době vlády černo-modré koalice,⁷⁶ potýkající se navíc se sankcemi ostatních členů Evropské unie, vznikl Rakouský fond smíření (*Österreichischer Versöhnungsfonds*) s celkem 6 miliardami šilinků z prostředků rakouského státu a rakouských podniků.⁷⁷ O rok později vznikl i Všeobecný fond pro oběti nacionálního socialismu (*Allgemeiner Entschädigungsfonds für die Opfer des Nationalsozialismus*) s cílem dalekosáhlého odškodnění obětí nacismu.⁷⁸

Ve stejné době řešilo Rakousko také otázku restituce uměleckých předmětů. Poté, co byl na výstavě v New Yorku v roce 1998 zabaven obraz Egona Schieleho *Wally* z roku 1912, přijalo Rakousko v témže roce zákon upravující restituci uměleckých předmětů (tzv. *Kunstrückgabegesetz*), který byl novelizován v roce 2009 ve prospěch původních majitelů. V roce 1998 byla také z podnětu kancléře Viktora Klimy založena komise historiků (*Die*

Historikerkommission der Republik Österreich) s mandátem prozkoumat „celý komplex zabírání majetku během doby nacionálního socialismu na území Rakouské republiky, stejně jako restituce a odškodnění (včetně hospodářských a sociálních opatření) Rakouské republiky po roce 1945“⁷⁹.

Waldheimovská kontroverze však vynesla na povrch zároveň i dosud oficiálně spíše zamlčované tradice a postoje. Vzestup FPÖ v devadesátých letech byl do velké míry dán tím, že se straně podařilo oslovit voliče, kteří se cítili být marginalizováni centrem, centrálními médii i oficiálním výkladem minulosti.⁸⁰ Spolu s mnohdy oprávněnou kritikou rakouské politické kultury i s vědomě populistickým využitím tématu imigrace a zdůrazňování vlastenectví se z Haiderovy strany stala koncem devadesátých let dokonce druhá nejsilnější strana. Výsledkem byla zcela proměněná politická krajina Rakouska devadesátých let. Oba tyto výsledky waldheimovské kontroverze však spolu úzce souvisely – otevřenější postoj vůči minulosti i výrazně proevropská politika velkých koalic devadesátých let byly pokusem o otevřenější vymezení rakouské národní identity a jako takové vědomým protikladem vůči populistické politice Svobodných.

Závěr: Vzpomínková kultura jako symptom proměn rakouské společnosti

Waldheimova aféra byla více než jenom politickou aférou. Ve skutečnosti se jednalo o komplexní událost svědčící o proměnách, kterými ve druhé polovině osmdesátých let procházela rakouská politika i společnost. V prvé řadě to byla otázka vztahu k minulosti. Během waldheimovské diskuse bylo reformulováno oficiální pojetí postavení i role Rakouska a Rakušanů v letech 1938–1945: z oběti se stal spolupachatel.

Diskuse o minulosti jsou však rovněž svědectvím o době a společnosti, v níž probíhají. Proměny vzpomínkových kultur tak nemusí souviset pouze s posuny v diskurzu o minulosti, ale mají i své sociální a politické souvislosti. Příčinou waldheimovské diskuse nebyly ani nové poznatky, ani usvědčení dosavadní interpretace ze lži. Během waldheimovské diskuse se rozbila paradoxní symbióza dvou odlišných vzpomínek na válku a léta 1938–1945. Způsob, jímž byla tato doba připomínána, přestal být funkční. Ve vnitřní

politice přestala hrát oficiální interpretace minulosti svoji roli svorníku dvou hlavních politických táborů. Také ve vztahu k západnímu světu, který právě v osmdesátých letech začal nově objevovat téma holocaustu, ztratila na důvěryhodnosti jako fasáda druhé republiky. Obě hlavní místa, v nichž byla tato interpretace dosud funkční, se proměnila. Oficiální interpretace minulosti se ocitla v konkurenci s ostatními formami vzpomínky na válku – s neoficiální a nekritickou vzpomínkou, pěstovanou i trpěnou dosud mimo centrum, i s nově se rodící kritickou připomínkou války a zločinů nacismu, reflektující novou citlivost vůči tomuto tématu v osmdesátých letech v západním světě. Tyto proměny funkčnosti a klesající důvěryhodnost oficiální vzpomínky byly projevem dezintegrace původního systému vztahů mezi centrem a periferií, mezi médií, politikou i vzpomínkovou kulturou, i vztahů mezi politickými tábory navzájem a mezi zahraniční i vnitřní politikou.

Rakouská zahraniční politika

a její evropské a středoevropské kontexty

Osudy druhé rakouské republiky jsou neoddělitelně spjaty s nastavením poválečných zahraničněpolitických konstant, tj. „poválečného uspořádání“, které sice nedávalo konfrontaci mezi Východem a Západem pevná pravidla (to se změnilo až přijetím Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v roce 1975), ale postupně zajistilo Rakousku vítěznými mocnostmi respektované, zcela specifické a do značné míry privilegované postavení v Evropě i ve světě. Nová rakouská politická, státní a posléze i národní identita, jak se začala formovat především po podpisu Státní smlouvy (15. května 1955) a přijetí ústavního zákona o trvalé neutralitě (26. října 1955), nevedla však k takové míře „neutralizace“, jakou si dlouhodobě přála Moskva. Suverénní Rakousko se postupně stalo, a to i institucionálně – byť mnohdy na samé právní hraně extenzivnější pojištěné neutrality – součástí Západu.

Poválečná ekonomická a společenská modernizace (resp. proces jejího dokončení) proběhla velmi zdařile, úspěch druhé rakouské republiky také zapůsobil identitotvorně na její obyvatele: na konci studené války se za příslušníky rakouského národa považovalo více než 90 % rakouských občanů. Rakouské chápání neutrality mělo a má doposud mnoho proměnných – jako jistá mezinárodněprávní pojistka proti sovětskému komunismu se přežila, jako určitá psychologická hráz proti vlastním nejistotám či možným externím hrozbám však nikoli.¹

V padesátých letech vytvořené a respektované zvláštní postavení Rakousku umožnilo jednoznačně artikulovat svoji západní civilizační opci a zároveň formulovat svoji zahraniční politiku do značné míry nezávisle a originálně. Tím byla vyvážena nevýhoda geografické polohy na hranici mezi oběma vojenskopolitickými bloky – polohy, která se jevila být bezpečnostním rizikem *prima vista*, avšak Rakousko ji dokázalo přetavit do celé řady

předností, které postupně našly svůj výraz v usídlení četných důležitých mezinárodních organizací na rakouském teritoriu (zejména agencí OSN, ale od roku 1965 i OPEC aj.), v hojně využívaném poskytování tzv. dobrých služeb ve prospěch třetích stran a *last but not least* ve významné pozici ve skupině tzv. neangažovaných zemí. Postupný přechod k takto charakterizované aktivní neutralitě doznal svého vrcholu v období vlád kancléře Bruna Kreiskyho.² Od druhé poloviny osmdesátých let však dochází pod vlivem řady interních i externích příčin (sem patří též jistá vyčerpanost rakouského hospodářského a sociálního modelu předchozích dekád) k postupné redefinici zahraničněpolitických priorit a především k akceleraci evropské integrační debaty, která vyústila v podání rakouské přihlášky do Evropských společenství (ES) v roce 1989. Stalo se tak shodou okolností krátce předtím, než imploze komunistických režimů ve střední a východní Evropě zásadně proměnila mezinárodní situaci a vyžádala si – nikoli bezbolestně – i u „zaskočeného“ Rakouska významné korektivy jeho zahraniční politiky.³

Tato kapitola přibližuje základní historické křižovatky a s nimi související úkoly a otazníky, s nimiž se musela rakouská zahraniční politika ve sledovaném období vypořádat: absolvovat v rychle se měnících podmínkách poslední úsek „dlouhé cesty do Evropy“ (Michael Gehler), tj. do Evropské unie, postupně a nově formulovat své bezpečnostní představy a priority (zde bylo nalezení konsensu vzhledem k hluboce zakořeněnému „kultu“ rakouské neutrality zvláště obtížné) a zorientovat se v rychlých a nečekaných změnách ve středoevropském regionu, které pro Rakousko přinesly nebývalá rizika, zejména s ohledem na krizi v bývalé Jugoslávii, ale i nové hospodářské šance a možnosti v postupně se stabilizujících zemích Visegrádu či v západní části postjugoslávského prostoru (Slovinsko, Chorvatsko). Začátek naší sledovaného období klademe v této publikaci do roku 1986, který představuje určitý zlom především v rakouské vnitřní politice: spolu s vypuknutím tzv. Waldheimovy aféry byla v tomto roce po dvaceti letech vzkříšena k životu „stará dobrá“ velká koalice SPÖ-ÖVP, která uskutečnila koncepční změny v hlavních směrech rakouské zahraniční politiky a v níž po dlouhé době získala křeslo ministra zahraničních věcí (a v tomto případě i vicekancléře) ÖVP ve výrazné osobnosti Aloise Mocka. Staronový koaliční partner prosazoval pragmatictější, tj. méně

idealistické zahraničněpolitické cíle, orientované více na Evropu a především na plné zapojení Rakouska do evropského integračního procesu, ve svém bezprostředním sousedství pak větší důraz na spolupráci se sousedními státy a na region střední Evropy – v návaznosti na dunajsko-adriatickou dimenzi, která dominovala rakouským preferencím již v šedesátých letech. Počátek tohoto období zároveň signalizoval, že proces sovětské „perestrojky“ a „glasnosti“ nebude jen sezónní či propagandistickou záležitostí, ale že přinese mnohem hlubší změny v mezinárodních vztazích, resp. v celkovém mezinárodním uspořádání. Rok 1986 byl také rokem černobylské jaderné havárie (se zvýšenou mírou radioaktivního záření i na území Rakouska), která mj. definitivně zařadila téma bezpečnosti jaderných zařízení, především však jaderných elektráren, na seznam rakouských zahraničněpolitických evergreenů.⁴

Léta 1989/90 posléze představují další důležitý mezník: v první polovině roku 1989 totiž dospěly obě koaliční strany (a s nimi i část opozice) k základnímu konsensu ohledně přihlášky Rakouska do Evropských společenství; ta také byla v létě téhož roku řádně podána. Demontáž komunistických režimů v bezprostředním sousedství pak dostala Rakousko do zcela nové a v tomto rozsahu nečekané situace, kdy skončila excentrická (z pohledu Západu) a do jisté míry výhodná a privilegovaná pozice Rakouska na hranici bývalé železné opony a kdy bylo nutné identifikovat a pojmenovat nová rizika a nové šance, které z této geopolitické změny vyplynuly. Zpětně lze konstatovat, že Rakousko – jakkoli vždy vykazovalo ve srovnání se svými západními sousedy větší míru tzv. *Ostkompetenz* – na tak náhlý a rychlý konec komunismu připraveno nebylo. Léta 1990–1995 tedy vyžadovala značnou míru adaptability na nové výzvy. Na robustnější základy bylo nutné postavit vztahy ke všem bývalým socialistickým zemím, přičemž jen v případě Maďarska bylo možné ve větší míře navazovat na určité zvláštní vztahy, které sahaly až hluboko do šedesátých let. Naopak na intenzivní vztahy s bývalou Jugoslávií navázáno být už nemohlo – krize a válečný konflikt v postjugoslávském prostoru představovaly pro Rakousko mnohostrannou zátěž, zejména masivní imigraci z válkou bezprostředně postižených oblastí. Hlavním tématem rakouské zahraniční politiky však bezpochyby zůstala přístupová jednání s Evropskou unií a jejich vnitropolitické dopady (vzestup populistické strany FPÖ, a to i díky zneužití

evropské problematiky, dramatická přesvědčovací kampaň v souvislosti s referendem o vstupu do EU v roce 1994 atd.). Následující období bylo poznamenáno hledáním pevného a stabilního postavení Rakouska v EU, k čemuž jistě přispělo i první rakouské předsednictví v Radě Evropské unie v roce 1998, a zároveň zřetelným desinteresem vůči jeho „východním“ sousedům (v politickém, tj. nikoli ve striktně geografickém smyslu): Rakousko se nestalo jednoznačným promotorem tzv. východního rozšíření, nýbrž z řady vnitropolitických důvodů spíše nemilovaným *troublemakerem* – v rozsahu a míře, které většinu kandidátských zemí nepřijemně překvapily.⁵

Do toho vstoupil podzimní volební výsledek z roku 1999, který vedl k vystřídání dosavadní velké koalice SPÖ-ÖVP nevyzkoušeným a předtím navenek zavrhaným koaličním projektem ÖVP-FPÖ. Obávaná, pravděpodobná, avšak přesto šokující katapultáž FPÖ do pozice vládní strany, vnímané především v zahraničí jako „strana jednoho muže“, populisty Jörga Haidera, přinesla Rakousku nečekaně ostré politické sankce ze strany čtrnácti členských států EU a nepřijemnou izolaci, která byla jen s nasazením maximálního diplomatického úsilí prezidenta Thomase Klestila, kancléře Wolfganga Schüssela a ministryně zahraničí Benity Ferrero-Waldnerové postupně překonána. V Rakousku samotném tyto sankce posílily – zejména u běžných občanů – nedůvěru vůči EU, resp. rozhodnutím přicházejícím „z Bruselu“. V této souvislosti pak možná překvapil relativně hladký průběh hlasování o přijetí nových členských států EU v první vlně tzv. východního rozšíření na půdě rakouského parlamentu (prosinec 2003) a především široká nadstranická shoda, která se nakonec vytvořila. Ta jako by předznamenala jinou shodu, kterou sdílí naprostá většina rakouských politických elit (bohužel i zde na rozdíl od běžných občanů), že totiž východní rozšíření EU přineslo Rakousku řadu nových šancí a že z něho rakouská ekonomika kontinuálně profitovala.⁶

Z „ostrova blažených“ zpátky do Evropy

Když označil papež Pavel VI. Rakousko při přijetí spolkového prezidenta Franze Jonase v listopadu 1971 jako „ostrov šťastlivců“ (*isola felice*), učinil tak bezděčnou zkratkou stručnou a snadno

zapamatovatelnou bilanci dosavadní úspěšné rakouské vnitřní i zahraniční politiky.⁷ Jeho výrok ovšem spadá do doby, kdy se „ostrovní“ mentalita Rakouska – především v oficiální zahraniční politice – začala posouvat k redefinované „aktivní neutralitě“. Byla to ostatně již invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968, která narušila dosavadní křehkou zahraničněpolitickou architekturu, vybudovanou (při převažujícím prozápadním zaměřením) na půdorysu trojúhelníku *vztahy k Evropským společenstvím – zlepšování relací na východ, resp. jihovýchod – řešení jihotyrolské otázky*. V dlouhé éře kancléře Bruna Kreiskyho byla tato politika revidována, i když náběhy k takové revizi zaznamenáváme již od nástupu Kurta Waldheima do funkce rakouského ministra zahraničí (1968). „Aktivní“ či „dynamická“ neutralita byla charakterizována větším angažmá Rakouska na širším mezinárodním poli, zejména na půdě OSN, v procesu uvolňování napětí v Evropě i ve světě a v konkrétních prioritních oblastech a tématech. Důležitou zůstala „politika sousedství“ (*Nachbarschaftspolitik*), pro niž se po podpisu helsinského Závěrečného aktu otevřely nové možnosti (jakkoli očekávání byla i z rakouské strany větší), a to i směrem na východ od rakouských hranic – s viditelnými výsledky ve zlepšujících se vztazích s Jugoslávií a Maďarskem. Pod heslem dynamické neutrality se Rakousko aktivně angažovalo také na Blízkém východě (*Nahostpolitik*) a získalo si zde svou „hladkou diplomacií“ mnohé přátele, zvláště v arabských zemích (k potěšení rakouských podnikatelských kruhů včetně Kreiskyho ekonomického poradce a blízkého přítele Karla Kahaneho). Oficiálně se zdůrazňoval mediační charakter této politiky, která měla urychlit mírové řešení tamního konfliktu a přivést Jásira Arafata a jeho Organizaci pro osvobození Palestiny, kterou Rakousko stále více chápalo jako legitimního zástupce palestinského národa, k jednacímu stolu s Izraelem. Významnou prioritou byla též politika hospodářského vyrovnání mezi Severem a Jihem či hlasitě proklamované období „Maršallova plánu pro rozvojové země“. Tyto aktivity samozřejmě sledovaly i prozaičtější cíle, tj. zvýšení exportních možností rakouského průmyslu (včetně zbrojního).⁸

Rakousko jako malý středoevropský stát tehdy dosáhlo viditelného upevnění svého mezinárodního postavení. Již na počátku tohoto procesu, krátce po zmíněné návštěvě Franze Jonase ve Vatikánu a na Kvirinálu, zaznamenalo Rakousko velký diplomatický

Sídlo OSN ve Vídni,
tzv. UNO-City,
kolem roku 1980.

úspěch: úspěšné zvolení rakouského kandidáta, někdejšího šéfa rakouské diplomacie Kurta Waldheima (ÖVP) generálním tajemníkem OSN, a to opakovaně (1971–1982). Vnější výrazem tehdejších úspěšných rakouských ambicí bylo i otevření tzv. UNO-City ve Vídni (1979), rozsáhlého administrativního a konferenčního komplexu OSN. Rakouský stát tento komplex postavil za 10 miliard šilinků a pronajal jej agencím OSN za symbolický 1 šilink ročně. Vídeň se tak ještě více zviditelnila, dnes jako jedno ze čtyř sídel Organizace spojených národů (vedle New Yorku, Ženevy a Nairobi).⁹

Vídeň sice sledovala s velkou pozorností pokračující proces evropské integrace (zejména rozšíření ES v roce 1973 k tomu bylo významným impulsem), o plné členství však neusilovala: pro Bruna Kreiskyho k tomu ještě nebyly hospodářské důvody – rakouská dohoda s ES z roku 1972 o postupném odbourávání cel v průmyslovém sektoru v letech 1973–1977 se zdála být dostačující. Později ovšem Rakousko usilovalo o bezcelní režim v rámci Evropského sdružení volného obchodu (EFTA), který byl nakonec zaveden v roce 1984 lucemburskou dohodou o jednotném Evropském

hospodářském prostoru (EHP/EWR). Ve vídeňských vládních kruzích se však již od konce sedmdesátých let uvažovalo, prozatím kuloárně, o plné integraci do ES a o související redefinici rakouské neutrality.¹⁰ Intenzifikace evropské integrační debaty (s členstvím v ES jako realistickou opcí) a počátek konce „zlaté éry“ rakouské neutrality jsou však spjaty až s polovinou osmdesátých let, především s obnovením velké koalice SPÖ-ÖVP v roce 1986. Tehdy získává výrazně proevropštější ÖVP křeslo vicekancléře a ministra zahraničních věcí (Alois Mock), které jí zůstane až daleko za práh 21. století. Realistické prozření a nastavení nových omezujících mantinelů pro rakouskou diplomacii souvisely také s posuny a určitou redefinicí rakouské státní a národní identity, jejímž výrazem se stala i živá debata o nedávné rakouské minulosti a rychlá demontáž zakladatelského mýtu druhé rakouské republiky coby Hitlerovy „první oběti“: jasně to ukázaly předmětné diskuse kulminující v roce 1988, tj. padesát let od připojení Rakouska k Třetí říši.

Bezprostřední a citelné dopady na rakouskou zahraniční politiku a její prestiž měly četné korupční skandály osmdesátých let (např. ve spojitosti se stavbou nové vídeňské Všeobecné nemocnice, pojistný skandál kolem úmyslně potopené lodi Lucona nebo otázka dodávek rakouských zbraní do Íránu a Íráku, stojících proti sobě ve válečném konfliktu, prostřednictvím polostátní firmy Noricum) či velké aféry, v nichž Rakušany nemile dostihla vlastní minulost a které výrazně poškodily obraz země v zahraničí (Reider-Frischenschlagerova aféra z roku 1985 a na ni navazující Waldheimova aféra v roce 1986).¹¹

Mezinárodní izolace spolkového prezidenta Kurta Waldheima v sálech vídeňského Hofburgu jako by symbolizovala tuto novou a střízlivější, bohužel i nejasně definovanou fázi rakouské zahraniční politiky, která s určitými korekcemi pokračovala také v letech devadesátých.¹² Široké spektrum globálních zahraničně-politických témat se od druhé poloviny osmdesátých let postupně redukuje, posilují však dílčí sektorální témata jako např. ochrana životního prostředí a bezpečnost jaderných zařízení. Univerzální charakter si ponechává též důraz na dodržování lidských práv, významný i v bilaterální relaci k Československu. Základní změna však byla vyvolána zvenčí, tj. zrychlením a další institucionalizací evropského integračního procesu. Zavádění jednotného vnitřního trhu (od roku 1986) vyvolalo v Rakousku obavu, že by země mohla – nebude-li jeho součástí – postupně ekonomicky zaostávat.

Na druhé straně již tzv. Lucemburská deklarace členských států ES a EFTA (1984) předpokládala ve střednědobém desetiletém horizontu vytvoření Evropského hospodářského prostoru, k němuž pak skutečně došlo k 1. lednu 1994. V rakouských politických stranách zintenzivnily diskuse o možných a nutných evropských opcích v nedaleké budoucnosti: kdysi proevropskou FPÖ, která svůj původní postoj postupně obětovala populistickým náladám, vystřídala jasnou proevropskou vizi, zpochybňovanou jen několika jednotlivci, Rakouská lidová strana (ÖVP). Zdrženlivý postoj socialistů (SPÖ), poukazujících mj. na problémy se slučitelností členství v ES s rakouskou neutralitou a rakouskou Státní smlouvou, byl překonán až poté, kdy se předsedou strany stal kancléř Franz Vranitzky (1988). Občasné výhrady k eventuálnímu členství v ES (tradičně s odkazem na článek 4 Státní smlouvy, zakazující Rakousku jakékoli politické či hospodářské spojení s Německem, ale především s odkazem na neutrální status Rakouska) vznášel i Sovětský svaz a jeho spojenci, ti ovšem spíše rituálním způsobem v podobě krátkého řečnického cvičení při vyřizování běžné bilaterální agendy.¹³

Nakonec podpořily v červnu 1989 v Národní radě rakouskou přihlášku do ES nejenom obě koaliční strany SPÖ a ÖVP, ale i FPÖ. Proti byli z parlamentních stran jedině Zelení, jejichž aktivní proevropská politika vykrytalizovala až v devadesátých letech.¹⁴ Oficiální žádost o vstup do ES byla podána 17. července 1989, spolu s Rakouskem tak učinilo Norsko, Švédsko a Finsko. Příprava země na přístupová jednání (kladné stanovisko ES bylo však zveřejněno až v červenci 1991!) byla ovšem načas zcela zastíněna nečekanou akcelerací vývoje ve střední a východní Evropě, která vedla ke kolapsu tamních komunistických režimů a na určitou dobu nastolila zcela novou agendu, na kterou nebylo Rakousko příliš připraveno a která se ho vzhledem k jeho geografické poloze bezprostředně dotýkala.¹⁵

V osmdesátých letech postupně rostl význam střeoevropské dimenze rakouské zahraniční politiky. Před rokem 1989 byla rakouská politika v tomto regionu – regionu s Rakouskem bezprostředně sousedícím a souvisejícím, leč rozděleném a odděleném (s výjimkou Itálie a Jugoslávie) železnou oponou – limitována skutečností, že vyšší formy multilaterální spolupráce zde byly téměř vyloučeny. Rakousko však region střední Evropy pochopitelně nikdy neztrácelo ze zřetele. Rakouská podunajská politika byla

ostatně uceleněji formulována již v období první vlády spolkového kancléře Josefa Klause (ÖVP-SPÖ, 1964–1966) a pokračovala v jasnějších konturách i později.¹⁶ Této politice se dostalo určité, byť podmíněné podpory také ze strany československé vlády, jakož i v prohlášení účastníků konference komunistických a dělnických stran v Karlových Varech (1967), kde byla výslovně oceněna možná budoucí spolupráce „založená na mírovém soužití v povodí Dunaje“. Polooficiální československý komentář ze září 1967 přitom zdůrazňoval, že „geografické faktory, důsledná neutralita Rakouska a nezbytný kontakt mezi kapitalistickou a socialistickou částí Evropy by měly být dostatečným podnětem pro tvůrčí přístup k této problematice“.¹⁷

V konkrétních bilaterálních vztazích Rakouska a Československa se tato orientace bezprostředně neprojevovala. Po slibných náznacích zlepšení vztahů z druhé poloviny šedesátých let (sílicí obchodní a turistická výměna, proslulý telemost Praha-Vídeň zorganizovaný Helmutem Zilkem a Jiřím Pelikánem, zahájení jednání o majetkoprávním vyrovnání) následovalo rychlé vystřízlivění: sovětská okupace Československa a husákovská normalizace se nutně negativně odrazily i v bilaterálních vztazích. Klíčová smlouva „o vypořádání určitých finančních a majetkoprávních otázek“, jejímž uzavřením Rakousko dlouhá léta podmiňovalo rozšíření dalšího smluvního základu, byla po značných průtazích podepsána až 19. prosince 1974. Očekávaný pozitivní průlom ve vzájemných vztazích však bezprostředně nepřinesla.¹⁸

V sedmdesátých letech se ovšem zvolna zlepšovaly vztahy s ostatními komunistickými státy ve středoevropském regionu, zejména s Maďarskem a Jugoslávií. V souvislosti s nástupem Michaila Gorbačova a jím nastartovanou „perestrojkou“ se v Rakousku oživily diskuse o současnosti a budoucnosti střední Evropy, zvláště v konzervativních intelektuálních kruzích, blízkých katolické církvi a ÖVP. Byl to především pozdější ministr pro vědu a výzkum a spolkový vicekancléř, historik a šéf *Österreichische Forschungsgemeinschaft* Erhard Busek, který se stal *spiritem agens* řady středoevropských intelektuálních aktivit, jež byly rámovány už klasickými literárními, esejistickými a historicko-politologickými texty „o smrti a vzkříšení střední Evropy“ (Emil Brix, Karl Schlögel, György Konrád, Péter Hanák, Milan Šimečka st., Josif Brodskij a mnozí jiní).¹⁹ Bez stoupající podpory oficiální Vídně a bez využití kvalitních pracovišť jako např. *Österreichisches Ost- und*

Südosteuropa-Institut by ovšem mnohé tyto aktivity nebyly možné; ze Spojených států je pak jako *deus ex machina* mohl navíc významně finančně podpořit i miliardář maďarského původu George (György) Soros. Mezi Oxfordem, Budapeští, Vídní a Dubrovníkem tak po roce 1988 mohly vznikat zárodky budoucí Sorosovy Středoevropské univerzity (*Central European University*).²⁰

Vzhledem k nemalému, leč rozporuplnému ohlasu tohoto středoevropského intelektuálního chvění musela však rakouská zahraniční politika provést bezprostředně po roce 1989 určité ohrazení vůči „nostalgickým pokusům oživit dávno zaniklé světy, což platí zvláště pro značně opotřebovaný pojem *Mittleeuropa*, jakkoli ovšem považujeme historickou zkušenost pro vytváření budoucí tváře Evropy za velmi důležitou“.²¹ Autorem tohoto směrodatného výroku nebyl nikdo jiný než renomovaný rakouský diplomat a od roku 1992 rakouský spolkový prezident Thomas Klestil, který na stejném místě citoval jako nezpochybnitelnou autoritu i nestora francouzsko-německého smíření a politického dialogu o Evropě, vydavatele pařížské revue *Documents* Josepha Rovana: „Střední Evropa [tj. *Mittleeuropa*] se dnes stala zbraní proti Evropě. Kdo chce Evropu, musí odmítnout *Mittleeuropa*.“²²

Ostří Klestilovy kritiky směřovalo nepřímo i proti zmíněným Busekovým iniciativám a jeho některým až „politicky nekorektním“ příměrům, v nichž ihned po otevření hranic v zastřené formě horoval pro nahrazení tureckých *gastarbeiterů* pracovníky z Československa a Maďarska, neboť „rakouský integrační model je příliš malý na to, aby si mohl dovolit turecká města a tak velkou míru civilizačních rozdílů“.²³ Nicméně jakousi reorientaci rakouské zahraniční politiky směrem do střední Evropy si v bezprostřední euforii po pádu železné opony přály širší vrstvy obyvatelstva: v anketě deníku *Die Presse* z počátku prosince 1989 se vyslovil každý druhý respondent pro nějakou formu podunajské federace.²⁴ Občané tak poměrně rychle a bezprostředně – možná rychleji než oficiální politika – reagovali na přelomové události, v rakouské historické paměti symbolizované především ostentativním gestem ministrů zahraničí Rakouska a Maďarska Aloise Mocka a Gyuly Horna, kteří 27. června 1989 společně stříhali ostaté dráty na rakousko-maďarské hranici. Mediálně multiplikovaný obraz této události byl mnohem silnější než podobně aranžované odstraňování železné opony 17. prosince téhož roku na hranicích s Československem.

To ostatně vystihovalo i odlišnou kvalitu vztahů Rakouska k těmto druhdy komunistickým zemím. Zatímco vztahy k Maďarsku se v sedmdesátých a osmdesátých letech kontinuálně zlepšovaly (na konci osmdesátých let obě země dokonce plánovaly společné uspořádání světové výstavy ve Vídni a Budapešti), vůči Československu byly stále – navzdory postupně se zkvalitňující smluvní základně – poměrně chladné. Teprve stupňující se intenzita politických kontaktů mezi Prahou a Vídní ve druhé polovině osmdesátých let a především konkrétní výsledky dlouho připravované návštěvy kancléře Franze Vranitzkyho v Praze a Bratislavě v červnu 1988 přinesly viditelnou změnu: pozvolné zřizování společných podniků, počátek oficiální spolupráce příhraničních regionů, udělování víz přímo na hranicích pro rakouské občany a ulehčení cestování pro občany československé. Řada z avizovaných opatření, zejména úplný bezvízový styk, měla vstoupit v účinnost v roce 1990. Dějiny však byly i zde rychlejší než plánovací kalendáře politiků a diplomatů.²⁵

Rok 1989 a Rakousko: změna evropských a středoevropských paradigmat

S odstupem více než čtvrtstoletí narůstá množství interpretací událostí roku 1989 a s ním spojených změn v konstelacích mezinárodních vztahů. Ve zpětném zrcadle sociologických šetření z roku 2011 sami Rakušané přičklí roku 1989 mnohem větší význam pro jejich zemi než například vstupu Rakouska do EU.²⁶ V samotném roce 1989 to tak rozhodně nebylo a je příznačné, že se v současné době vedou intenzivní debaty o tom, zda se vůbec rakouská zahraniční politika na těchto událostech výrazněji podílela či je alespoň předjímalá. Zde je třeba rozlišovat mezi konzervativně nastavenými soukolími diplomatického aparátu, který byl v první řadě zaměstnán rakouskou přihláškou do ES, související vnitropolitickou diskusí a nutnou mezinárodněprávní argumentací ohledně rakouské neutrality, a reakcemi na události, u nichž rakouská politika nepřehlédnutelně asistovala, např. v souvislosti s exodem občanů NDR přes Maďarsko a Rakousko. Mediální a symbolická rovina událostí, jako bylo již zmíněné stříhání ostatých drátů na maďarsko-rakouské hranici v červnu 1989 ministry Gyulou Hornem a Aloisem Mockem nebo proslulý srpnový

Občané NDR po přechodu
maďarsko-rakouské hranice
během tzv. panevropského
pikniku 19. srpna 1989.

„panevropský piknik“ maďarských reformních komunistů (Imre Poszgay) a konzervativních Panevropanů (Otto von Habsburg, Walburga von Habsburg-Douglas) na rakousko-maďarských hranicích nedaleko Eisenstadtu, během kterého překročilo hranice více než 600 občanů bývalé NDR, kontrastuje s oficiálně artikulovanými rakouskými obavami ještě v první polovině roku 1989, „aby se reformy ve střední a východní Evropě příliš neuspěchaly“ (Franz Vranitzky v rozhovoru s maďarským premiérem Miklósem Némethem 13. února 1989 ve Vídni).²⁷

Léta 1989/90 rychle relativizovala rakouské výlučné postavení mezi oběma bloky a s tím také ještě více problematizovala rakouskou neutralitu v jejím dosavadním pojetí, a to tím spíše, že i SSSR od svých předchozích výhrad v souvislosti s chystaným vstupem Rakouska do ES potichu ustoupil. Dne 6. listopadu 1990 prohlásila rakouská vláda možné kolizní, resp. již konzumované články 12–16, resp. článek 22, odstavec 12 Státní smlouvy, za obsoletní, přičemž žádný ze signatářských států nevznnesl protest. Nové přístupy Vídně k dosavadní interpretaci smlouvy lze doložit

i na angažmá rakouských vojáků v Kuvajtu (dozor nad udržováním příměří po srpnu 1991) nebo po vypuknutí jugoslávského konfliktu, kdy 16. ledna 1992 Rakousko spolu s ostatními státy ES diplomaticky uznalo samostatné Slovinsko a Chorvatsko.²⁸

Za projev rozvolněné neutrality můžeme považovat – v návaznosti na aktivnější středoevropské angažmá Mockovy diplomacie – také sílící orientaci Ballhausplatzu na posilování mechanismů právě se rodící dunajsko-adriatické spolupráce, která viditelně nastoupila na scénu v jinak nepřehledných listopadových dnech: 11.–12. listopadu 1989 byla v Budapešti zveřejněna „iniciativa čtyř“, tzv. Kvadragonála (Itálie, Jugoslávie, Rakousko a Maďarsko), která předpokládala užší spolupráci těchto zemí v řadě oblastí a pravidelné politické kontakty v daném formátu. Naopak zprvu nejasné československé iniciativy z počátku roku 1990 (kde šlo i o zapojení Polska do rodících se středoevropských struktur) sledovala Vídeň s ostražitostí a jejich vnitřní motivaci příliš nechápala.²⁹ Československem zorganizovaného bratislavského summitu 9. dubna 1990 se tak Rakousko zúčastnilo osobou ministra zahraničí Aloise Mocka v roli poněkud znervóznělého pozorovatele (podobný status na něm měli i jugoslávský šéf diplomacie Budimir Lončar a italský Gianni de Michelis) a vidělo v něm především konkurenční podnik k rodící se Kvadragonále, nedbale a nečitelně zosnovaný Prahou. Ani pozdější přistoupení (20. května 1990) Československa k dunajsko-adriatické skupině (takto již Pentagonále, později Hexagonále, resp. od roku 1992 Středoevropské iniciativě) neubralo na pochopitelné, byť zejména během jara a léta 1990 poněkud stagnující dynamice procesu, který nakonec vedl k podpisu zakládajícího visegrádského prohlášení 15. února 1991. Vztah Rakouska a Německa k Visegrádu se pak stal tématem občasných kritických úvah, které ovšem jenom málokdy obsahovaly analýzu záměrů, zájmů a priorit, jež v dané historické chvíli jednotlivé státy regionu pociťovaly a prosazovaly.³⁰

Rovněž bilaterální vztahy mezi Československem (resp. Českou republikou) a Rakouskem se po roce 1989 vyvíjely v referenčním rámci základních trendů, které ovlivňovaly v devadesátých letech situaci v regionu střední Evropy: rozpad sovětského bloku, dezintegrace bývalé Jugoslávie a zánik ČSFR, hledání nové bezpečnostní architektury a tzv. dvojí integrace zemí střední a východní Evropy do struktur EU a NATO, to vše za pochodu, tedy v dynamickém procesu reformy a proměny těchto

struktur. Vstup Rakouska do Evropské unie k 1. lednu 1995 jako by posunul tuto zemi více na Západ a tím ji do jisté míry vzdálil od transformujících se východních sousedů; rakouský vyčkávací postoj v bezpečnostních otázkách pak dialog a spolupráci v těchto vitálně důležitých oblastech spíše podvazoval. Česko-rakouské vztahy nedostaly ani žádoucí rámec regionální spolupráce a vždy pouze živořily v rámci existujících středoevropských geometrií, které oběma partnery nebyly nikdy konsensuálně pojímány. Česko-rakouské sousedství bylo nejen budováno na psychologicky stále existujícím a citlivém švu bývalé železné opony, nýbrž také konfrontováno s dělicími čarami historických reziduí a traumat. Ta se pak projevila i ve frekventovaných konfliktních tématech období následujícího (dostavba jihočeské jaderné elektrárny Temelín, česko-rakouské kontroverze o tzv. Benešových dekretu aj.).³¹

Devadesátá léta: „Westverschiebung“ Rakouska?

Ústředním tématem rakouské zahraniční a vnitřní politiky na počátku devadesátých let se stal vstup země do Evropských společenství (ES), resp. do Evropské unie (EU). Poměrně rychlá přístupová jednání s Rakouskem, Norskem, Švédskem a Finskem byla ukončena 1. března 1994 s tím, že tyto země vstoupí do EU od roku 1995.³² Mnozí si přitom neuvědomovali, že Rakousko vstupuje do poněkud jiného uskupení, než do jakého si v roce 1989 podalo přihlášku: Maastrichtská smlouva o Evropské unii (únor 1992) totiž rozšířila původní Evropská společenství o další oblasti, tzv. pilíře prohloubené spolupráce, tj. o společnou zahraniční a bezpečnostní politiku a o spolupráci v policejní a justiční oblasti. Nové rozšíření vyvolalo též nutnost diskuse o institucionálním prohloubení nad rámec dosavadních evropských smluv, a to i s ohledem na budoucí velké rozšíření EU směrem na východ. Zde stará evropská „devítka“ od Rakouska navíc očekávala, a to i z historických a geografických důvodů, roli jakéhosi prostředníka, ne-li tahouna východního rozšíření. Historická a geografická blízkost se však rychle ukázala být spíše břemenem.³³ V oficiální odpovědi (*avis*) Evropské komise na rakouskou žádost o členství z 31. července 1991 bylo konstatováno, že „přístup Rakouska by

Rakouský ministr zahraničí Alois Mock osobně odpovídá na otázky občanů na téma Rakousko a Evropská společenství pomocí nově zřízeného „evropského“ telefonu, květen 1989.

byl pro Společenství přínosem, neboť by se tím rozšířil okruh oněch zemí, které jsou dostatečně výkonné v oblastech hospodářství, měny i rozpočtu, aby tak napomohly rychlému utváření hospodářské a měnové unie“.³⁴ V *avis* ovšem byly naznačeny nejenom budoucí procedurální problémy, tj. odsunutí vlastních vstupních jednání až za termín chystané Maastrichtské smlouvy, ale i potřeba intenzivně jednat o rakouské podmínce zachovat neutralitu (ta se ve švédské a finské žádosti neobjevila), o citlivých oblastech dopravního tranzitu přes Alpy či o změnách v podpoře rakouského zemědělství. Zejména provizorní dohoda o alpském tranzitu (s limity přepravních kapacit, vázanými na systém tzv. ekobodů) z 2. května 1992 a s ní spjatá veřejná i parlamentní debata naznačovala, že vstup do EU nebude prost vášní a tvrdého prosazování partikulárních zájmů.³⁵

Přístupová jednání EU-Rakousko byla formálně zahájena 1. května 1993, přičemž ještě v únoru 1994 – tedy několik týdnů před ukončením jednání – zůstalo otevřených deset z 29 kapitol budoucí smlouvy. Otázku neutrality se podařilo v roce 1993 kompromisně vyřešit, participace Rakouska na společné zahraniční a bezpečnostní politice měla být vnitrostátně řešena budoucími autonomními ústavněprávními kroky. Řada klíčových hospodářských aspektů přístupové smlouvy byla vyřešena až na závěrečném

Plakát ÖVP před referendem o vstupu
Rakouska do EU v roce 1994.

jednání v březnu 1994. Schůzovní maraton byl v konečné fázi natolik náročný, že vedl ke chvilkovému fyzickému zhroucení ministra zahraničí Aloise Mocka.

Výsledný dokument byl z povahy věci kompromisem. Nepodařilo se totiž úplně zajistit zachování vyšších rakouských standardů při ochraně životního prostředí, rovněž období po vypršení desetileté tranzitní alpské smlouvy z roku 1992 již nebylo jasně právně ošetřeno. Tuto smlouvu, resp. její jádro (ekobody), se pak o deset let později skutečně nepodařilo (po mnoha právních bitvách) obnovit. V agrární oblasti byli Rakušané úspěšnější: rolníci se sice museli vyrovnat s poklesem cen po úplném otevření trhu, dostávali však po čtyři léta degresivní, postupně klesající vyrovnávací dotace. V emocionálně důležité oblasti nabývání nemovitostí cizinci (zejména u tzv. druhých rezidencí) byla dohodnuta pětiletá přechodná lhůta; do roku 2000 se tedy museli koupěchtiví cizinci prokázat nejméně pětiletým trvalým pobytem v Rakousku.³⁶

Vzhledem k sílící antievropské propagandě, šířené především radikálně opoziční FPÖ, kde toto téma zapříčinilo ještě před začátkem přístupových jednání v roce 1993 rozkol ve straně a odchod části poslanců do nově založené politické strany Liberální fórum, ale i Zelenými a dalšími euroskeptickými skupinami,

odstartovala vláda již v roce 1992 široce zaměřenou informační kampaň. Ta logicky kulminovala v době mezi ukončením přístupových jednání v březnu 1994 a referendem, které bylo vypsané na červen téhož roku. Nebyla prosta některých dezinformací a retušovala určité skryté problémy právě uzavřené smlouvy. Nicméně i hlavní média, včetně tehdy zcela směrodatného a v pozdějších letech už silně protievropského deníku *Neue Kronen Zeitung*, vstup do EU jasně podporovala. Výsledek referenda 12. června 1994 byl mnohem lepší, než předpokládaly předchozí průzkumy veřejného mínění: v polovině března 1994 se vyslovilo v průzkumu ITK (*Institut für Trendanalysen und Krisenforschung*) 53 % dotázaných pro vstup do EU (před ukončením jednání to bylo jen 49 %), zatímco ve vlastním referendu to bylo překvapivých 66,6 % voličů, a to při vstupu reprezentativní účasti 82,3 %.³⁷

Zatímco první léta rakouského členství v EU se vyznačovala spíše sběrem zkušeností na evropském „parketu“, zatěžkavací zkoušku prvního předsednictví v Radě EU (druhá polovina roku 1998) zvládlo Rakousko celkem úspěšně. To je možné ostatně říci – s mnohem menšími výhradami – i o rakouském předsednictví z roku 2006. Právě na příkladu Rakouska, tedy spíše menšího, avšak hospodářsky důležitého a zahraničněpoliticky poměrně ambiciózního středoevropského státu, lze formulovat možnosti a mantinely, které ve smluvním rámci Evropské unie menší státy EU mají, aby u pomyslného evropského kormidla mohly prosadit své konkrétní preferované programové cíle. Zatímco první rakouské předsednictví označuje většina expertů za spíše průměrné, ztížené řadou exogenních a mnohdy neočekávaných faktorů, předsednictví druhé pak je považováno za mnohem úspěšnější: nebylo tak ambiciózní, programově heterogenní, lépe byly odhadnuty rakouské kapacitní možnosti. Rovněž tzv. národní zájmy byly do programu i praxe druhého předsednictví lépe integrovány (např. v energetické oblasti). Rakousko tak podle četných autorů nabídlo i jiným malým státům relativně úspěšný, ba inspirativní model předsednictví.³⁸

Deklarovanou prioritou prvního rakouského předsednictví bylo vedle příprav na zavedení eura a koncentrace na tzv. Agendu 2000 i zahájení přímých přístupových jednání s šesti kandidátskými státy střední a východní Evropy (tzv. lucemburskou skupinou, v níž byla také Česká republika). Podle tehdejšího ministra zahraničí Wolfganga Schüssela museli v té době Rakušané zlomit

silný interní odpor některých států.³⁹ Navenek se však Rakousko v otázce východního rozšíření jevílo, zvláště v pozdějších letech, jako spíše skeptický hráč, a to zejména v silně zpolitizované otázce otevření rakouského pracovního trhu pro pracovníky z kandidátských zemí. S tím souvisí také širší téma rakouského angažmá v regionu střední a východní Evropy po přelomových událostech roku 1989.

Za základní institucionální formu středoevropské spolupráce Rakousko dlouho považovalo Středoevropskou iniciativu (SEI), neboť v sobě obsahovala i adriatickou dimenzi. To bylo důležité zejména před vypuknutím jugoslávské krize v plném a viditelném rozsahu. V tom Rakousko sdílelo a sdílí společný, byť občas žárlivě střežený zájem s Itálií.⁴⁰ Nelibost Vídně přitom vyvolávala tehdejší Praha svým paralelním despektem vůči Středoevropské iniciativě (zvláště blokováním rakouského a italského úsilí ustavit stálý sekretariát SEI na setkání předsedů vlád členských zemí SEI v červenci 1993 v Budapešti), disonance panovaly i ohledně odlišné vnímaných perspektiv KBSE/OBSE.⁴¹ Vídeň se velmi bránila vytváření nových, nevratných dělicích čar ve střední Evropě a chápala „stabilizaci evropského středu“ poněkud komplexněji než diplomacie visehradských zemí. Středoevropské iniciativě v této souvislosti vždy přisuzovala značný význam, a to právě pro cílenou inkluzi balkánského prostoru. Z českých politiků nalezla pro své záměry na Balkáně podporu především u Václava Havla. Ten také již v roce 1993 podpořil záměr Thomase Klestila organizovat pravidelně summity středoevropských prezidentů. Je ovšem příznačné, že se úřady obou hlav států nenápadně přetahovaly o to, kdo s tímto projektem přišel dříve. Rakouský tisk odvozoval tuto tradici od prvního setkání čtyř hlav států – Thomase Klestila, Václava Havla, Arpáda Göncze a Richarda von Weizsäckera – v Salcburku v roce 1993, český tisk až od lépe medializovaného středoevropského summitu na jaře 1994 v Litomyšli. V souvislosti s bilancí prvního summitu, kterou Thomas Klestil provedl ve svém projevu na Pražském hradě 6. prosince 1993, sumarizoval i základní deklarovaný cíl tehdejší rakouské středoevropské politiky: „Je na nás, dát tomuto neklidnému a ještě nezformovanému kontinentu stabilní střed, úzce spojený se Západem, ale otevřený na Východ.“⁴² S rakouským předsednictvím v SEI byl rovněž spojen dlouhodobější projekt, vzešlý z jednání Thomase Klestila a Václava Havla na konci roku 1995, spočívající v patronátech

Setkání prezidentů v Litomyšli v dubnu 1994.

(„adopcích“) a užších vazbách konkrétních českých a rakouských měst ke stabilizujícím se komunálním správám v Bosně.⁴³

Tehdejší stagnaci, ba neexistenci visegrádské spolupráce v letech 1993–1998 Rakousko spíše jenom registrovalo, jednotliví tamní pozorovatelé někdy i s jistou dávkou zadostiučinění vystavovali Klausem a Mečiarem ochromenému Visegrádu úmrtní list. „O Visegrádu dnes lze psát jen formou nekrologu,“ napsal v roce 1994 rakouský analytik Andreas Schwarz v německém týdeníku *Das Parlament*.⁴⁴ Většinou se ovšem k visegrádské agónii vyjadřovali v rakouském tisku (a především v odborných časopisech) přímo odborníci či politici z visegrádských zemí. Rovněž renomovaný vídeňský čtvrtletník *Europäische Rundschau* věnoval skomírajícímu Visegrádu zvláštní číslo.⁴⁵ V rakouských médiích (podobně jako v německých) však termín Visegrád, byť poněkud vegetativně, přežil – jako prosté označení nejvyspělejších a nejpravděpodobnějších kandidátů budoucího východního rozšíření EU (se Slovenskem ovšem vždy *sub conditione*). Jednalo se vesměs o stejně mechanické používání tohoto pojmu, jaké vidíme i v některých

tehdejších anglických a amerických zdrojích; nevyhýbal se mu ostatně (a opakovaně) ani Henry Kissinger.⁴⁶

Tato optika se však změnila po lucemburském summitu EU (prosinec 1997), kdy roli nejpravděpodobnějších kandidátů na členství (a zároveň rakouských „konkurentů“) automaticky převzaly od téměř neexistujícího Visegrádu všechny státy tzv. lucemburské skupiny. Rakouský tisk ovšem stále nejčastěji psal buď nediferencovaně o „východní Evropě“, nebo častěji o „středovýchodní Evropě“ (*Mittelosteuropa*, MOE). Na tom nic nezměnila ani revitalizace Visegrádu v letech 1998–1999. Zejména rakouské firmy se ve svých prezentacích detailnějšímu dělení států na východ od Rakouska raději vyhýbaly, neboť pro hospodářskou stabilizaci a expanzi rakouských firem byla prostorově otevřenější a zamlženější terminologie spíše výhodou.⁴⁷

Znovuvzkříšení Visegrádu koncem roku 1998 sice oficiální Vídeň zaznamenala, její hlavní role však byla tehdy na zcela odlišné scéně: Rakousko poprvé předsedalo Radě EU a shodou okolností muselo mimo jiné technicky i politicky zvládnout zahájení přímých jednání států lucemburské skupiny o vstupu do EU. To ovšem neznamená, že by Vídeň nepromýšlela některé konkrétní varianty, jak s visegrádkými zeměmi v rámci regionu více spolupracovat. Jakkoli sice na jedné straně provozovala vůči těmto zemím „potíživistickou politiku všedního dne“, měla zde i určitý bonus, a to nejenom díky pěstování zvláštních a privilegovaných vztahů k Budapešti. Vídeň se totiž v rámci EU systematicky snažila, aby se ani v období Mečiarovy vlády Slovensko nedostávalo do přílišné izolace. Na rozdíl od Německa a dalších států EU (s výjimkou Beneluxu a částečně i Francie) Vídeň trvala na potřebě politických gest i stálého politického dialogu s tehdejší slovenskou reprezentací. Během své návštěvy v Bratislavě 30. ledna 1997 to ministr zahraničí Wolfgang Schüssel deklaroval způsobem, který byl evropskými partnery hodnocen spíše kriticky. Navíc Bratislavě nabídl užší trilaterální spolupráci Rakousko – Maďarsko – Slovensko (po vzoru „trilaterály“ Itálie – Slovinsko [později i Chorvatsko] – Maďarsko).⁴⁸

Bilaterální vztahy s nově vzniklou Českou republikou se vyvíjely jako relativně samostatná relace, tj. bez užší vazby na rodící se středoevropské struktury, zpočátku i s jistou distancí a vyčkáváním. Brzy po vzniku samostatné ČR, 11. března 1993, Klausova vláda rozhodla o dokončení jaderné elektrárny Temelín (byť

ve zredukované variantě) a tím ukončila plané naděje českých i rakouských odpůrců jaderné energie, že v nových podmínkách bude od megalomanského projektu upuštěno. To vytvořilo značně nepříznivou atmosféru i pro první zahraniční cestu staronového prezidenta Václava Havla, která směřovala do Rakouska a konala se shodou okolností pouhé čtyři dny po tomto vládním rozhodnutí. Její konečné vyznění bylo ovšem zastíněno nejenom kauzou Temelín, ale také nečekaně živými debatami o odsunu sudetských Němců, resp. „sudetských Rakušanů“, v českém i rakouském tisku. Ty si vynuly 21. března 1993, tj. už po návratu do Prahy, i konzistentnější Havlovo prohlášení na toto téma.⁴⁹

Celkově lze první léta po vzniku ČR charakterizovat ve vztahu k Rakousku jako období vystřízlivění a prohlubujícího se nezájmu. Rakouská zahraniční politika byla plně koncentrována na dokončení přístupových jednání s EU. Jistou stagnaci vzájemných vztahů připustil po českých volbách v roce 1996 v exposé v zahraničním výboru Poslanecké sněmovny český ministr zahraničí Josef Zielesnec, jenž zároveň požadoval zásadně rozšířit dosavadní rutinní bilaterální agendu o témata evropská: „My budeme s Rakouskem a s dalšími okolními zeměmi tvořit skupinku, která z toho či onoho hlediska má podobné či stejné zájmy dané prostě životem v regionu.“⁵⁰ Avšak kancléř Franz Vranitzky již v prosinci 1989 zdůraznil, že Rakousko rozhodně nebude chtít v jednáních s ES budit dojem, že zároveň vystupuje jako advokát či zástupce svých východoevropských sousedů. Vranitzky byl tehdy současně – na rozdíl od Aloise Mocka nebo Erharda Buseka – velmi skeptický ke klíčovím formám středoevropské, resp. dunajsko-adriatické spolupráce.⁵¹ To se poněkud změnilo za kancléře Viktora Klimy a poznamenalo i rakouské ambice v souvislosti s rakouským předsednictvím v EU v roce 1998. Již v roce 1994 ostatně prezident Thomas Klestil požadoval, aby se Rakousko stalo v EU jakousi „přistávací plochou“ pro země střední a východní Evropy, ministr zahraničí Wolfgang Schüssel pak v roce 1997 ujišťoval, že Rakousko si je plně vědomo hospodářsko-kulturního potenciálu zemí střední Evropy a potřeby v ní vytvořit novou evropskou kvalitu.⁵²

Rok 1998 přinesl nejenom první rakouské předsednictví v evropské „patnáctce“, nýbrž i předčasné volby v České republice. Ty pak překvapivě uvolnily cestu k vytvoření menšinového sociálnědemokratického kabinetu premiéra Miloše Zemana. V nové oficiální *Koncepci zahraniční politiky České republiky* (schválena

17. února 1999) byly již vztahy se sousedy zasazeny do širšího rámce poměrně pregnantně formulovaných principů, hodnotových východisek a „životních a strategických zájmů“ ČR.⁵³ Vztah s Rakouskem je zde formulován pozitivně (ocenění ochoty Rakouska předávat své zkušenosti z přípravy na vstup do EU), i citlivý temelínský problém měl být perspektivně posunut do roviny „konstruktivní spolupráce v oblasti životního prostředí s důrazem na vybudování ovzduší vzájemné důvěry, především v otázce využívání jaderné energie a nakládání s jaderným odpadem“.⁵⁴ Tato desiderata se ovšem nepodařilo v následujících letech naplnit – nikdo nemohl předvídat tak překvapivou míru ochoty rakouských (a později i českých) politických elit k vnitropolitickým instrumentalizacím tohoto složitého problému, zejména po rakouských říjnových volbách v roce 1999, které přinesly volební triumf Haideryho FPÖ a s ním i vznik nové koaliční vlády ÖVP-FPÖ.

V období rakouského předsednictví v Radě EU skutečně začala přímá jednání tzv. lucemburské skupiny kandidátských zemí (včetně ČR) o vstupu do EU. Jak už bylo řečeno, Rakousko nepřistupovalo k první vlně tzv. východního rozšíření příliš aktivně. Za hlavní příčinu této dvojaké pozice byly považovány vnitropolitické ohledy a malá podpora východního rozšíření EU u rakouských občanů. Na druhé straně Rakousko postupně přestávalo být pro českou politiku prioritou a o jeho předchozí negociační zkušenosti z přístupových jednání neexistoval – s výjimkou expertů a hrstky úředníků – hlubší zájem. Na cestě ČR do NATO byl podceněn bezpečnostní dialog s Rakouskem a víceméně se omezil na akce formátu jedné větší odborné konference pod záštitou prezidentů. Rakousko bylo zjednodušeně prezentováno pouze jako egoistický konzument bezpečnosti, iracionálně lpící na své archaické neutralitě. Tato prohlubující se atmosféra nezájmu o souseda byla vhodným stimulem pro redukci bilaterálních témat a problémů na dvě základní témata – jadernou elektrárnu Temelín a otázku tzv. Starorakušanů, pro niž se po roce 2000 prosadila (ve shodě s německým prostředím a v časové souvislosti se závěrečnou fází českých přístupových jednání s EU) předtím ne zcela obecně srozumitelná šifra (resp. *topos*) tzv. Benešových dekretů.⁵⁵ Zejména v případě Temelína se oficiální Vídeň snažila o internacionalizaci tohoto tématu, v rámci EU ovšem narážela na nepochopení velkých států Unie jako např. Francie a Velké Británie. To také nakonec ovlivnilo konkrétní výsledky tzv. druhé temelínské krize v letech 2000–2003.⁵⁶

Annus horribilis 2000: vstup Rakouska do nového století

Ačkoli se po volbách v říjnu 1999 a po zdlouhavých jednáních nová vládní koalice ÖVP a pravicově populistické FPÖ prezidentu Thomasu Klestilovi zavázala – formou preambule k programovému prohlášení – k dodržování demokratických pravidel, k podpoře evropského integračního procesu včetně východního rozšíření EU, k odpovědnosti Rakouska za nacionálněsocialistickou minulost a k potírání xenofobie, rasismu a antisemitismu (bez podpisu příslušné deklarace by prezident Klestil patrně vládu nejmenoval, resp. sám by rezignoval), samotný vznik této koalice a jmenování Schüsselovy první vlády v únoru 2000 vedly k bezprecedentnímu kroku čtrnácti států EU vůči Rakousku: k sankčním opatřením, která spočívala v omezení bilaterálních kontaktů na vládní úrovni, v odepření podpory rakouským kandidátům na posty v mezinárodních organizacích či v přijímání rakouských diplomatů (velvyslanců) jen na technické úrovni. Účasti rakouských politiků na Evropské radě, resp. Radě ministrů EU, se však tato opatření netýkala; nešlo o akci EU, ale o opatření dohodnutá mezi Jacquesem Chiracem a Gerhardem Schröderem ještě před jmenováním rakouské vlády, pro něž byly získány i další, mnohdy váhající státy. Zcela kuriózně působilo, že se k nim připojila také Česká republika, která v té době nebyla členským státem EU.⁵⁷

Tato opatření neměla žádné opory v evropském právu, nicméně až na summitu v Nice byly dohodnuty – jako poučení z rakouského případu – procedury, jak na základě článku 7 Maastrichtské smlouvy v podobných případech postupovat. Zahrnuly jak systém včasných varování, tak i další modality zapojení Evropské komise, Evropského parlamentu, resp. i Rady EU, která by musela případné sankce opakovaně prověřovat z hlediska přiměřenosti. Když byla v květnu 2001 jmenována druhá Berlusconiho vláda v Itálii, tj. kabinet ve srovnání se Schüsselovou vládou z února 2000 rovněž problematický, žádná včasná varování, natož otevřené sankce nenásledovaly. Toho si samozřejmě rakouská veřejnost dobře všimla a rozhodně v ní takové zjištění nevzbudilo euroeuforické nálady. Ať už byly motivy sankcí jakékoli (tehdejší dobře míněnou snahu zabránit nástupu pravicově extremistických a populistických stran v Evropě lze sice pochopit, ale – i z čistě taktického

hlediska – stěží schvalovat), dopady sankční politiky byly spíše negativní. Rakouská veřejnost ji převážně chápala jako urážku a ponížení Rakouska jako státu a Rakušanů jako národa. Sankce ovšem dále poškodily už beztak narušený obraz země v zahraničí: Rakousko coby někdejší *isola felice* již definitivně patřilo minulosti, především kvůli Waldheimově aféře a jejím dozvukům, ale i kvůli „nahnědlým“ výrokům šéfa FPÖ Jörga Haidera, které byly v zahraničí hojně medializovány. Největší úhony se pak opět dostalo – podobně jako po Waldheimově aféře – důležitým relacím Rakouska vůči USA a Izraeli. Na druhé straně nelze neocenit dobrý výkon rakouské diplomacie v čele s profesionální Benitou Ferrero-Waldnerovou, historicky první rakouskou ministryní zahraničí a od samého počátku zdatnou krizovou manažerkou.⁵⁸

Členské státy EU se samy rozhodly z nepříjemné situace vykoupat a sankce zrušit; jako mezikrok a zdůvodnění jim posloužila tzv. zpráva tří moudrých (*Bericht der EU-Weisen*), vyhotovená bývalým finským prezidentem Marttim Ahtisaarim, bývalým španělským ministrem zahraničí Marcelinem Orejou a známým německým expertem na mezinárodní a evropské právo Jochenem Froweinem. Zpráva označila FPÖ jako „pravicově populistickou stranu s radikálními prvky“ či na jiném místě jako „pravicově populistickou stranu s extremistickými výrazovými způsoby“, shledala její volební kampaň za mnohdy xenofobní, u mnohých funkcí FPÖ identifikovala též nacionalistické podtóny, které se podle „četných pozorovatelů“ přibližují nacionálněsocialistické rétorice. Vláda jako taková však byla hodnocena poměrně kladně, a to i v citlivých otázkách azylové politiky nebo s ohledem na vyjednávání o odškodnění obětí nacismu, zejména obětí nucené práce za druhé světové války na rakouském území.⁵⁹

V urychlení odškodňovacích jednání a celkově vstřícném přístupu k obětem nacismu, a to i z východní Evropy, spatřovalo Rakousko právem jeden z instrumentů, jak se pokud možno rychle vymanit z mezinárodní izolace. Stalo se tak v situaci, kdy širší společenská debata o nacionálněsocialistické minulosti v Rakousku nabyla i pod dojmem úspěchů Haiderovy FPÖ nové razance. Jednání vedená s mimořádným osobním nasazením někdejší guvernéřkou centrální banky a pověřenkyní rakouské spolkové vlády Marií Schaumayerovou vedla ke zřízení Rakouského fondu smíření (*Österreichischer Versöhnungsfonds*), nadaného 6 miliardami šilinků z prostředků rakouského státu a rakouských podniků,

přičemž jen pro české oběti otrocké a nucené práce bylo vyčleněno 501 milionů šilinků.⁶⁰

Odškodnění nuceně nasazených tak získalo podstatnou zahraničněpolitickou dimenzi. Většina kompenzačních plateb z Rakouského fondu smíření směřovala do bývalých komunistických států střední Evropy, tedy do regionu, který byl v těchto těžkých chvílích rakouské diplomacie – s výjimkou tradičně přátelsky nakloněného Maďarska – z Rakouska přinejmenším rozčarován. Tomuto regionu také Rakousko adresovalo svoji novou nabídku regionální spolupráce, tzv. strategického partnerství, později překřtěného na méně ambiciózní a citlivé středoevropské ucho tolik nedrášající regionální partnerství. Vídeň s tím ovšem přišla až v létě roku 2000, tedy ve velmi nervózní atmosféře kulminujících sankcí čtrnácti členských států EU – snaha rychle prolomit hrozící izolaci zde byla až příliš zjevná. Podrobnější koncept, předložený se značným zpožděním ministryní zahraničí Benitou Ferrero-Waldnerovou až na počátku roku 2001, obsahoval detailnější přehled rakouských zájmů ve střední Evropě s ohledem na první vlnu rozšíření EU. V první fázi chtěla rakouská politika se svými partnery ve střední Evropě (ČR, Slovensko, Polsko, Maďarsko, Slovinsko) identifikovat všechny společné či blízké zájmy, aby je pak ve druhé fázi – podobně jako státy Beneluxu – mohla efektivněji prosazovat na celoevropské úrovni. Benita Ferrero-Waldnerová formulovala dokonce ambici předložit některé společné synergické efekty, které měly vzejít z vídeňské regionální konference 6. června 2001, již na následující Evropské radě v Göteborgu.⁶¹ V revidované verzi svého příspěvku se pak Ferrero-Waldnerová pokusila rakouskou iniciativu přiřadit k již existujícím formám a platformám spolupráce ve střední Evropě (tedy i k Visegrádu): „Každé z těchto uskupení má svůj vlastní profil a svá specifická těžiště [...]. Teprve v praxi se ukáže, která z těchto iniciativ se v otázkách EU projeví jako užitečná. Ostatně EU nezná žádná fixní spojení (snad odhlédnuto od osy Paříž-Berlín), nýbrž pracuje na základě vyzkoušeného modelu flexibilních aliancí, do nichž se členské státy sdružují podle příslušných témat.“⁶²

Méně diplomatický jazyk zvolili při propagaci nového rakouského produktu dva rakouští diplomaté působící tehdy v Praze, velvyslanec Klas Daublebsky a jeho tiskový atašé Gregor Schusterschitz. Ti ve svém společném příspěvku připustili jistou duplicitu (především) vůči Visegrádské skupině, která jako jediná

z existujících uskupení by „mohla směřovat k jakémusi dlouhodobějšímu, strategickému partnerství“. Ocenili, že již částečně slouží jako fórum pro výměnu názorů mezi kandidátskými zeměmi na vstup do Unie, nicméně v ní postrádali „dva důležité účastníky“, Slovinsko a Rakousko, přičemž Rakousko coby členská země EU se podle nich přece „může rozdělit se svými partnery o cenné zkušenosti“.⁶³

Rakouský tisk průběžně a kriticky zaznamenával nepříliš nadšené reakce většiny potenciálních strategických partnerů Vídně, větší porozumění nacházel – jak jinak – pouze v Budapešti. Většinou se tímto návrhem zabýval coby pokusem v zahraničí neoblíbené rakouské vlády prolomit přetrvávající izolaci, jindy se škodolibostí zaznamenal obdobné projekty států Beneluxu (které svoji nabídku partnerství nepodmiňují dlouhými přechodnými lhůtami všeho druhu).⁶⁴ Relativně velký prostor byl v této souvislosti poskytnut i relevantním politikům z partnerských států (interview, autorské články), mj. názorům Jana Kavana a Václava Klause. Klausovy skeptické výroky pak v četných citacích posloužily k vymezení určité extrémní hranice, k níž se ve své až nediplomatické odměřenosti přibližovali také Poláci a Slovinci (zejména slovinský ministr zahraničí Dimitrij Rupel).⁶⁵ Vídní iniciované regionální partnerství se v průběhu času téměř rozplynulo – dnes je fragmentárně zachováno v podobě některých běžících kulturních projektů. Avšak již samo východní rozšíření EU (2004), které se pro Rakousko a jeho sousedy stalo jednoznačným *win-win* projektem, potřebu užší regionální spolupráce spíše znovu nastolilo.⁶⁶

Závěr

Navzdory krátkému trvání sankčních opatření vůči Rakousku z roku 2000 představovala vládní přítomnost FPÖ a poté i dceřiného Spojenectví pro budoucnost Rakouska (BZÖ) v obou kabinetech Wolfganga Schüssela (2000–2003, 2003–2007) pro zahraniční partnery a pozorovatele jistou psychologickou bariéru. Určitou prestiž v USA, ve východní Evropě a u organizací zastupujících oběti nacismu a holocaustu si Rakousko znovuzískalo, resp. vykoupilo díky dobře zorganizovanému a dostatečně financovanému odškodňovacímu programu Rakouského fondu smíření. Pro své okolí již Rakousko nepředstavovalo větší problém,

ultimáta spojená např. s provozem jaderné elektrárny v Temelíně, s poválečnými dekrety jugoslávské AVNOJ (*Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije*, Antifašistická rada národního osvobození Jugoslávie) nebo s československými prezidentskými dekrety po východním rozšíření EU utichla. Zahraničněpolitický akční rádius země se v těchto letech spíše omezil, což nejcitelněji ukázal krach rakouského úsilí o návaznou smlouvu o tranzitu přes Alpy, která měla nahradit starší dokument, jehož platnost vypršela v roce 2003. Teprve roku 2005 umožnil nález Evropského soudního dvora najít řešení, které uvedlo alespoň částečně do souladu princip volného pohybu zboží a naléhavé potřeby ochrany životního prostředí, a sice možností započítat do mýtného i vnější náklady, tj. škody na zdraví a životním prostředí. Jinak rakouští politikové v EU nijak kverulantsky nevyčnívali, a to i díky úspěšnému angažmá evropských komisařů Franze Fischlera či po něm Benity Ferrero-Waldnerové. To se projevilo jak v závěrečné, schvalovací fázi rozšiřovacího procesu EU v roce 2003, tak při téměř jednomyslném přijetí Smlouvy o Evropské ústavě v obou komorách rakouského parlamentu v květnu 2005; roli evropských „potíživců“ tak úspěšně převzaly jiné státy (Francie, Nizozemí).

V roce 2006 Rakousko po pečlivých dvouletých přípravách zvládlo předsednictví v Radě EU, byť jeho agenda byla vlastně nezvládnutelná, např. v oblasti velikašské a nerealistické Lisabonské strategie ekonomického rozvoje EU nebo v překonávání důsledků krize ratifikačního procesu evropské ústavní smlouvy a s tím spojené ztráty důvěry mezi evropskými partnery. Obnovení staré dobré velké koalice SPÖ-ÖVP v roce 2007 proto lze na první pohled považovat za návrat ke *statu quo ante*. Rakouská zahraniční politika v následujících letech znovu potvrdila své základní evropské koordináty, které se vytvořily po druhé světové válce a jež získaly vstupem země do Evropské unie na jasnějších konturách. Přesto si stále zachovává specifické národní a zájmově orientované rysy, a to i odkazem na průběžně redefinovanou neutralitu a z ní vyplývající bezpečnostní konsensus mezi hlavními politickými silami – byť jeho společný jmenovatel nespočívá na nejpevnějších základech. V této tradiční linii se odvíjí i rakouský akcent na působení v OSN, v jejích agencích a mírových sborech (od konce padesátých let tam působilo v různých pozicích téměř 50 000 Rakušanů!) a v OBSE. Na půdě těchto organizací mohou Rakušané také nejlépe uplatnit své letité zkušenosti z poskytování

tzv. dobrých služeb a provozování preventivní diplomacie. I zde se pozitivně projevuje skutečnost, že tyto – a mnohé další – mezinárodní organizace sídlí v Rakousku, nejnověji OBSE (1995). Specifické, resp. nadstandardní vztahy udržuje Rakousko i mimo oblast EU, zejména na západním Balkáně, dále s některými zeměmi Blízkého východu a *last but not least* s Ruskou federací, a to i po uvalení sankcí EU v souvislosti s rusko-ukrajinským konfliktem na Krymu a východní Ukrajině (2015).

Rakušané mají přednost?!

Imigrace jako klíčová výzva pro rakouskou společnost a národní identitu

„Tohle je největší demonstrace, která se kdy na náměstí Hrdinů uskutečnila,“ v euforii prohlásil rakouský umělec, šansonier a současně jeden ze zakladatelů lidskoprávní organizace *SOS Mensch* André Heller k zástupům lidí, kteří se večer dne 23. ledna 1993 shromáždili v centru Vídně, aby za pomoci pochodní, svící i obyčejných zapalovačů utvořili světelné moře (*Lichtermeer*). Před Hofburgem a v jeho bezprostředním okolí se tísnilo přibližně 250 000 lidí, kteří v mrazivém počasí přišli podpořit ideu mezilidské solidarity a protestovat proti xenofobním náladám ve společnosti. Větší manifestaci občanské společnosti druhá rakouská republika skutečně nezažila. Ve zřetelné nárážce Andrého Hellera měl tento masový happening zastínit i nechvalně proslulé shromáždění lidu z 15. března 1938 při Hitlerově projevu oslavujícím německý anšlus Rakouska – událost, kterou Rakušanům o padesát let později s přímostí sobě vlastní připomněl spisovatel Thomas Bernhard ve svém posledním, vrcholném dramatu *Helldenplatz*. Náměstí Hrdinů získalo během onoho lednového večera roku 1993 v kontextu rakouských dějin dalšího *genia loci*. Světelné moře se stalo hlavním vizuálním symbolem společenského tření v souvislosti s otázkou, jsou-li Rakušané v situaci rapidně narůstajícího počtu cizinců nadále odhodlaní chápat a bránit svou zemi jako etnicky homogenní stát jednoho národa, nebo jsou připraveni žít v přístěhovalecké zemi s multikulturní společností, vyznačující se národnostní, náboženskou či rasovou heterogenitou.

Demonstrace ve Vídni a v menším rozsahu i v dalších rakouských městech proběhly jen dva dny před začátkem referenda *Österreich zuerst!* (Rakousko má přednost!), které prosadila krajně pravicová FPÖ pod vedením Jörga Haidera. Předmětem celostátního lidového hlasování byl kontroverzní dvanáctibodový program, který např. požadoval ukotvení věty „Rakousko není

Světelné moře v centru Vídně 23. ledna 1993 na protest proti rasismu, xenofobii a proticizineckému referendu pod názvem *Österreich zuerst!* Autor: Harald Schneider.

přistěhovalecká země“ do ústavy, zastavení imigrace nebo zavedení kvót pro počet nerakouských dětí ve školních třídách a povinnosti cizinců nosit na pracovišti zvláštní průkazy. Během čtrnácti dnů se pod iniciativu s řadou bodů s otevřeně xenofobní motivací podepsalo 416 531 lidí. Tento výsledek sice zdaleka nenaplnil Haiderův cíl získat podporu jednoho milionu voličů, zároveň však události z přelomu ledna a února roku 1993 zřetelně ukázaly odpor velké části společnosti proti imigraci. Nejradikálnějším, byť ojedinělým důsledkem vyostřené debaty se stala série teroristických atentátů pravicevého extremisty Franze Fuchse proti přistěhovalcům, příslušníkům národnostních menšin a osobnostem veřejného života, které se angažovaly ve prospěch práv imigrantů a prosazovaly vizi otevřené a tolerantní společnosti. Nejznámější obětí bombových útoků se v prosinci 1993 stal populární vídeňský starosta Helmut Zilk, který při explozi dopisové bomby přišel o dva prsty na levé ruce a v reakci na své zranění následně odstoupil z úřadu. Do svého dopadení v roce 1997 Fuchs stihl usmrtit čtyři osoby a dalších patnáct těžce zranil.

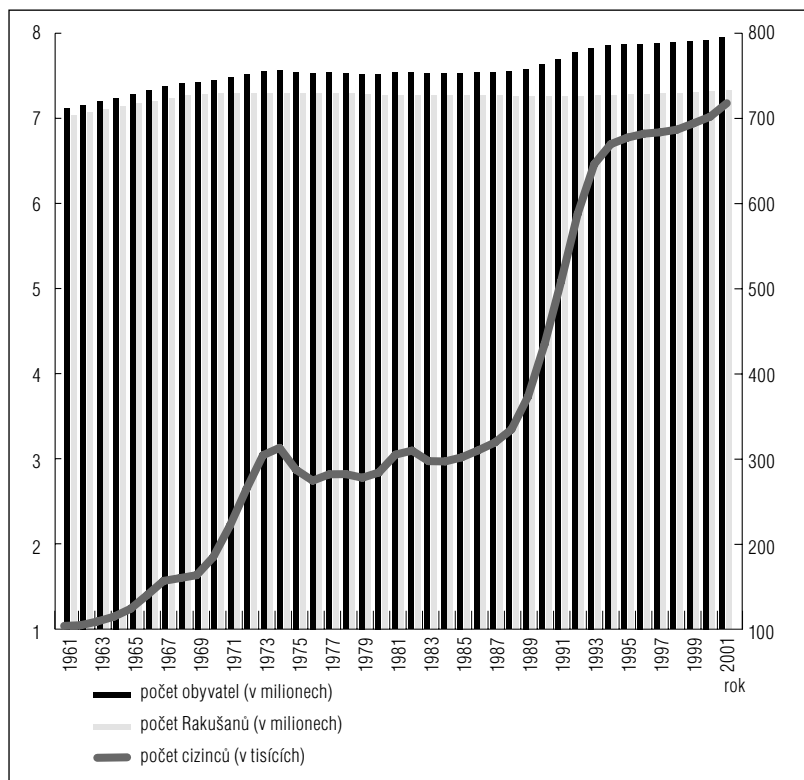
Ve světle těchto událostí vyvstává otázka, proč se do počátku devadesátých let ve veřejném prostoru okrajové téma imigrace a přistěhovalecké politiky stalo během krátké doby předmětem

emocionálních debat na politické scéně, palcových titulků bulvárních i seriózních médií a vášnivých výměn názorů u rodinného stolu. Na pozadí rapidního nárůstu počtu cizinců v intervalu několika málo let došlo k významnému posunu vnímání přistěhovalců v rakouské společnosti i politice: zatímco dosud byla imigrace vnímána převážně pozitivně a byla spojována primárně s přínosem gastarbeiterů pro rozvoj rakouského hospodářství, na začátku devadesátých let začal dominovat bezpečnostní aspekt a migrace byla diskutována jako ohrožení pro rakouskou společnost. Především v regionech s nízkým podílem cizinců na obyvatelstvu a u lidí s minimálními kontakty s občany jiných států došlo k velkému nárůstu kolektivních obav z „přecizení“ (*Überfremdung*) Rakouska, z nárůstu kriminality nebo ztráty vlastního zaměstnání a sociálních jistot.²

K pochopení tohoto obratu je třeba ukotvit téma do kontextu dalekosáhlých a vzájemně často souvisejících změn na poli migrace, hospodářství, společnosti, mezinárodního vývoje i vnitřní politiky. Přitom se zdá, že realita všedního dne vznikající multikulturní společnosti s jejími pozitivy i negativy se prolínala s účelovou konstrukcí cizineckého problému ze strany politických elit, která měla za cíl mobilizovat voliče, a to i za cenu polarizace společnosti a nabourání sociálního smíru prostřednictvím podpory předsudků a stereotypů o cizincích. Otázka imigrace a integrace se v této době stala klíčovým politickým tématem, které začalo rozdělovat společnost a mít významný podíl na výsledku voleb. Permanentní proticizinecká kampaň byla zásadní – byť jistě ne jedinou – ingrediencí úspěchu Haiderovy FPÖ, která se na konci devadesátých let stala druhou nejsilnější stranou v Rakousku a na začátku roku 2000 vstoupila do spolkové vlády.

Rakousko na cestě k multikulturní společnosti: gastarbeiteři, uprchlíci, diplomaté

Rakousko se na přelomu osmdesátých a devadesátých let ocitlo v „migrační krizi“,³ v jejímž důsledku se definitivně proměnilo ve faktickou přistěhovaleckou zemi, jakkoli se tak stalo proti přání velké části veřejnosti a vůli politických elit. Během pouhých sedmi let se počet cizinců v zemi i jejich podíl na obyvatelstvu více než zdvojnásobil: jestliže v roce 1987 v Rakousku legálně pobývalo 326 000 cizinců, v roce 1994 už jich bylo 713 000. Podíl obyvatel

Vývoj počtu obyvatel v Rakousku v letech 1961–2001 podle státního občanství.

s cizí státní příslušností rapidním tempem vzrostl na 9 %. Rakousko se tak během krátké doby zařadilo po bok dalších západoevropských států, v nichž přibližně desetinu obyvatelstva tvořili cizinci. V období největšího tlaku přistěhovalců v letech 1990–1993 představovalo kladné migrační saldo bezmála 80 000 cizinců ročně, tedy přibližně 1 % rakouského obyvatelstva. V Evropě v té době nebyla jiná země, která by měla tak vysokou imigrační dynamiku.⁴ V roce 1991 žilo v Rakousku na základě celonárodního sčítání lidu už téměř 200 000 občanů (bývalé) Jugoslávie (38 % cizinců) a bezmála 120 000 státních příslušníků Turecka (23 % cizinců). V následujících letech absolutní počet cizinců z tradičních zemí původu i z dalších států nadále stoupal.

Už jen ve světle těchto základních údajů o překotném vývoji v oblasti migrace nemůže být proticizinecká reakce části rakouské politiky a veřejnosti příliš překvapivá, zvláště když jen o tři dekády dříve Rakousko z hlediska struktury obyvatelstva platilo ve srovnání s většinou zemí západního světa za jednu z etnicky a nábožensky nejhomogennějších společností. Podle údajů ze sčítání lidu v roce 1961 žilo v zemi sotva 100 000 cizinců, což představovalo pouze 1,4% podíl na celkovém počtu obyvatel; téměř polovinu cizích státních příslušníků navíc tvořili Němci. Přitom je třeba zdůraznit, že se v kontextu rakouských soudobých dějin jednalo o zcela nestandardní situaci, která vznikla v důsledku dramatických událostí a procesů první poloviny 20. století.

Po rozpadu mnohonárodnostní podunajské monarchie v roce 1918 došlo buď k návratu statisíců obyvatel z národnostních menšin z Vídně a dalších oblastí Rakouska do nově vzniklých nástupnických států, nebo k jejich postupné asimilaci do německojazyčné společnosti. Tento trend ještě urychlila nacistická diktatura po anšlusu Rakouska k Třetí říši, která navíc zlikvidovala početnou židovskou komunitu. Přestože v poválečném Rakousku žilo ještě přibližně 400 000 lidí, kteří se do země přistěhovali před rokem 1945,⁵ posouvalo se známé rčení, podle něhož „musí mít každý správný Vídeňan jednu českou babičku a jednoho uherského dědečka“, stále více do roviny mlhavé a často značně idealizované reminiscence na někdejší etnickou rozmanitost zaniklého habsburského soustátí. Přistěhovalecký původ obyvatel Rakouska nejčastěji signalizovala germanizovaná forma slovanských či maďarských příjmení; ve všedním životě ovšem tento odlišující faktor nehrál žádnou významnou negativní roli.

V posledních měsících války a během několika let po jejím skončení došlo v Rakousku k bezprecedentnímu pohybu obyvatel. Na jedné straně byl repatriován více než jeden milion nuceně nasazených cizinců, válečných zajatců a vězňů z koncentračních táborů, na straně druhé se znovuobnovená republika stala tranzitní a zčásti také cílovou zemí pro více než 1,5 milionu etnických Němců (tzv. *Volksdeutsche*), kteří utekli nebo byli vyhnáni ze států jihovýchodní a středovýchodní Evropy, včetně Československa. I když většina z nich pokračovala dále do západních okupačních zón v Německu či do jiných zemí, zůstalo na rakouském území přes půl milionu etnických Němců.⁶ Proces jejich začlenění do společnosti byl velmi zdlouhavý, dílem kvůli špatné hospodářské situaci

země v prvních poválečných letech, dílem proto, že oficiální politická garnitura na základě teze o Rakousku jako „první oběti“ Hitlerovy agrese necítila za etnické Němce na svém území přímou zodpovědnost a jejich integrace byla v konfliktu se snahou distancovat se od „německých“ válečných zločinů a jejich důsledků. Tato skutečnost se odrážela i v pomalé naturalizaci etnických Němců: ještě v roce 1951 nemělo podle sčítání lidu čtvrt milionu obyvatel v Rakousku žádné občanství a především kvůli tomu podíl cizinců v zemi činil téměř 5 % populace. Do roku 1954 však drtivá většina Němců na základě čtyřletého pobytu v zemi občanství jako vstupenku k plnému zrovnoprávnění nakonec získala a počet cizinců skokově poklesl. Zásadně ho nezvýšil ani příliv uprchlíků po potlačeném povstání v Maďarsku v roce 1956. Rakousko se po znovunabytí plné suverenity a následném vyhlášení neutrality v roce 1955 rozhodlo hrát aktivní roli mostu mezi dvěma zneprátenými bloky a v krizových okamžicích se opakovaně stalo bránou na Západ. Při první takové zkoušce mezi podzimem 1956 a létem 1957 dostali všichni uprchlíci z Maďarska paušálně azyl a většina z přibližně 25 000 lidí, kteří nepokračovali dál a v zemi zůstali, do roku 1961 získala rakouský pas.⁷

Nízký počet cizinců na počátku šedesátých let usnadňoval utváření vědomí kolektivní rakouské identity, o něž ve vzájemném konsensu usilovali socialisté a lidovci, tedy dva klíčové politické tábory v Rakousku. Počet obyvatel, kteří se identifikovali jako Rakušané a odmítali příslušnost k (velko)německému národu, začal pozvolna narůstat, a to na pozadí rostoucích úspěchů Rakouska v oblasti hospodářství i na mezinárodním poli. Jestliže v roce 1964 si ještě méně než polovina obyvatel myslela, že Rakušané tvoří samostatný národ, v roce 1970 už to byly dvě třetiny obyvatel a na konci osmdesátých let již téměř 80 %.⁸ Paralelně s tím se však od poloviny šedesátých let rychle začal zvyšovat počet cizinců v zemi. Lze přitom identifikovat tři základní a v řadě ohledů značně odlišné typy imigrantů: za prvé zahraniční pracovníky (tzv. *gastarbeiter*y), za druhé politické a ekonomické uprchlíky a za třetí tisíce diplomatů a jejich rodin v souvislosti s proměnou rakouské metropole Vídně v jedno ze sídel OSN a četných dalších významných mezinárodních organizací.

Rakousko se v době druhé republiky stalo vyhledávanou azylovou destinací, i když většina uprchlíků využívala zemi pouze jako přestupní stanici k další cestě směrem na západ. S maďarskou krizí

v roce 1956 vznikla tradice liberální azylové politiky, jakkoli s přibývajícím počtem uprchlíků v čase klesala politická vůle a ochota obyvatel žadatele o azyl přijímat. Do konce sedmdesátých let se roční kvóta kladného vyřízení žádostí o udělení statusu azylanta pohybovala okolo 90 %. Vedle Maďarů z toho profitovali především uprchlíci z Československa v důsledku okupace země vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968, přestože žádost o azyl podalo pouze 12 000 z nich, tedy jen přibližně každý třináctý.⁹ V souvislosti s krizí v Polsku v roce 1981 přišlo do Rakouska až 150 000 Poláků, z nichž přibližně pětina podala žádost o azyl. Skutečnost, že většina polských emigrantů dorazila ještě před vyhlášením válečného stavu na sklonku roku 1981, navíc v období hospodářské stagnace, se odrazila i v tom, že pobytové oprávnění na základě žádosti o azyl získala v polovině osmdesátých let průměrně už jen méně než polovina uprchlíků. V důsledku tří zmíněných imigračních vln v souvislosti s politickými krizemi ve východní Evropě (jiné vlny útěků z východního bloku, jako např. emigrace části chartistů z Československa po roce 1977, již byly menšího rozsahu) zůstalo v Rakousku přibližně 70 000 azylantů, z nichž většina do roku 1989 získala rakouské státní občanství.¹⁰

K renomé Rakouska jako liberální azylové země přispěla také ochota plnit funkci průchozí země pro židovské emigranty ze Sovětského svazu, jakkoli se rakouský stát během vládnutí kancléře Bruna Kreiskyho (SPÖ) stal jedním z terčů palestinského terorismu. Rozhodnutí rakouské vlády uzavřít tranzitní tábor v Schönau po únosu dvou židovských vystěhovalců a jednoho rakouského policisty v Marcheggu v roce 1973 sice vedlo k dočasnému zhoršení rakousko-izraelských vztahů,¹¹ Rakousko však sovětské Židy i nadále přijímalo. V letech 1973–1989 do země přicestovalo dohromady přibližně čtvrt milionu sovětských Židů, z nichž ovšem drtivá většina pokračovala dál, nejčastěji do Izraele nebo do zámoří.¹² Vedle toho Rakousko zejména v sedmdesátých a osmdesátých letech přijalo také tisíce politických uprchlíků z tzv. třetího světa, např. z Íránu, Afghánistánu nebo afrických zemí v důsledku válek po dekolonizaci kontinentu.

Z demografického hlediska měla ovšem na proměnu rakouské společnosti mnohem větší vliv pracovní migrace. Rakousko začalo s náborem pracovní síly v zahraničí se značným, téměř desetiletým zpožděním oproti jiným západoevropským státům, a to především kvůli pomalejšímu zotavení hospodářství země z následků druhé

světové války a celkové strukturální slabosti rakouského průmyslu. Od poloviny padesátých let velké množství Rakušanů migrovalo za prací do SRN nebo Švýcarska, kde byla vysoká poptávka a současně i výrazně vyšší mzdy. V souhrnu let 1962–1973 tímto způsobem rakouský trh práce ztratil bezmála sto tisíc praceschopných obyvatel, které bylo třeba v období ekonomické konjunktury nahradit. Přestože se sociální partneři už v roce 1961 ve smlouvě Raab-Olah¹³ shodli na potřebě získat gastarbeitery (původně nazývané *Fremdarbeiter*) pro rakouský pracovní trh, rostl počet zahraničních pracovníků v zemi pouze pozvolna a kontingenty stanovené na základě mezistátních náborových smluv se Španělskem (1962), Tureckem (1964) a Jugoslávií (1966) zpočátku zdaleka nebyly naplňovány. Princip rotace zahraničních pracovníků, tedy jejich sezónní výměna, podobně jako v dalších zemích selhal, namísto něj si zaměstnavatelé s tichým souhlasem úřadů drželi stejné, již zaškolené zaměstnance a posléze je i finančními pobídkami motivovali k tomu, aby do země přivedli své známé a příbuzné. Teprve v tom okamžiku začal počet gastarbeiterů rapidně stoupat a už v letech 1969–1973, kdy do Rakouska přišla většina zahraničních pracovníků, tak došlo k nastartování řetězové imigrace, která se stala základem pro následnou proměnu Rakouska v přistěhovaleckou zemi. Na vrcholu náborů gastarbeiterů v roce 1973 žilo v Rakousku již přes 300 000 cizinců, což představovalo 4,1 % obyvatelstva. Tři čtvrtiny z tohoto počtu byli zaměstnanci, což potvrzuje dominantní charakter pracovní imigrace v daném období.¹⁴ Hlavní zemí původu gastarbeiterů byla sousední Jugoslávie, z níž do Rakouska přišlo 80 % všech gastarbeiterů, zatímco z Turecka pouze 11,8 %.¹⁵ Tato skutečnost představuje zásadní rozdíl ve srovnání se Spolkovou republikou Německo nebo Švýcarskem, kde zahraniční pracovníci z Turecka tvořili jednoznačně nejsilnější přistěhovaleckou skupinu. Už v této době došlo také k silné koncentraci tureckých gastarbeiterů do hlavního města Vídně, kde pobývalo 40 000 občanů Turecka oproti 70 000 občanům Jugoslávie.¹⁶

Plošné zastavení náborů zahraničních pracovníků po vzoru SRN a Švýcarska v roce 1974 ve spojení s restriktivní cizineckou politikou umožnilo Rakousku výrazně snížit počet gastarbeiterů v zemi. V letech 1974–1976 bylo odebráno pracovní (a tím pádem i pobytové) oprávnění 55 000 zahraničních pracovníků a v letech 1982–1984 v důsledku druhé ropné krize dalším 33 000 cizinců,¹⁷

takže počet gastarbeiterů během deseti let poklesl přibližně o 40 %. Klíčovou roli přitom sehrálo ustanovení v novém zákoně o zaměstnávání cizinců (*Ausländerbeschäftigungsgesetz 1975*), které explicitně předepisovalo přednost Rakušanů na pracovním trhu. Současně se však rakouským úřadům nepodařilo snížit celkový počet cizinců v zemi. Gastarbeiteri, kteří po zastavení náborů ztratili možnost migrovat mezi Rakouskem a Německem podle situace na trhu práce, se obávali, že by mohli přijít o pracovní oprávnění a posléze už by se nesměli do Rakouska vrátit. V této situaci se rozhodli přestěhovat do země své rodiny (převážně ženy a děti, ale často i rodiče a širší příbuzenstvo), což v důsledku zcela kompenzovalo počet gastarbeiterů, kteří zemi opustili. Během „vrcholného rozkvětu přistěhovaleckv rodin“¹⁸ se tak cizinecká populace v Rakousku stabilizovala a dokonce mírně rostla. Restriktivní cizinecká politika měla zásadní podíl na tom, že se z hostitelských pracovníků stali trvalí imigranti, kteří v Rakousku našli svůj nový domov, jakkoli většina z první a částečně i druhé generace plánovala jednou se vrátit zpět do vlasti.¹⁹

Už v sedmdesátých a osmdesátých letech byla patrná vysoká koncentrace cizinců do Vídně. Přestože v hlavním městě žila zhruba pětina obyvatelstva Rakouska, pobývalo zde přibližně 40 % všech občanů s cizí státní příslušností. Hlavní město se v sedmdesátých a osmdesátých letech proměnilo v pulsující multikulturní metropoli. Vedle desetitisíců gastarbeiterů zaměstnaných v rakouském průmyslu a ve službách, azylantů a jejich rodin výrazným způsobem ovlivnila obraz Vídně i proměna metropole v centrum mezinárodního setkávání přímo na hranici mezi Západem a Východem. Katalyzátorem internacionalizace hlavního města se stala především výstavba kongresového centra Spojených národů (tzv. UNO-City) a povýšení Vídně na jedno ze tří sídel OSN v roce 1979.²⁰ Na konci osmdesátých let pracovalo v rakouské metropoli v diplomatických službách a mezinárodních organizacích už přibližně 40 000 lidí, z velké části cizinců z celého světa. Vídeň byla navíc zajímavou destinací pro studenty a vědecké pracovníky nebo pro filiálky zahraničních firem jako Philips, Shell či General Motors. Vrcholní manažeři a diplomaté se tak ve vídeňských ulicích potkávali s gastarbeitery z Jugoslávie a Turecka, s uprchlíky zpoza hranic východního bloku, s pouličními prodáváči periodického tisku původem z Egypta, Indie nebo Pákistánu a v případě nemoci i s některou z přibližně 2 000 zdravotních sester

z Filipín, které vídeňský magistrát po roce 1973 přivedl do města jako „záplatu“ na nedostatek zdravotnického a pečovatelského personálu.²¹ Kosmopolitní charakter města pak spoludotvářelo renomé Vídně jako kulturního centra s rapidně rostoucím objemem turistického ruchu – na konci osmdesátých let už počet noclehů návštěvníků z celého světa během jediného roku přesáhl sedmi-milionovou hranici.²²

Přestože se na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let rakouské cizinecké politice podařilo stabilizovat počet cizinců v zemi, signalizoval převažující rodinný charakter imigrace a stále vyšší počet cizinců druhé generace proměnu Rakouska ve faktickou přistěhovaleckou zemi. Z kvantitativního hlediska došlo k dokonání tohoto procesu na přelomu osmdesátých a devadesátých let. Migrační krize, v níž se rakouský stát v této době ocitl, byla důsledkem kombinace množství politických, ekonomických a společenských faktorů jak v zemích původu přistěhovalců, tak v Rakousku samotném. Zásadní roli přitom sehrála geografická poloha hospodářsky silného Rakouska v srdci evropského kontinentu přímo na hranici železné opony a v bezprostředním sousedství či blízkosti chudších zemí střední a jihovýchodní Evropy. Postupující eroze a nakonec i rozpad východního bloku uvolnily v regionu obrovský migrační potenciál, který z politických a zčásti také ekonomických důvodů stimulovalo i samo Rakousko, např. tím, že v roce 1988 uvolnilo vízový styk s Maďarskem a Polskem. Zatímco lidé z těchto zemí a později i z Československa přicházeli do Rakouska primárně jako turisté nebo měl jejich pobyt přechodný ráz, imigrace z Jugoslávie měla dlouhodobější či dokonce trvalý charakter, a to především ze dvou důvodů: prvním byla ekonomická konjunktura a druhým počínající válečný konflikt v sousední Jugoslávii.

Rozmach rakouského hospodářství od roku 1987 po dekáde stagnace přinesl rakouské ekonomice potřebu získat novou pracovní sílu v zahraničí. V roce 1990 rakouské hospodářství meziročně vzrostlo o 4,5 %, a to zejména v souvislosti s konjunkturou ve stavebnictví, které tradičně využívalo pracovníky ze zahraničí, a s nárůstem exportu do sjednoceného Německa a dalších sousedních států.²³ Za účelem navýšení produkce a uspokojení poptávky po rakouském zboží a službách tak v praxi došlo k obnovení řetězové pracovní migrace z Jugoslávie i z Turecka, tedy ze zemí, odkud v předchozích letech v rámci státních a podnikatelských

náborů a prostřednictvím slučování rodin přišlo nejvíce imigrantů. Rakouské hospodářství přitom v této době profitovalo nejenom z propustnosti a nakonec i pádu železné opony, ale také ze vstupu přistěhovalců druhé generace – tedy potomků původních gastarbeiterů – na pracovní trh. V důsledku těchto faktorů se během let 1987–1993 počet zaměstnaných cizinců v Rakousku takřka zdvojnásobil na 280 000 a překonal tím i absolutní vrchol před zastavením náborů v roce 1974.²⁴ Nárůst počtu zaměstnaných cizinců v zemi mezi lety 1989–1993 z 60 % kryli přistěhovalci z Jugoslávie a Turecka.²⁵

Ekonomicky motivovaná imigrace ze sousední Jugoslávie se částečně překrývala též s imigrací nucenou. V důsledku válečného konfliktu v rámci procesu rozpadu země prudce vzrostl počet lidí, kteří v Rakousku hledali útočiště u rodinných příslušníků a známých nebo prostřednictvím žádosti o azyl – ti šťastnější se uchytili na trhu práce. Od roku 1993 rakouský stát registroval více než 80 000 válečných uprchlíků z regionu západního Balkánu a zhruba polovinu z nich finančně podporoval. Zatímco většina běženců z Chorvatska se po utlumení bojů vrátila zpět do vlasti, velká část z početnější skupiny utečenců z Bosny a Hercegoviny proměnila svou dočasnou ochranu v dlouhodobější formu pobytu, často dokonce trvalou.

K počátku nevidané politizace „cizineckého problému“ však zásadním způsobem přispěla imigrace z jiné východoevropské země. Už od poloviny osmdesátých let totiž výrazně rostl počet Rumunů, kteří v Rakousku žádali o mezinárodní ochranu. Vrchol představoval rok 1990, kdy uprchlíci z Rumunska tvořili více než polovinu všech žadatelů o azyl (celkem 22 000 žádostí). Do Rakouska přišli až po krvavém pádu Ceaușescova režimu o Vánocích roku 1989, takže se nabízela otázka, zda se nejedná spíše o ekonomickou než politickou migraci. Většina občanů Rumunska přitom nechápala Rakousko pouze jako tranzitní zemi, ale jako cílovou stanici.

Cizinecký problém a jeho politická konstrukce

Přestože už na přelomu šedesátých a sedmdesátých let došlo v Rakousku k rapidnímu nárůstu počtu cizinců, neprosadil se v politice a médiích v této době explicitně proticizinecký diskurz.

Gastarbeiteři představovali v rakouském tisku a veřejném prostoru obecně pouze marginální téma a byli vnímáni takřka bezvýhradně pozitivně, a to s ohledem na celospolečenské přesvědčení o jejich nezbytnosti pro udržení konjunktury rakouského hospodářství. Současně si Rakousko pěstovalo renomé tolerantní země s liberální azylovou politikou. Ačkoli byla v médiích ojediněle tematizována cizinecká kriminalita v souvislosti s nelegální migrací, celkově převládal paternalistický tón, který zdůrazňoval – často idealizované – kladné vlastnosti zahraničních pracovníků z Jugoslávie a Turecka, jako jsou píle, poctivost, zodpovědnost nebo smysl pro rodinu.²⁶ V období vrcholu nábory gastarbeiterů tak nedošlo v Rakousku k podobnému rozmachu debat o nákladech a užtích zahraničních pracovníků jako v SRN, kde se první podobné diskuse objevily už v souvislosti s hospodářskou krizí v letech 1965–1967, kdy v Rakousku hromadné náborů teprve začínaly.²⁷ Teprve v okamžiku, kdy na rakouskou ekonomiku začaly dopadat důsledky ropného šoku z roku 1973, objevily se první zárodky proticizineckého diskurzu, který posléze v mnohem vyostřenější formě ovládl rakouský veřejný prostor na začátku devadesátých let.²⁸

Na politické úrovni se iniciátory diskuse o hrozbě nekontrolovaného přílivu cizinců na počátku sedmdesátých let stali socialisté, kteří v rámci kampaně před volbami do vídeňské obecní a zemské rady v září roku 1973 ve stranických novinách *Arbeiter-Zeitung* požadovali zastavení přistěhovalectví, boj proti nelegální imigraci a upozorňovali na to, že „s proudem gastarbeiterů přišli do země také lidé, kteří nevykazují být jen sebemenší ochotu se asimilovat [...] a svým životním stylem a jednáním vzbuzují nejvíce hněvu“.²⁹ SPÖ se tak dostala do vnitřního konfliktu mezi univerzální třídní solidaritou na jedné straně a sociálním populismem na straně druhé, když její vůdčí představitelé vyjadřovali pochopení pro předsudky vůči cizincům u své voličské základny, čímž tyto postoje v důsledku upevňovali. Hrozbu vytvoření explicitně proticizineckého diskurzu, jehož potenciálním nositelem byla na mainstreamovém politickém kolbišti vedle SPÖ především FPÖ, ovšem podvázala rychlá redukce zahraničních pracovníků po plošném zastavení náborů v roce 1974, která sugerovala kontrolovatelnost migrační politiky v závislosti na potřebách rakouského hospodářství. Pokus rakouských neonacistů vyvolat

„Já se jmenuju Kolaric,
ty se jmenuješ Kolaric,
tak proč ti říkají ‚čuš‘?“
Plakát kampaně *Aktion Mitmensch*, 1972.
Autor: Franz Adametz.

v Rakousku lidové hlasování proti gastarbeiterům skončil neúspěchem, neboť se jim k tomu nepodařilo získat dostatečné množství podpisů.

Vůdčím narativem o gastarbeitech se v sedmdesátých a osmdesátých letech stal tzv. *Kolaric-Konsens*,³⁰ který primárně netematizoval množství cizinců v zemi ani jejich kulturní odlišnosti oproti Rakušanům, nýbrž v první řadě cílil na odbourání předsudků domácího obyvatelstva vůči zahraničním pracovníkům. Symbolem tohoto pohledu se stal plakát iniciativy *Aktion Mitmensch* z roku 1972, na němž se malý vídeňský chlapec v dialektu obrací na statného gastarbeitera z Jugoslávie: „Já se jmenuju Kolaric, ty se jmenuješ Kolaric, tak proč ti říkají ‚čuš‘?“³¹ Prostřednictvím historické paralely ke společnosti ve Vídni na konci 19. století bylo cílem kampaně apelovat na změnu postojů u množství Rakušanů se slovanskými kořeny, jejichž předci se museli potýkat s podobnými předsudky jako gastarbeiteri z jihovýchodu. Migranti byli sice nezřídka předmětem slovních útoků ze strany jednotlivých občanů, ovšem projevy nesnášenlivosti vůči cizincům byly ve veřejném prostoru víceméně tabuizovány a přistěhovalecká otázka zůstávala okrajovým politickým tématem.

Poselství solidarity, tolerance a vzájemného porozumění jako elementárních pozitivních hodnot, které tato a jí podobné kampaně šířily, převládalo v mediálním i politickém diskurzu přibližně do poloviny osmdesátých let. Zhruba v tomto období se

na úkor označení „gastarbeiteři“ pozvolna stávalo dominantním slovo „cizinci“ (*Ausländer*) a cizinecká problematika ve veřejném mínění stále více získávala negativní konotaci. Tento diskurzivní obrat v první řadě souvisel s výše zmíněnou pozvolnou proměnou struktury cizinecké populace po zastavení náborů. Trend snížení počtu zahraničních pracovníků při současném nárůstu počtu jejich rodinných příslušníků či azylantů se na poli hospodářství odrazil v poklesu podílu ekonomicky aktivních obyvatel s cizí státní příslušností na rakouském pracovním trhu. Pojem „gastarbeiteři“ tak přestával plnit funkci souhrnného označení pro cizinecké obyvatelstvo a současně z kolektivního vědomí rakouské společnosti pomalu začalo mizet přesvědčení o přínosu cizinců k rozvoji rakouského hospodářství, zvláště když po druhém ropném šoku již nebylo možné udržet plnou zaměstnanost a postupně se začali objevovat i nezaměstnaní obyvatelé s cizím státním občanstvím.³²

K pozvolnému obratu ve vnímání cizinců ovšem zásadním způsobem přispěla především otázka přijímání uprchlíků, a to jak v kvalitativní, tak zejména v kvantitativní rovině: část rakouské společnosti velmi nelibě nesla jednak přijímání stovek azylantů z třetího světa, jednak početně mnohonásobně významnější příchod desetitisíců uprchlíků v souvislosti s vyhlášením válečného stavu v Polsku, a to v období, kdy Rakousko zasáhla hospodářská recese. V důsledku kombinace těchto dvou základních faktorů došlo v rakouské společnosti ke „kolektivnímu odmítnutí“ polských uprchlíků, jakkoli většina z nich chápala Rakousko jako tranzitní zemi.³³ Z protipolské a obecně proticizinecké nálady se v roce 1982 pokusil profitovat několikrát trestaný neonacista Gerd Honzik, který sestavil pro volby do Národní rady ostře proticizineckou kandidátku s názvem *Liste Nein zur Ausländerflut*. Vzhledem k tomu, že o dva roky dříve vůdce rakouské Národnědemokratické strany (*Nationaldemokratische Partei*, NPD) Norbert Burger získal v prezidentských volbách 140 000 hlasů, nebyla tato iniciativa bez šance na úspěch. Hrozící politizaci cizinecké otázky sice rakouské úřady zabránily tím, že Honsikovu kandidátku nepřipustily k volbám,³⁴ ovšem medializace údajně hrozící „záplavy cizinců“ výrazně napomohla jednak k prosazení dominantního postavení pojmu „cizinci“ v rakouské veřejnosti, jednak k jeho negativnímu zabarvení. Souhrnné označení „cizinci“ přitom v praxi zastřešovalo všechny „Nerakušany“, bez ohledu na účel a délku

trvání jejich pobytu, bez ohledu na jejich přínos rakouské společnosti nebo bez ohledu na skutečnost, že se řada z nich v Rakousku narodila: v jedné kategorii se tak ocitli nelegální migranti, žadatelé o azyl, uprchlíci s přidělenou mezinárodní ochranou, turisté, zahraniční pracovníci, přistěhovalci první, druhé nebo třetí generace, Evropané či lidé z jiných kontinentů.³⁵ Pozvolný obrat dominantního diskurzu od převážně pozitivně vnímaných „gastarbeiterů“ ke spíše negativně vnímaným „cizincům“ se stal důležitou součástí pozdější eskalace na politické úrovni.

K politizaci rakouské migrační politiky však navzdory proticizineckým náladám stále větší části obyvatelstva nedošlo dříve než na počátku devadesátých let. Přestože se vstupem Zelených do Národní rady a přerodem FPÖ z liberální v populistickou stranu po nástupu Jörga Haidera do čela partaje v roce 1986 započal proces „parlamentarizace“ rakouské migrační politiky,³⁶ zůstávala cizinecká problematika ve stínu dalších témat, která ve druhé polovině osmdesátých let zaměstnávala rakouskou veřejnost, zejména pak vyrovnání se s nacistickou minulostí v souvislosti s Waldheimovou aférou. Dokud se navíc Rakousko nacházelo přímo na hranici mezi dvěma zneprátenými bloky, měli běžní Rakušané více než z gastarbeiterů či uprchlíků strach ze špionáže, vpádu sovětských vojsk nebo jaderného nebezpečí.³⁷ Ještě v roce 1987 se tak první pokus vídeňské organizace Svobodných bodovat prostřednictvím proticizineckých hesel ve volbách do městského parlamentu nesetkal s výraznějším úspěchem.³⁸

Postoj veřejnosti i politických stran k cizinecké otázce se zásadně změnil na přelomu osmdesátých a devadesátých let v souvislosti s migrační krizí, které Rakousko muselo čelit, a to nejen s ohledem na množství cizinců, kteří do země proudili, ale také v kontextu výrazně odlišné situace na pracovním trhu. Zatímco příchod zahraničních pracovníků z Jugoslávie a Turecka na přelomu šedesátých a sedmdesátých let – v drtivé většině do nekvalifikovaných dělnických pozic – otevřel množství Rakušanů možnost posunout se v rámci výrobního průmyslu na vedoucí pozice nebo přejít do rozvíjejícího se sektoru služeb a v lépe placených pozicích dosáhnout sociálního vzestupu, o dvě dekády později strukturální krize rakouského průmyslu postihla i domácí, nejčastěji méně kvalifikované pracovníky. Na jedné straně sice došlo k celkovému zvýšení potřeby pracovní síly, na straně druhé však také došlo k úbytku míst v řadě průmyslových odvětví nebo

k zastavení nárůstu mezd. Nová pracovní imigrace tak ve svém důsledku spíše zpomalila proces zhoršování podmínek Rakušanů v primárním a sekundárním průmyslu, než aby přispěla k jejich zlepšení.³⁹ Současně s rapidním nárůstem počtu zahraničních pracovníků v Rakousku se tak na přelomu osmdesátých a devadesátých let pozvolna začala zvyšovat nezaměstnanost, jakkoli v mezinárodním srovnání zůstala velmi nízká. Přestože ztráta zaměstnání postihla především méně kvalifikované gastarbeitery, dotkla se také Rakušanů v podobných pozicích. Obě skupiny přitom z pracovního trhu vytlačovali nově příchozí cizinci, kteří byli často neméně kvalifikovaní a zároveň ochotní pracovat za nižší mzdu.⁴⁰

Obětí obav části rakouské společnosti ze sociálního úpadku se nejprve stali žadatelé o azyl, kteří v průběhu řízení nesměli pracovat a byli ve veřejném prostoru stále častěji spojováni s kriminalitou. První výrazně proticizineckou kampaň nejčtenějšího bulvárního deníku *Neue Kronen Zeitung* z podzimu roku 1989, postavenou na zvýšení drobné kriminality ve Vídni a okolí,⁴¹ ještě zastínil překotný vývoj v regionu v souvislosti s pádem Berlínské zdi a transformací v Československu a dalších zemích. V lednu 1990 tak v Rakousku podobně jako v Německu panovala euforická nálada. Obyvatelé vítali davy turistů, kteří do země proudili přes otevřené hranice. „Rakousko je v těchto dramatických dnech historických událostí světového významu cílem statisíců návštěvníků z východních států, kteří u nás s vypoulenýma očima obdivují vše, co svobodná země může nabídnout,“ komentoval události ze začátku roku 1990 deník *Neue Kronen Zeitung*.⁴²

Po dílčím uklidnění mezinárodní politické situace na začátku roku 1990 však během několika dnů došlo k zásadní proměně a definitivnímu vzniku „problému s cizinci“. Podobně jako v roce 1973 se tématu jako první chopili socialisté. Již v polovině ledna spolkový ministr vnitra Franz Löschnak prosadil okamžité zavedení vízové povinnosti pro turecké občany na základě argumentu, že došlo k dramatickému nárůstu „proudu Turků“ žádajících v zemi o azyl, přičemž Rakousko už nemá kapacitu na jejich rozmístění ve sběrných táborech a dalších zařízeních. Ještě příměji formuloval nový postoj rakouského ministerstva vnitra šéf Löschnakova kabinetu Manfred Matzka v deníku *Der Standard*, když prohlásil, že „loď je více než plná“.⁴³ O týden později požadoval generální tajemník SPÖ Josef Cap v tomtéž listu podvázání „turistiky nelegálních

pracovníků“.⁴⁴ Tato první krátká populistická proticizinecká vlna na politické úrovni okamžitě vyvolala souhlasné reakce FPÖ a zčásti i lidovců a stala se prvním signálem zásadního obratu v rakouské azylové (a v důsledku také celé cizinecké) politice.

K pomyslnému otevření stavidel, po němž došlo k zaplavení veřejného diskurzu xenofobními projevy a k mobilizaci širší veřejnosti, zásadním způsobem přispěl až plán ministerstva vnitra umístit v opuštěných vojenských kasárnách v bezprostředním sousedství malé obce Kaisersteinbruch na severu spolkové země Burgenland přibližně 800 žadatelů o azyl z Rumunska, tedy zhruba čtyřikrát více lidí, než byl počet obyvatel vesnice. V okamžiku, kdy tato skutečnost vyšla v březnu roku 1990 najevo, zatarasili obyvatelé a jejich známí okolní silnice s cílem zabránit příjezdu uprchlíků a jejich protest okamžitě získal pozornost médií nejenom v Rakousku, ale i v zahraničí. Po několikadenním váhání ministr Löschnak přímo v Kaisersteinbruchu vyjádřil pochopení pro obavy obyvatel a ministerstvo posléze od svého plánu upustilo s tím, že bude uprchlíky rozmísťovat méně centralizovaně. Úspěšný protest obyvatel Kaisersteinbruchu vzápětí vyvolal reakci také v Traiskirchenu, kde se nacházel největší utečenecký tábor v Rakousku. Obyvatelé městečka nedaleko Vídně požadovali výraznou redukci počtu žadatelů o azyl v místním přeplněném zařízení, což jim spolková vláda vzápětí přislíbila. Už týden po začátku protestů v Kaisersteinbruchu pak Rakousko zavedlo vízovou povinnost pro občany Rumunska.⁴⁵

Ať už spolkové ministerstvo vnitra pod vedením SPÖ samo záměrně vyprovokovalo eskalaci situace s cílem získat podporu veřejnosti pro tvrdý postup proti azylantům, nebo se jednalo o neschopnost úředníků předjímat reakce obyvatel Kaisersteinbruchu na plán umístit v kasárnách téměř tisícovku uprchlíků,⁴⁶ změnil se během několika dnů charakter politického i mediálního diskurzu migrace v Rakousku. Pocit překročení únosné meze a bezpečnostního ohrožení, který u širokých vrstev obyvatelstva podporovaly též proticizinecky naladěné výroky politiků a vrcholných úředníků v novinách, se z uprchlíků plynule rozšířil i na „turisty z Východu“. Ti byli zejména na východě Rakouska spojováni s kriminalitou, nejčastěji s onou drobnou v obchodech. Symbolem se tu stalo Mexické náměstí (*Mexikoplatz*) ve Vídni, kde už od roku 1988 fungovalo tržiště, na němž polští občané prodávali široký sortiment zboží od cigaret a alkoholu přes

potravin a textil až po levnou elektroniku. Přestože skutečně docházelo k nelegálnímu obchodu, úřední opatření k potlačení těchto praktik byla podle všeho výrazně dražší než vzniklé hospodářské škody, nehledě na to, že policejní akce dopadly spíše na jednotlivce než na organizovaný zločin. Přesto se kriminalizace „východních turistů“ stala spolu s problematikou uprchlíků pevnou součástí rakouského proticizineckého diskurzu. Z cizích státních příslušníků, kteří byli ještě před několika měsíci označováni jako „oběti komunismu“, se během několika měsíců stali „ekonomičtí uprchlíci“.⁴⁷

Podstatnou roli v politizaci cizinecké otázky zdá se sehrál strategický kalkul SPÖ, která se otevřením nového tématu mohla pokusit odpoutat pozornost médií a veřejnosti od politických skandálů svých stranických špiček, především v souvislosti s kauzami Lucona a Noricum, kvůli nimž museli v roce 1989 ze svých funkcí odstoupit ministr vnitra Karl Blecha a prezident Národní rady Leopold Gratz; soudnímu stíhání čelil i bývalý kancléř a předseda strany Fred Sinowatz.⁴⁸ Současně mohli socialisté zabránit dalším stranám, aby udávaly tón diskuse v rámci kampaně před volbami do Národní rady v říjnu 1990, a oslovit svou voličskou základnu, jejíž podstatná část byla proticizinecky naladěna. Už na konci osmdesátých let byla vídeňská SPÖ konfrontována se vzrůstající nesnášenlivostí svých voličů i funkcionářů vůči cizincům, která souvisela především s obavami z konkurence na pracovním trhu a ze sociálního úpadku. Jestliže ještě v roce 1988 probíhala ve vídeňské straně diskuse o potřebě liberálních reforem, které by přispěly k rovným šancím cizinců, ke zlepšení jejich sociální situace (např. zavedení komunálního volebního práva pro cizince nebo příspěvků na bydlení) a k podvázání xenofobie u vídeňského obyvatelstva,⁴⁹ nastal v SPÖ v kontextu vývoje na jaře roku 1990 v cizinecké politice zásadní obrat s cílem předvést obyvatelstvu v pozici klíčové vládní síly na poli migrační politiky rozhodnost a kompetenci. Již na konci března vídeňský starosta Helmut Zilk požadoval zavedení vízové povinnosti i pro občany Polska jako opatření proti „otřesnému zatížení obyvatelstva“ černým trhem.⁵⁰ S blížícími se volbami generální tajemník SPÖ Josef Cap v červnu 1990 navrhl, aby se zavedení vízové povinnosti rozšířilo také na občany Československa. Kancléř Franz Vranitzky to sice odmítl, ovšem FPÖ využila nastalé situace a za několik dní sama podala

v parlamentu návrh na stanovení pevného termínu, odkdy začnou platit alespoň víza pro polské občany.⁵¹

V létě roku 1990 se cizinci stali předmětem paušalizující kriminalizace a samotná jejich přítomnost v zemi byla ze strany stranických špiček SPÖ interpretována jako zásadní bezpečnostní problém. Na základě tvrzení spolkového ministra vnitra Löschnaka, že „ochrana hranic už neodpovídá bezpečnostním potřebám obyvatelstva“, byla na konci srpna 1990, jen pár týdnů před volbami, povolána ke strážení rakouské hranice před přistěhovalci z východu armáda.⁵² K zavedení vízové povinnosti vůči Polsku došlo 5. září 1990. Vzhledem k tomu, že socialisté drželi moc nad policií i armádou, mohli doufat, že prokázání akceschopnosti při řešení z velké míry vykonstruovaného cizineckého problému se odrazí v přízni voličů. Výzkumy veřejného mínění dávaly tomuto politickému kalkulu za pravdu: 80 % obyvatel si přálo větší kontrolu pohybu cizinců nebo zavedení víz pro občany východoevropských zemí a každé opatření, které ve svém důsledku diskriminovalo cizince, mělo podporu většiny obyvatelstva. Cizinecká otázka se v roce 1990 poprvé stala důležitým předvolebním tématem, v rakouském hlavním městě dokonce druhým nejdůležitějším za sociální politiku.⁵³ Socialisté si přitom po celou dobu kampaně drželi pozici vůdčí politické síly, která nastoluje agendu a postupným zostřováním slovníku posouvá hranice proticizineckého diskurzu. Vůdčí představitelé lidovců a Svobodných sice v roce 1990 ve svých politických prohlášeních nezůstávali výrazně pozadu, ovšem až do závěrečné fáze předvolební kampaně nepřekračovali xenofobní rétoriku SPÖ.⁵⁴

Politická strategie SPÖ v krátkodobém horizontu slavila úspěch a ve volbách v říjnu 1990 socialisté dokázali navýšit svůj náskok před lidovci a obhájili kancléřský úřad. Současně však pomyslným vypuštěním džina z láhve pomohli i FPÖ, která zahrmovala vlastní proticizineckou kampaň do své populistické taktiky založené na útocích na vládu velké koalice a údajně zkorumpované politické elity v zemi. Svobodní ve volbách do Národní rady dosáhli historického úspěchu (16,6 % hlasů) i proto, že byli pro řadu voličů první alternativou k neonacistické iniciativě *Liste Nein zur Ausländerflut*, která opět nebyla k volbám připuštěna. Z pozice opoziční strany si FPÖ mohla v následujících měsících dovolit mnohem ostřejší rétoriku než vládní strany, které mohl Haider činit zodpovědnými za nastalou situaci v oblasti

Předseda Svobodných Jörg Haider na předvolebním mítinku s voliči ve Wiener Stadthalle v rámci kampaně před referendem *Österreich zuerst!* dne 29. ledna 1993.
Autor: Ulrich Schnarr.

migrace. Definitivní potvrzení významu cizinecké problematiky jako nového trvalého tématu v politické soutěži pak přinesly volby do vídeňského zastupitelstva v roce 1991. Hlavní kandidát Svobodných Rainer Pawkowicz postavil svou xenofobní kampaň na demonizaci kriminality cizinců a varoval před tím, že Vídeň bude žít ve strachu z organizovaného zločinu jako některá americká města ve dvacátých letech 20. století. S hlavním předvolebním heslem „Z Vídně se nesmí stát Chicago!“ (*Wien darf nicht Chicago werden!*) získala FPÖ v hlavním městě 22,5 % hlasů, na úkor lidovců i SPÖ, která poprvé od roku 1945 obdržela méně než polovinu hlasů a sotva udržela většinu mandátů pro pokračování jednobarevné vlády. Nejpozději v tuto chvíli se ukázalo, že pokus získat dlouhodobou dominanci nad cizineckou otázkou prostřednictvím mobilizace obav obyvatel z imigrantů se SPÖ nezdařil. V důsledku selhání tohoto politického kalkulu došlo na půdě vládních stran k vnitrostranické diskusi a silná kritika nastoleného kurzu restriktivní imigrační politiky se odrazila v částečném zmírnění proticizinecké rétoriky. Především vlivné kruhy vídeňské SPÖ po volebních ztrátách požadovaly na vedení spolkové sociální demokracie obrát k věcné politice, která by byla vůči imigrantům otevřenější.⁵⁵ Naopak FPÖ se na základě podílu proticizinecké kampaně na jejích volebních úspěších definitivně proměnila ve stranu „pro niž se xenofobní politika stala ústřední a nezaměnitelnou součástí její identity“.⁵⁶ Absolutním vrcholem proticizinecké kampaně Svobodných se stalo lidové hlasování *Österreich zuerst!*, které na začátku roku 1993 přitáhlo k politickému dění v Rakousku mezinárodní pozornost.

Rozšiřování xenofobního diskurzu ve veřejném prostoru a zostřování migrační politiky nezůstalo ani v samotném Rakousku bez odezvy. V roce 1991 demonstrovaly proti ostře proticizineckému tónu předvolební kampaně ve Vídni desetitisíce lidí, v lednu 1993 se na protest proti Haiderovu lidovému hlasování a obecně narůstající nesnášenlivosti vůči cizincům ve společnosti sešlo v rakouské metropoli a dalších městech už více než čtvrt milionu lidí. Světelné moře bylo inspirováno podobnými akcemi občanské společnosti v sousedním Německu, která tímto způsobem reagovala na rasistické útoky na ubytovny žadatelů o azyl v Rostocku na podzim roku 1992. Podobně jako ve sjednoceném Německu i v Rakousku došlo v souvislosti s migrační krizí k výraznému nárůstu trestné činnosti motivované pravicovým extremismem a xenofobií.⁵⁷ Spektakulární demonstrace ve Vídni a dalších městech proti populistické a xenofobní kampani Svobodných ve formě světelného moře měla rakouské společnosti i celému světu ukázat, že existuje i jiné, vůči imigrantům a cizím kulturám tolerantní Rakousko. K iniciativě se připojili například spolkový prezident Thomas Klestil nebo kardinál Franz König. Ze strany občanské společnosti byl proticizinecký diskurz chápán jako element, který poškozuje renomé Rakouska v zahraničí a představuje hrozbu pro základní demokratické principy a hodnoty, na nichž byla vybudována druhá rakouská republika, mezi něž patří tolerance vůči menšinám a společensky znevýhodněným lidem stejně jako univerzálnost lidských práv a jejich vymahatelnost před zákonem. Neziskové organizace pořádaly úspěšné humanitární akce a sbírky, jako byla v roce 1991 kampaň na podporu kurdských uprchlíků z Iráku (*Wir helfen Kurden*) nebo opakující se akce na pomoc cizincům v překérných životních situacích (*Nachbar in Not*), poprvé v roce 1992 na pomoc obětem války v Jugoslávii. Významnou roli na poli občanské společnosti sehrálo především antirasistické hnutí. Tisíce lidí vyšly do ulic třeba v roce 1999 po smrti nigerijského uprchlíka Marcuse Omofumy, který zemřel udušením kvůli nepřiměřenému zacházení ze strany policejní eskorty při deportaci z Rakouska.⁵⁸ Vysokou politizaci cizinecké problematiky a rozpolcenost společnosti dokládá skutečnost, že se k protestu občanské společnosti 26. ledna 1993 vedle umělců, intelektuálů či představitelů neziskových a církevních organizací otevřeně připojili také politici nejenom ze strany Zelených, ale i řada umírněných sociálních demokratů a lidovců.⁵⁹ Imigrace se stala tématem, které

nerozdělovalo společnost podle jednotlivých politických táborů, ale dělicí linie probíhala – alespoň co se sociálních demokratů a lidovců týče – uvnitř jednotlivých stran.

Masivní mobilizace občanské společnosti měla bezesporu vliv na to, že Haiderova iniciativa nedosáhla stanoveného cíle získat podpis všech voličů strany z posledních voleb do Národní rady. Následný rozkol ve straně, který vyústil v odštěpení liberálního křídla pod vedením Heidi Schmidtové, sice znamenal ztrátu části elektorátu, zároveň však eliminace vnitrostranické konkurence umožnila Jörgu Haiderovi upevnit pozici ve straně a ještě více profilovat FPÖ jako xenofobní, populistickou a autoritářskou stranu. Odklon od velkoněmeckého nacionalismu k „rakouskému patriotismu“ (*Österreich-Patriotismus*) ve druhé polovině devadesátých let umožnil Haiderovi efektivněji konstruovat kontrast mezi „obyčejnými Rakušany“ a zkorumpovanými politickými a hospodářskými elitami a cizinci.⁶⁰ Byl to právě tento agresivní sociální populismus založený na oceňování cizinců jako zdroje příkoří „obyčejných Rakušanů“, který pomohl k vzestupu FPÖ pod vedením Jörga Haidera až k pozici druhé nejsilnější strany ve Vídni (27,9 % v roce 1996) a následně i v celé zemi (26,9 % v roce 1999). Jak jsme již zmínili výše, stalo se Haiderovo balancování na tenké linii mezi xenofobií a rasismem příčinou negativního obrazu země v zahraničí a dočasné politické izolace Rakouska po vstupu FPÖ do vlády v lednu roku 2000. Zpráva Evropské unie, na jejímž základě byly proti Rakousku kvůli účasti Svobodných ve spolkové vládě na několik měsíců vyhlášeny diplomatické sankce, označovala FPÖ, která ve volbách získala bezmála 30 % hlasů, jako „krajně pravicovou stranu s extremistickým způsobem vyjadřování“.⁶¹ V konfrontaci s Haiderovým úspěchem byli představitelé vládnoucích stran SPÖ a ÖVP nuceni nastolit takovou cizineckou politiku, která by stabilizovala počet cizinců v zemi, podvázala latentní strach obyvatel – potenciálních voličů – z imigrantů a z něho pramenící xenofobie a také zabránila dalšímu vzestupu FPÖ, zároveň však by byla v souladu s lidskými právy ukotvenými v mezinárodních úmluvách a rakouských zákonech. Diskuse o podobě rakouské migrační politiky a proces jejího utváření v devadesátých letech odrážely zásadní dilema rakouské společnosti v situaci, kdy už bezmála deset procent obyvatel v zemi tvořili cizinci a velká část Rakušanů se odmítala smířit s tím, že žije v přistěhovalecké, multikulturní zemi.

Rakouská migrační politika v Haiderově stínu

Migrační krize a její politická inscenace přinesly v rakouské cizinecké politice zásadní změnu: zatímco dosud bylo přistěhovalectví vnímáno především pozitivně jako prostředek k řešení hospodářských a částečně i demografických problémů, na počátku devadesátých let se imigrace samotná ~~se~~ stala problémem, který bylo třeba řešit. Po otevření hranic v důsledku pádu železné opony a příchodu množství migrantů se Rakousko pokusilo hranice v rámci možností znovu uzavřít, a to s cílem vytvořit bariéru proti politicky a ekonomicky motivované imigraci a etnické a kulturní heterogenizaci rakouské společnosti. Pokud pomineme explicitně xenofobní či z hlediska lidských práv diskutabilní požadavky dvanáctibodového Haiderova referenda *Österreich zuerst!*, jako bylo třeba paušální vyhoštění všech trestaných cizinců, povinnost cizinců nosit na pracovišti speciální identifikační průkazy nebo založení zvláštní spolkové nadace pro „zabraňování migraci“, postupovala rakouská vláda víceméně v duchu Haiderova programu a již před vyhlášením iniciativy FPÖ na podzim roku 1992 došlo ze strany velké koalice k zásadnímu zpřísnění cizineckého práva pod kuratelou spolkového ministerstva vnitra. Tento proces probíhal nejenom v kontextu migrační krize z přelomu osmdesátých a devadesátých let, ale také na pozadí rozšíření pole aktérů, kteří se na formulování rakouské migrační politiky podíleli, a převedení hlavní kompetence v oblasti cizinecké politiky z ministerstva práce a sociálních věcí na rezort vnitra.

Do začátku devadesátých let byla cizinecká politika vytvářena v úzké souvislosti s potřebami pracovního trhu za zavřenými dveřmi a mimo pozornost veřejnosti při jednáních sociálních partnerů.⁶² Leitmotivem této politiky byla schopnost pružně reagovat na poptávku po pracovní síle ze zahraničí v případě konjunktury a redukovat počet cizinců v zemi v situaci hospodářské stagnace či recese. Sociální partneři každoročně stanovovali maximální počet cizinců, kteří mohli získat pracovní povolení, a dohlíželi na to, že podniky zaměstnávají zahraniční pracovníky pouze v případě, že to je v souladu s veřejným a celospolečenským zájmem. Na základě této formule v zákoně o zaměstnávání cizinců (*Ausländerbeschäftigungsgesetz*) z roku 1975 vznikla silná závislost gastarbeiters na státních úřadech i na jejich zaměstnavateli, neboť teprve

po osmi letech nepřetržitého pobytu mohl zahraniční pracovník získat dvouleté povolení k pobytu, které ho opravňovalo hledat si samostatně práci. Gastarbeiteři tak byli pouze objektem na šachovnici politiky zaměstnanosti a byli diskriminováni v politických a sociálních právech, v oblasti přístupu na pracovní trh nebo v právu na sloučení rodiny, a to na základě toho, že neměli rakouské státní občanství. S cílenou politikou jejich integrace do společnosti se přitom nepočítalo ani v okamžiku, kdy do rakouských škol vstupovalo stále více dětí s jinou mateřštinou než němčinou. I když se tisíce z nich už narodily v Rakousku, vyrůstaly v zemi v právním postavení cizinců, neboť rakouské státoobčanské právo bylo založeno na „principu krve“, na vysokých lhůtách pro naturalizaci a důsledně vylučovalo vícere občanství.

V důsledku nefunkčnosti rotačního systému v praxi však sociální partneři faktický vliv na utváření cizinecké politiky pozvolna ztráceli. Přestože idea cirkulární migrace v úzké souvislosti se situací na pracovním trhu zůstala i během migrační krize a v následujících letech kontinuem rakouské migrační politiky, stalo se postupně dominantní silou v oblasti cizinecké politiky ministerstvo vnitra. Bodem obratu se stal rozsudek Ústavního soudního dvora (*Verfassungsgerichtshof*) z roku 1985, který v zákoně o cizinecké policii (*Fremdenpolizeigesetz*) z roku 1954 zrušil ustanovení, jež odporovala Evropské úmluvě o ochraně lidských práv a základních svobod. Vůbec poprvé se na veřejnost v koncentrovanější formě dostala otázka nedostatečné právní jistoty pobytu lidí, kteří původně přišli do země jako dočasní gastarbeiteři, ovšem v Rakousku žili i více než deset let. Rozsudek Ústavního soudního dvora zároveň přiměl ministerstvo vnitra, které se dosud v zásadě omezovalo pouze na kontrolu příhraničního pobytu osob a azylovou agendu, aby se začalo otázkou cizinců více zabývat.

Ve světle kritiky zákona o cizinecké policii a dalších norem ministerstvo vnitra v roce 1987 oznámilo záměr zásadně reformovat cizinecké právo jako celek, neboť řada jeho vůči cizincům diskriminačních ustanovení byla v konfliktu s rakouskou ústavou i mezinárodními úmluvami, které Rakousko ratifikovalo, a docházelo k četným soudním sporům mezi cizinci a rakouským státem. V nejznámějším, exemplárním případě zažaloval turecký gastarbeiter Cevat Gaygusuz v roce 1987 rakouské úřady kvůli tomu, že mu odmítaly vyplácet dávky v hmotné nouzi (tzv. *Notstandshilfe*), i když předtím v Rakousku více než deset let pracoval a platil si

sociální pojištění, z něhož je tato podpora hrazena. Podle stávajících zákonů Gaygusuz neměl na dávky v hmotné nouzi nárok, protože neměl rakouské státní občanství. Teprve po letech soudních tahanic rozhodl Evropský soud pro lidská práva v roce 1996 ve prospěch Gaygusuze na základě principu rovnosti, tedy že na podporu má nárok každý člověk, který si platil pojištění, bez ohledu na státní občanství.⁶³ Tento případ dokládá, jak vehementně se Rakousko na přelomu osmdesátých a devadesátých let bránilo ustoupit z cizinecké politiky založené na privilegování rakouských občanů a diskriminaci cizinců. Ve své podstatě antiintegrační politika se přitom stávala čím dál více neudržitelnou na pozadí postupné integrace Rakouska do mezinárodních struktur, zejména pak v kontextu přistoupení státu k Evropským společenstvím, resp. Evropské unii.

K nastartování diskuse o potřebě reformovat cizineckou politiku přispěl i počátek parlamentarizace rakouské migrační politiky. Se vstupem Zelených do Národní rady a s proměnou FPÖ v populistickou stranu pod vedením Jörga Haidera došlo k výraznému rozšíření plurality názorů v parlamentu, a tím i k zahájení diskusí o nedostatech a budoucí podobě rakouské politiky vůči imigrantům, jakkoli tento proces probíhal pozvolna a do povědomí široké veřejnosti vstoupil až se začátkem migrační krize na přelomu osmdesátých a devadesátých let. Vznikající odbornou diskusi na úrovni vlády o potřebě přeměnit dosavadní, v praxi již nefunkční cizineckou politiku v systém dlouhodobého plánování imigrace v úzké souvislosti se stárnutím společnosti a obecně demografickými problémy země ovšem brzdily kompetenční spory mezi sociálními partnery a následně ji zcela utlumila přistěhovalecká krize.⁶⁴ V situaci, kdy od roku 1987 začal rapidně narůstat počet cizinců, kteří překračovali hranice Rakouska, a státní správa byla v praxi konfrontována s omezenou funkcí zákonných nástrojů pro regulaci migrace, definitivně převládl při tvorbě cizinecké politiky bezpečnostní aspekt migrace nad aspektem ekonomickým.

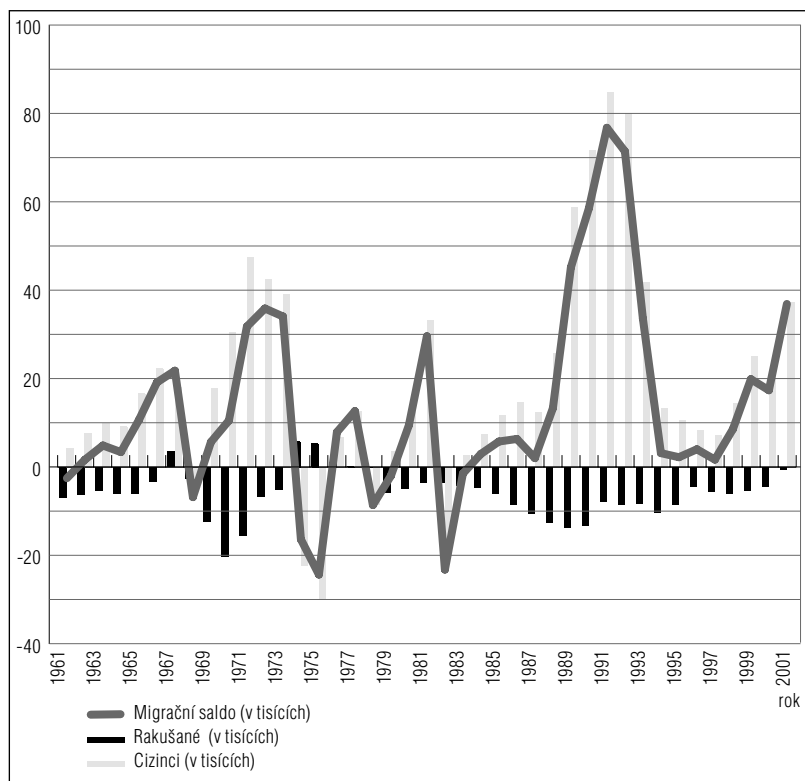
Prvním projevem zostřování migrační politiky se stala série novelizací zákona o zaměstnávání cizinců (*Ausländerbeschäftigungsgesetz*). V roce 1988 byl sice dětem gastarbeiterů, kteří se v zemi už narodili, ulehčen přístup k neomezenému pracovnímu povolení a o dva roky později byla jeho platnost prodloužena na pět let, zároveň však došlo k drastickému zpřísnění zákona, neboť systém

každoročních kontingentů byl nahrazen jednotnou kvótou. Podle nové úpravy nesměl celkový počet všech cizinců s pracovním povolením (zaměstnaných i nezaměstnaných) v zemi překročit 10 % celkové pracovní síly v Rakousku. Reakcí spolkové vlády na rostoucí počet cizinců v zemi v důsledku hospodářské konjunktury, otevření hranic a válečného konfliktu v Jugoslávii bylo následné snížení kvóty na 9 % a posléze i na 8 %, takže povolená kvóta byla nižší než skutečný počet zaměstnaných cizinců. V důsledku to vedlo k tomu, že cizinci, kteří ztratili zaměstnání, nezřídka přišli o možnost ucházet se o nové pracovní místo, a tím pádem i o povolení k pobytu. Po protestech odborné veřejnosti byli z kvóty vyjmuti vysoce kvalifikovaní pracovníci, mladí cizinci a posléze i bosenští uprchlíci. Snaha tímto opatřením redukovat počet cizinců v zemi zabránila pracovat velkému množství cizinců, kteří v Rakousku žili už několik let, například ženám, které se nedávno přistěhovaly v rámci sloučení rodiny nebo se chtěly vrátit do pracovního procesu po mateřské pauze a předtím byly nezaměstnané.⁶⁵

V roce 1991 byl schválen nový zákon o péči o uprchlíky (*Bundesbetreuungsgesetz 1991*), který výrazně oklestil pomoc žadatelům o azyl, a následně také restriktivní azylový zákon (*Asylgesetz 1991*), jehož prostřednictvím se Rakousko stalo jednou z prvních zemí, které do svého právního řádu implementovaly Dublinskou úmluvu z roku 1990. Základním stavebním kamenem této nové úpravy, která vstoupila v účinnost 1. června 1992, byla takzvaná „klausule třetího státu“, jež umožňovala zamítnout žádost o azyl v případech, že se běženeц dostal do Rakouska přes jiný stát, který rovněž přistoupil k Ženevské konvenci o uprchlících. Z rakouské perspektivy byly „bezpečnými“ všechny sousedící státy včetně Slovinska, jehož samostatnost a nezávislost na Jugoslávii Rakousko formálně uznalo na začátku roku 1992. Vzhledem k tomu, že žádost o mezinárodní ochranu bylo možné podat pouze na území Rakouska, zařadila se alpská republika svou azylovou politikou mezi nejprísnejší státy v Evropě a důsledkem byl výrazný úbytek žadatelů o azyl. Jestliže v roce 1992 ministerstvo vnitra registrovalo více než 16 000 žádostí, o dva roky později už to byla méně než třetina. V tu chvíli již v zemi přitom pobývaly desetitisíce uprchlíků před konflikty na území Chorvatska a Bosny. Rakousko je sice přijalo na své území, na rozdíl od dřívější praxe jim však neposkytlo status azylantů, nýbrž – podobně jako Německo – toliko dočasnou ochranu. Ke vzestupu počtu žádostí došlo teprve po roce

1998, kdy novela zákona odstranila povinnost cizince podat žádost o mezinárodní ochranu pouze na území Rakouska. Přestože Rakousko v závěru devadesátých let přijalo ještě jednu vlnu uprchlíků, tentokrát několik tisíc běženců v souvislosti s konfliktem v Kosovu, reforma azylového zákona z období migrační krize definitivně ukončila dosavadní liberální azylovou politiku země.

Vyvrcholením široké reformy cizineckého práva zkraje devadesátých let se staly dva zákony, které upravovaly přeshraniční pohyb (*Fremdengesetz 1992*) a pobyt (*Aufenthaltsgesetz 1992*) cizích státních příslušníků na území Rakouska. Nové zákonné úpravy byly velkou koalicí schváleny v roce 1992 a znamenaly završení procesu „drastické změny a přechodu z po několik desetiletí praktikovaného systému do velké míry flexibilního reagování na potřeby pracovního trhu k systému přísně regulované a omezované imigrace“.⁶⁶ Pobytový zákon, který se původně měl jmenovat přistěhovalecký (*Zuwanderungsgesetz*), avšak kvůli veřejnému mínění zůstalo u starého názvu,⁶⁷ rozšířil kvótu pro zahraniční pracovníky z roku 1990 na všechny cizince. Počet osob, které se směly přistěhovat, každoročně stanovovala nařízením spolková vláda, přičemž zohledňovala požadavky jednotlivých spolkových zemí. O přísnosti zákona hovoří např. skutečnost, že až do jeho novely v roce 1995 byly do této kvóty započítávány i děti narozené přistěhovalcům v Rakousku; zpočátku nebyla odlišena kvóta pro slučování rodin (a později byla vzhledem k počtu žádostí stanovena příliš nízkou), žádost o vízum (resp. povolení k přistěhování) musela být zásadně podána pouze v zahraničí. Do roku 1998 dokonce existovala kvóta pro počet zahraničních studentů v zemi. Podoba nového zákona o pobytu cizinců odrážela skutečnost, že ministerstvo vnitra začalo dominovat cizinecké otázce „zprvu přehnaně juridickým, později stále silněji policejním přístupem k migraci“.⁶⁸ Největší problémy vznikly v souvislosti s prodlužováním povolení k pobytu u již dlouhodobě usídlených imigrantů, kteří museli pro jeho znovuzískání mj. doložit, že jejich ubytování odpovídá v místě obvyklým standardům („*ortsüblicher Unterkunft*“), což velké množství z nich – i kvůli tradiční strukturální diskriminaci na bytovém trhu – nemohlo splnit. Hrozila jim tak ztráta legálního postavení, a tím i vyhoštění. Ke změnám nedošlo ani v otázce přístupu k řadě sociálních služeb nebo v zajištění statusu dlouhodobého rezidenta,⁶⁹ tj. odstranění diskriminačního postavení cizinců ve srovnání s rakouskými občany.

Vývoj migračního salda v Rakousku v letech 1961–2001 podle státního občanství

Nové právní normy vyvolaly masivní kritiku ze strany humanitárních organizací a Ústavní soudní dvůr v roce 1995 zrušil četná zamítavá rozhodnutí o prodloužení povolení k pobytu, když je označil za protiústavní a potlačující lidská práva.⁷⁰ V Rakousku se v té době stalo pravidlem, že v podstatě každá novela cizineckého, zejména pak azylového práva a následná praxe úřadů vyvolaly soudní spory, přičemž některé z nich se dostaly až k Evropskému soudu pro lidská práva. Rakouské zákony i praxe se však i v dalších letech pohybovaly „na hraně možného“ s cílem omezovat právní jistotu pobytu cizinců a zabránit jim v přístupu do sociálního systému. Podle vyjádření předsedy Ústavního soudního dvora Karla Korineka z roku 2008 je dlouhodobě největším problémem legislativy upravující migrační problematiku v Rakousku to,

že se řada ustanovení jednotlivých zákonů navzájem vylučuje, což obecně přispívá ke značné právní nejistotě imigrantů.⁷¹

Přijaté normy ze začátku devadesátých let splnily své hlavní poslání omezit počet nových imigrantů v zemi. Jestliže ještě v roce 1993 činilo kladné migrační saldo 44 100 osob, v roce 1997 již byl přírůstek obyvatel prostřednictvím přeshraniční migrace šestkrát nižší (7 140 osob).⁷² V následujících letech však začal počet imigrantů opět stoupat, dílem kvůli válečnému konfliktu v Kosovu, dílem proto, že přísnost rakouské migrační politiky po vstupu země do Evropské unie zásadním způsobem zmírňovala společná pravidla odvozená od principů volného pohybu osob a služeb a vznikající společné migrační politiky. V roce 1995 Rakousko po několika letech statusu pozorovatele přistoupilo k Schengenské dohodě a od prosince 1997 zrušilo kontrolu vnitřních hranic. Na jedné straně Rakousko už v době vyjednávání přístupové smlouvy k ES, resp. EU, aktivně podporovalo ta ustanovení, která směřovala k přísnější kontrole hranic a pohybu osob, na straně druhé se snažilo blokovat diskuse o rozšíření práv imigrantů.⁷³

Ve stínu jednoznačné priority rakouské politiky regulovat a pokud možno snížit počet cizinců v zemi dlouho zůstávala otázka integrace imigrantů. Již v průběhu osmdesátých let přitom řada výzkumů poukazovala na nedostatky v oblasti začlenění imigrantů a upozorňovala na skutečnost, že na vině je i cizinecká politika založená na mylném předpokladu, že gastarbeiteři odejdou pryč a není třeba víc než jejich dočasná integrace, a to včetně druhé generace cizinců v rámci školského systému.⁷⁴ V hlavním městě Vídni se více než polovina cizích státních příslušníků koncentrovala do 7 z 23 městských obvodů, většina přitom žila v domech se substandardními byty ve starých činžovních domech vybudovaných před rokem 1918. Ještě v roce 2000 bydlela téměř třetina cizinců v bytech bez ústředního topení, v horším případě i bez zdroje vody a vlastní toalety.⁷⁵ Na prostorovou koncentraci imigrantů měla vedle jejich omezené kupní síly a snahy podporovat rodiny v zemích původu zásadní vliv skutečnost, že cizinci neměli přístup k segmentu sociálních bytů, který se na vídeňském bytovém trhu podílel zhruba z jedné třetiny.⁷⁶ Prostorová koncentrace cizinců se přenášela do školského systému, kde segregační tendence přistěhovalého obyvatelstva ještě zvyšovala skutečnost, že až třetina dětí s cizím státním občanstvím byla ve Vídni vzdělávána ve zvláštních školách (*Sonderschulen*) a vysoké procento

mladistvých opouštělo vzdělávací systém pouze se základním vzděláním. Diskriminace ve školském systému se spolupodílela na snížených šancích mladých cizinců uchytit se na pracovním trhu a dosáhnout sociálního vzestupu.⁷⁷

Skutečné či pociťované deficity v integraci určitých skupin cizinců se odrážely v rostoucím napětí mezi zdomácněným a přistěhovałym obyvatelstvem a v projevech méně či více latentní xenofobie ze strany části obyvatelstva hlavního města. Právě hrozící nabourání sociálního smíru jako základní hodnoty rakouské společnosti a zejména tábora socialistů stálo u zrodu Vídeňského integračního fondu (*Wiener Integrationsfonds*, WIF), jenž se stal vůbec první politickou institucí, která se problematikou začlenění imigrantů do společnosti začala intenzivně zabývat. K samotnému vzniku WIF v březnu 1992 zásadním způsobem přispěly výsledky obecních voleb na podzim 1991, v nichž SPÖ poprvé od roku 1945 získala méně než 50 % hlasů, zatímco FPÖ s ostře proticizineckou předvolební kampaní počet svých mandátů více než zdvojnásobila a stala se druhou nejsilnější stranou ve vídeňském parlamentu. Hlavním cílem WIF, jehož založení na půdě vídeňského magistrátu podpořili vedle sociálních demokratů také lidovci a Zelení, bylo přispět k mírovému soužití mezi „Vídeňany a přistěhovačy“ s cílem odvrátit „hrozící etnickou ghettoizaci“ a dosáhnout „hospodářské a sociální integrace přistěhovačů bez nátlaku na jejich kulturní přizpůsobení“.⁷⁸ Vídeňský integrační fond se tak od začátku formálně přihlásil ke konceptu multikulturalismu vycházejícímu z obecného předpokladu, že více kultur může koexistovat ve společném prostoru a že je to přínosné pro všechny z nich,⁷⁹ a zasazoval se o potírání rasismu a odstranění diskriminace cizinců v právním řádu, neboť Rakousko patřilo na základě četných srovnávacích analýz k zemím s nejpřísnější imigrační politikou v Evropě.⁸⁰ Prvním prezidentem této městské instituce se symbolicky stal starosta Helmut Zilk, aby byl demonstrován jednak význam, který vídeňská vláda nové instituci přisuzuje,⁸¹ jednak odklon špiček vídeňské SPÖ od polarizujícího slovníku směrem k věcnějšímu řešení problematiky integrace imigrantů.

Na úrovni rakouského spolku vznikla myšlenka prvního konkrétního integračního opatření až v roce 1995, a sice především jako reakce na širokou kritiku přijatých zákonů a další vzestup FPÖ ve volbách v roce 1994 (22,5 % hlasů). Významnou roli přitom sehrála změna na postu ministra vnitra, když politika „zákona o pořádku“

Franze Löschnaka nahradil Caspar Einem, který na sebe v rámci vnitrostranické diskuse již v roce 1990 upozornil návrhem změnit přistěhovaleckou politiku v duchu co nejrychlejšího zrovnoprávnění migrantů a jenž patřil k liberálnímu křídlu SPÖ.⁸² Už ve funkci ministra vnitra se Einem stal prvním představitelem spolkové vlády, který veřejně souhlasil s tvrzením, že se Rakousko stalo přistěhovaleckou zemí, a sice s poznámkou, že „není možné zavírat oči před fakty jenom proto, že má člověk odlišné politické cíle“.⁸³ Cílem „integračního balíčku“ (*Integrationspaket*) Caspara Einema bylo přepracovat cizinecký zákon pod heslem „integrace před novým přistěhovalectvím“ („*Integration vor Neuzuzug*“) a sjednotit ho se zákonem o pobytu. Nová úprava však ztroskotala na odporu koaličního partnera (ÖVP) i konzervativního křídla SPÖ a na pořádání předčasných voleb na konci roku 1995. Teprve o dva roky později byl přepracovaný balíček cizineckých zákonů přijat pod názvem *Integrationspaket 1997*. Tato nová legislativní úprava se zpožděním reagovala na vstup Rakouska do EU a mimo jiné rozdělila cizince na dvě skupiny: na jedné straně občany EU, resp. EHP, kteří byli z hlediska možnosti usadit se v Rakousku (ale i v dalších ohledech) do velké míry zrovnoprávnění s rakouskými občany a přestaly se na ně vztahovat kvóty pro přistěhovalectví, na straně druhé přistěhovalce ze třetích zemí, pro něž byly kvóty ještě zpřísněny, a tím jim byla možnost přesídlit do Rakouska ztížena. Kvóta pro slučování rodin byla redukována na jednu polovinu a věk dětí, které se mohly za svými rodiči přistěhovat, klesl na čtrnáct let. S účinností integračního balíčku v roce 1998 klesl celkový počet nově příchozích imigrantů ze třetích zemí pod 9 000 osob ročně. Z integračních opatření toho nový řád navzdory svému názvu obsahoval velmi málo: ke zlepšení situace imigrantů přispělo zavedení systému stupňovitého upevnění statusu cizineckého obyvatelstva s rostoucí délkou pobytu v Rakousku. V případě nepřetržitého pětiletého, resp. osmiletého pobytu v zemi tak byli občané ze třetích států více chráněni před hrozbou vyhoštění. Došlo také ke zlepšení postavení rodinných příslušníků imigrantů ze třetích zemí, kteří přišli do Rakouska v rámci slučování rodin a neměli pracovní povolení. Podle nové úpravy ho mohli získat po čtyřech letech nepřetržitého pobytu v Rakousku, jakkoli i tato lhůta působila vysoce antiintegračně a podporovala chudobu u těch přistěhovaleckých rodin, které byly často odkázány na výdělek pouze jednoho člena rodiny.⁸⁴ K zavedení plošných integračních opatření ze strany spolku v průběhu

devadesátých let nedošlo, navíc se Einemovy reformy dostaly pod velkou kritiku FPÖ, jejíž popularita v této době znovu výrazně rostla, ale i lidovců a pravého křídla SPÖ. Zmíněná skutečnost přispěla k tomu, že se nový kancléř Viktor Klima rozhodl pro obměnu postu ministra vnitra a Einema na začátku roku 1997 nahradil Karlem Schlöglem. Zástupce konzervativního křídla SPÖ se opakovaně vyslovil pro spolupráci se Svobodnými a ukončil krátkou liberální fázi rakouské migrační politiky.⁸⁵

Do období Schlöglůva vedení ministerstva vnitra spadala především rozsáhlá novela zákona o státním občanství z roku 1998. V prováděcím nařízení k zákonu bylo v asimilačním duchu konstatováno, že udělení rakouského pasu není prostředkem k integraci, nýbrž dokladem završení integračního procesu. Důraz byl přitom kladen na dostatečnou znalost německého jazyka a minimální lhůta pro získání státního občanství byla „při prokázání trvalé osobní i pracovní integrace“ posunuta ze čtyř na šest let. Zákon tak nejenom zpřísnil podmínky pro získání občanství, ale současně též výrazně oklestil pravomoc spolkových zemí udělovat rakouské občanství ve zrychleném řízení. Této praxe tradičně využívala především spolková země Vídeň pod vedením SPÖ. Přestože ve Vídni žilo přibližně 40 % cizinců v Rakousku, byl v letech 1986–1998 podíl udělených státních občanství v rakouské metropoli – s výjimkou roku 1995 – vždy vyšší než 50 % a na počátku devadesátých let dokonce dosahoval až dvou třetin.⁸⁶ V situaci vyostřené diskuse o vysokém počtu cizinců ve městě sledovala vídeňská SPÖ svou naturalizační politikou hned několik cílů najednou: za prvé mohla snížit počet cizinců ve městě, za druhé zlepšit právní postavení přistěhovalců tím, že jim jako rakouským občanům umožnila přístup k řadě sociálních a také politických práv, a za třetí doufat v získání nových voličských skupin s ohledem na třídní postavení většiny gastarbeiterů a jejich potomků ve společnosti.⁸⁷

Závěr: Imigrace jako výzva pro rakouskou politiku a kolektivní identitu

V kontextu migrační krize z přelomu osmdesátých a devadesátých let a jejího politického inscenování Rakousko utužilo svou tradiční obrannou politiku vůči cizincům, kterou praktikovalo prakticky po celé dvacáté století. V mezinárodním srovnání velmi přísné

podmínky pro udělení státního občanství odvíjející se od „principu krve“ (*ius sanguinis*) a odmítnutí vícereho občanství lze chápat jako nejzřetelnější projev dělící linie mezi těmi, kdo patří nebo smí patřit k rakouské společnosti, a těmi, kdo jsou z ní vyděleni a mají horší právní postavení, i když v zemi dlouhodobě či dokonce trvale žijí, ba se v ní jako cizí státní příslušníci narodili. Vývoj rakouské migrační politiky a netolerantní postoj velké části obyvatelstva vůči cizincům přitom úzce souvisí se složitým hledáním kolektivní identity ve státě, jehož dnešní podoba je vlastně výsledkem série porážek a hluboké dezintegrace společnosti v první polovině 20. století. Budování rakouského národa ve druhé republice probíhalo na pozadí dvojího zakladatelského mýtu poválečného Rakouska, který vlastním obyvatelům sugeroval, že se bez vlastního přičinění stali první obětí hitlerovské agrese a současně že nejsou Němci. Proces politickými elitami prosazované homogenizace rakouské společnosti na základě představy o společném teritoriálním, státním a kulturním původu nechával velmi málo prostoru pro začlenění cizinců do utvářející se a utvářené kolektivní rakouské identity. Jako jediná cesta k integraci byla u většiny obyvatel chápána rychlá asimilace, tedy nenápadné a úplné přizpůsobení přistěhovalců „rakouskému“ životnímu stylu.

Důsledkem důrazu na historickou perspektivu společné identity pak byla taková migrační politika, která se ve své podstatě přistěhovalectví a potřebě cizince integrovat pokoušela zabránit. Cizinecká politika, již několik dekád dominovala iluze o udržitelnosti *gastarbeiterského* modelu, sugerovala vlastním občanům i přistěhovalcům, že dlouhodobá integrace není žádoucí, a významným způsobem přispívala ke strukturální diskriminaci, segregaci nebo marginalizaci nemalé části imigrantů. Sociální situace významného množství přistěhovalců, která byla z velké části způsobena právě jejich nevýhodným postavením na pracovním či bytovém trhu nebo v sociálním a školském systému, byla přitom vnímána jako doklad neschopnosti cizinců se integrovat a stala se zásadním tématem, které na počátku devadesátých let začalo rozdělovat společnost a klíčovým způsobem ovlivňovat výsledky voleb.

Cizinecká otázka ovšem nevznikla pouze jako více či méně přirozená reakce obyvatelstva na překotný nárůst přistěhovalců v zemi v rozmezí několika málo let v souvislosti s tehdejší hospodářskou konjunkturou, otevřením hranic a válkou v Jugoslávii,

ale do velké míry také jako umělý politický konstrukt a strategický kalkul politických stran v boji o přízeň voličů. Cizinci (nejprve uprchlíci a později i dlouhodobě usídlení gastarbeiteři a jejich rodiny) se stali obětními beránky v rámci pokusu SPÖ prezentovat se jako strana, která vnímá obavy občanů a současně je v pozici aktéra s klíčovou politickou odpovědností v oblasti migrace schopna zvládnout unikátní krizovou situaci, jež na přelomu osmdesátých a devadesátých let vznikla. Cílem socialistů bylo nejenom migrační krizi čelit a mírnit její dopady, ale zároveň předejít hrozícím volebním porážkám a možné ztrátě pozice kancléřské strany ve velké koalici na spolkové úrovni i vládní většině ve Vídni jako hlavní mocenské opoře SPÖ. Proticizinecká rétorika sice přinesla straně ve volbách do Národní rady na podzim roku 1990 úspěch, cena však byla vysoká: jednak vedla k vnitrostranickým sporům, jednak pomohla otevřít nové téma, na kterém mohl se svou populistickou politikou snadno bodovat Jörg Haider, a to právě na úkor socialistů, jak ukázaly už volby ve Vídni o rok později. Migrační krize a její politické inscenování, jehož vrcholem se stalo lidové hlasování *Österreich zuerst!*, ovšem nevedla jenom k nárůstu xenofobního populismu, ale pomohla též vytvořit ve společnosti povědomí o potřebě podporovat začlenění cizinců jako nezbytný krok pro udržení sociálního smíru a aktivizovala občanskou společnost k boji proti projevům rasismu a nesnášenlivosti vůči cizincům. Vznik Vídeňského integračního fondu na jaře 1992 jako první významné politické instituce, která měla za úkol mírnit napětí ve společnosti a přispívat k mírovému soužití v zemi, je třeba chápat také jako snahu vídeňské SPÖ prezentovat se jako síla, která v rámci své odpovědnosti vůči občanům a v souladu se svými programovými principy umí mnohovrstevnou problematiku imigrace a integrace řešit.

Nekonzistentnost SPÖ v cizinecké politice na počátku devadesátých let nebo příklon „liberála“ Jörga Haidera k sociálnímu populismu ukazují, jak těžko se rakouská společnost smířovala se skutečností, že se Rakousko stalo přistěhovaleckou zemí. V oblasti integrační politiky rakouská cizinecká politika reagovala s velkým zpožděním. První plošné integrační opatření na spolkové úrovni ve formě povinných kurzů německého jazyka pro nově přichozí imigranty zavedla až nová černo-modrá vláda v roce 2002, o vzniku koncepčního a komplexního přístupu k problematice imigrace i začlenění cizinců lze hovořit až s odstupem celé další

dekády. Také po přelomu století byla rakouská migrační politika řízena především snahou co nejvíce regulovat imigraci a zabránit dalšímu nárůstu počtu cizinců v zemi, což se odrazilo třeba v prosazení přechodných období pro ochranu pracovního trhu před pracovníky z většiny nově přistoupivších zemí k EU, včetně České republiky. Současně docházelo v řadě oblastí k dalšímu zpřísnování cizineckého práva v mezích společné přistěhovalecké politiky Evropské unie. Rakousko dodnes patří mezi největší odpůrce „liberální čtvrthodinky“ evropské imigrační a integrační politiky, tedy závěrů Evropské rady na summitu v Tampere v roce 1999. Xenofobní populismus prokázal v Rakousku silnou rezistenci, jakkoli zažíval tematické posuny. Po teroristických útocích v USA v roce 2001 se obraz nepřítelů posunul směrem k muslimskému obyvatelstvu a kulturní rovině integrace. Se stále se zvyšujícím počtem naturalizovaných cizinců na počátku nového století a s větším časovým odstupem ovšem stále více Rakušanů přijalo gastarbeiterů a jejich potomky jako součást rakouské kolektivní identity.

Stát a ekonomika.

Privatizace zestátněného sektoru rakouské ekonomiky

Podnikatelská aktivita státu představovala po roce 1945 ve většině zemí západního světa důležitý nástroj intervenční politiky. V rámci „keynesiánského konsensu“ byly důležité veřejné služby zajišťovány veřejnými podniky, které často zaujímaly na trhu monopolní postavení. Kromě toho docházelo ve většině západoevropských zemí k zestátnování strategicky důležitých průmyslových oblastí, jako je těžba a zpracování nerostných surovin, ale i velkých bankovních institutů.¹ Rakousko nebylo v tomto ohledu žádnou výjimkou – naopak, co do rozsahu veřejného sektoru ekonomiky zaujímalo v západní Evropě až do devadesátých let 20. století čelné pozice.²

Především zestátněné průmyslové podniky a dvě největší banky měly v Rakousku od sedmdesátých let 20. století důležitý význam pro hospodářský model země („austrokeynesianismus“), který kombinoval důraz na makroekonomickou stabilitu a vysokou úroveň sociálního zaopatření občanů. Zestátněný sektor rakouské ekonomiky hrál ovšem významnou úlohu i v rámci rakouské konsensuální politické kultury, která nahradila předválečné konfliktní vztahy mezi zástupci dvou nejsilnějších společensko-politických táborů. Zjednodušeně lze říct, že konsociální či konkordanční model demokracie, jehož symbolem se stala dvě desetiletí trvající vláda „velké koalice“, se opíral o princip sdílení státní moci a ideu spolupráce různých společenských skupin v ekonomické oblasti. V tomto ohledu hrály podniky státního hospodářství důležitou úlohu, neboť se staly místem naplňování konsociální ideje a garantem politické rovnováhy ve sféře ekonomiky.

Od poloviny osmdesátých let 20. století se však i v Rakousku začal prosazovat ekonomický neoliberalismus zahrnující privatizační a liberalizační opatření, který usiloval o zeštíhlení státu a omezení jeho podnikatelských aktivit. Cílem této kapitoly bude

představit proces privatizace zestátněného sektoru rakouského hospodářství od osmdesátých let do konce privatizace v prvním desetiletí nového století i jeho důsledky pro politický a hospodářský model země. Všímáme si rovněž toho, jakým způsobem byl privatizační proces ovlivňován proměnou stranicko-politického systému, potažmo proměnou politické kultury, která se začala projevovat již na počátku osmdesátých let. Zaměřujeme se zejména na privatizaci tzv. přímo zestátněných podniků spadajících pod průmyslový holding/koncern ÖIAG (*Österreichische Industrieholding AG*) a dvou zestátněných bank, které tvořily v Rakousku až do roku 2006 páteř veřejného podnikatelského sektoru.

Vznik zestátněného sektoru rakouské ekonomiky

Počátky vzniku zestátněného sektoru v Rakousku můžeme hledat jak v poválečném etatistickém optimismu, tak ve specifických politických a ekonomických podmínkách po roce 1945. V prvé řadě si je třeba uvědomit, že akceptace zestátněování v tak masivním rozsahu by nebyla možná bez historické zkušenosti s velkou hospodářskou krizí a jejími průvodními jevy, jako byla nezaměstnanost, vzestup nacionálního socialismu a jeho finanční podpora hospodářskými kruhy.³ Tradice ekonomického liberalismu přitom nebyla v Rakousku nikdy zvlášť silná.⁴ Kromě SPÖ a odborů, které preferovaly zestátnění z ideologických důvodů a byly hlavním motorem zestátněování, nebylo státní vlastnictví proti myslí ani části ÖVP. Hlavním motivem zestátnění ovšem byla otázka „německého majetku v Rakousku“⁵ ve smyslu Postupimské dohody, tj. snaha uchránit podniky před tím, aby se staly předmětem reparací vítězných mocností, zejména SSSR. Ještě před volbami do Národní rady, které se uskutečnily 25. listopadu 1945, se proto dohodly SPÖ a ÖVP, že nezávisle na výsledku voleb bude provedeno zestátnění.⁶ První zestátnovací zákon (č. 168), v rámci něhož bylo zestátněno 70 podniků a tři velké banky (*Credit-Anstalt Bankverein*, *Österreichische Länderbank AG* a *Hypothecken- und Creditinstitut AG*), v jejichž držení se nacházelo dalších 61 průmyslových podniků, schválila Národní rada jednohlasně na konci července 1946. Zákon se týkal převážně podniků činných v surovinovém a zčásti také ve zpracovatelském průmyslu. Druhý zestátnovací

Plakát SPÖ z roku 1950 „Verstaatlichung – Vermenschlichung“ (Zestátnění – polidštění).

zákona (č. 81) byl schválen v březnu 1947 a v jeho důsledku došlo k zestátnění v podstatě celého energetického průmyslu. Co se rozsahu zestátnění týče, postihovaly oba zákony celkem 20 % veškeré průmyslové kapacity Rakouska.⁸ Zestátnění bylo však i pragmatickým řešením s ohledem na obnovu válkou zničené ekonomiky. SPÖ a ÖVP si uvědomovaly, že žádný soukromý vlastník nebude vzhledem k poválečné kapitálové nouzi schopen uvést zdemolované podniky do provozu.⁹

Zestátněné podniky, působící zejména v ocelářském, chemickém a energetickém průmyslu, prodělaly po druhé světové válce bouřlivý hospodářský rozvoj. I díky významné podpoře prostředků z tzv. Marshallova plánu se staly tahouny hospodářské obnovy země, a to především v oblasti produkce surovin. Zestátněné podniky překonávaly podniky soukromých vlastníků nejen v růstu obrátu a v míře vynakládaných investic, ale vykazovaly v rámci celého průmyslového odvětví nadprůměrnou exportní kvótu. Hlavními nositeli jejich ekonomického růstu byly výroba oceli, hliníku a dusíku. Státem vlastněné průmyslové podniky byly organizovány dle soukromého práva (většinou jako společnost s ručením omezeným nebo akciová společnost), avšak jejich

prvořadým záměrem neměl být ekonomický zisk, ale celohospodářské cíle. K nim patřilo zejména udržování plné zaměstnanosti, přiměřených mezd a sociálního zaopatření zaměstnanců, ale rovněž podpora soukromého průmyslu.¹⁰ Výjimečnou úlohu hrály v rakouském ekonomickém modelu i obě zestátněné banky, toho času dva největší bankovní instituty v zemi. *Creditanstalt* (CA) a *Länderbank* (ÖLB) se věnovaly především financování svých rozsáhlých průmyslových koncernů,¹¹ přičemž za „úvěrové výpadky“ v důsledku jejich neúspěšných obchodů dostávaly od státu jako kompenzaci miliardové finanční injekce.¹² Rakouský stát tak nejenže přispíval k vytváření zaměstnanosti prostřednictvím infrastrukturních projektů, daňových stimulů a vzdělávací politiky, ale aktivně zasahoval do ekonomického dění svými podnikatelskými aktivitami.

Struktura rakouské ekonomiky vyznačující se vysokým podílem zestátněných podniků v oblasti průmyslu a bankovníctví a absencí velkých soukromých podniků vytvářela po roce 1945 důležitý předpoklad pro vyvažování protichůdných zájmů mezi „prací“ a „kapitálem“. To se na horizontální rovině uskutečňovalo zejména vyjednáváním hlavních svazů zastřešujících zájmy zaměstnanců (odborový svaz a komora zaměstnanců) a zaměstnavatelů (hospodářská komora a zemědělská komora), které byly rovnoměrně zastoupené v rámci tzv. Paritní komise pro mzdové a cenové otázky (*Paritätische Kommission für Lohn- und Preisfragen*¹³), kde formou kompromisu rozhodovaly (za asistence zástupců státu) o důležitých hospodářských a sociálních otázkách.¹⁴ Zestátněný sektor rakouské ekonomiky tak lze označit za materiální základ úspěšného fungování sociálního partnerství (*Sozialpartnerschaft*), které v Rakousku významně přispělo k poválečnému hospodářskému růstu a sociální stabilitě, ale i za symbol smíření dělnictva s kapitalistickým systémem, jež ovlivňuje rakouské hospodářské prostředí dodnes.

Zásadní význam měly zestátněné podniky rovněž pro systém sdílení moci a spolupráce mezi oběma největšími politickými stranami. Kontrolním mechanismem pro udržování mocenského *statu quo* se v Rakousku stal tzv. proporční mechanismus při obsazování pozic ve státní správě, který oběma hlavním politických stranám garantoval úměrný podíl postů ve vztahu k jejich volebním výsledkům.¹⁵ V rámci zestátněné ekonomiky bylo zavedení proporčního mechanismu vyjednáno mezi SPÖ a ÖVP

po parlamentních volbách v roce 1949, přičemž především pro sociální demokracii se jednalo o důležitý moment, neboť jí byl tímto způsobem garantován vliv v oblasti, v níž nebyla nikdy silně etablována.¹⁶ Se schválením kompetenčního zákona v roce 1956 byl proporční mechanismus zakotven také *de iure*.¹⁷ Zjednodušeně lze říct, že při obsazování pracovních pozic v zestátněných podnicích se vyvinulo následující pravidlo: v případě, že se v čele konkrétního podniku nacházel „rudý“ (SPÖ) generální ředitel, předseda dozorčí rady musel být „černý“ (ÖVP), a naopak. V průběhu doby bylo obsazení konkrétních špičkových postů upravováno *ad hoc* dohodami a část firem se tak stala hájemstvím jedné z politických stran, v rámci něhož požívala příslušná strana úplnou autonomii.¹⁸ Rozdělování pracovních pozic podle stranického klíče se však netýkalo pouze vedoucích pozic v zestátněných podnicích a obou bankách, ale rozšířilo se také na střední a nejnižší úrovně podniků. Tato situace pak logicky vedla k nárůstu významu stranické knížky obou největších stran jak pro manažery, tak pro řadové zaměstnance. Na konci sedmdesátých let se proto dvě největší rakouské politické strany mohly pyšnit v mezinárodním srovnání neobvyklou statistikou – dohromady měly přibližně 1,3 milionu členů, což odpovídalo více než 30 % jejich volebního elektorátu.¹⁹

Co však bylo původně zamýšleno jako politická neutralizace rozsáhlé sféry zestátněné ekonomiky, přispělo v Rakousku v dlouhodobém horizontu k masivnímu rozšíření stranické patronáže a klientelismu. *Parteibuchwirtschaft*, jak byla nazývána tato forma výměnného obchodu, kdy je politická loajalita v podobě věrného volebního chování a ochoty organizovat se v rámci strany směňována za ekonomické statky,²⁰ přispěla k oslabení ideologické vazby mezi stranou a voličem, a naopak k nárůstu individuální závislosti voliče na straně. Výzkumy prováděné na konci sedmdesátých a začátku osmdesátých let ukazují, že pro ochotu vstoupit do jedné z obou velkých stran byly významným motivačním faktorem výhody při sjednávání zaměstnání či řešení bytových problémů.²¹

Zestátněný průmyslový sektor byl až do roku 1967 spravován příslušným ministerstvem spolkového kabinetu. Poté byla jeho správa přenesena na holdingovou společnost *Österreichische Industriearwaltung-GmbH* (ÖIG), která se o tři roky později stala akciovou společností (ÖIAG). Oproti tomu zestátněné banky byly od roku 1946 až do jejich privatizace spravovány ministerstvem financí.²² Navzdory obecné skepsi ÖVP vůči státnímu vlastnictví

a občasným politickým rozepřím ohledně způsobu organizace zestátněného sektoru nebyla až do poloviny osmdesátých let jeho existence zpochybňována. Po vítězství v parlamentních volbách v roce 1956 sice prosadila ÖVP částečnou privatizaci zestátněných bank (40 % kapitálové sumy) ve formě tzv. národních akcií (*Volkssaktien*) a za vlády jednobarevného kabinetu (1966–1970) rovněž připravila většinovou privatizaci *Austrian Siemens AG*,²³ lze však říci, že existence rozsáhlého zestátněného sektoru byla až do roku 1985 ÖVP a SPÖ uznávána jako důležitý pilíř socioekonomického konsensu země.²⁴ Pokud se ÖVP vymezovala vůči zestátněným podnikům, tak zejména z pozice jejich chybějící demokratické kontroly a kontroly jejich celkové účelnosti.²⁵

Krise austrokeynesianismu

Z ekonomického hlediska však zestátněný průmysl výrazně zasáhla změna mezinárodního ekonomického prostředí, která se začala projevovat již od poloviny šedesátých let 20. století. Globální trend poklesu poptávky po surovinách a polotovarech, jako bylo právě uhlí, ocel či vzácné kovy, a jejich nahrazování novými materiály odhalovaly slabost zestátněných podniků.²⁶ Oproti soukromým podnikům, které dokázaly na krizi reagovat pružně (škrtáním míst a omezováním investic), byla schopnost zestátněných podniků odpovědět na globální ekonomické změny omezena rigidními rozhodovací mechanismy proporčního systému a snahou o prosazování celohospodářských cílů. Výsledkem bylo, že již v polovině šedesátých let nebyly některé zestátněné podniky schopné odvádět daně. Snaha Klausovy a zejména Kreiskyho vlády o reorganizaci zestátněného průmyslu, např. fúzi ocelářských podniků *VOEST* a *Alpine Montan*,²⁷ diverzifikací výroby však nepřinesla kýžený úspěch.²⁸ Ostatně sám Kreisky viděl ještě na konci sedmdesátých let mnohem větší problém v rostoucí nezaměstnanosti než špatném ekonomickém stavu podniků: „Pár miliard dluhů mi připraví méně bezesných nocí než pár stovek nezaměstnaných.“²⁹

Pro rakouskou ekonomiku byl však tento přístup únosný jen do konce sedmdesátých let. Když se ovšem na počátku osmdesátých let finanční situace průmyslových podniků spadajících pod koncern ÖIAG, ale i obou zestátněných bank dále zhoršovala

„RT6 – die Walze, die (ver)dichtet“.
Kalendář rakouského průmyslového
giganta VOEST-Alpine na rok 1982
se slovní hříčkou „RT6 – válec,
který pěchuje (básní)“.

a krize zestátněného sektoru se propojila s makroekonomickými problémy země, staly se dluhy státních podniků neúnosnou zátěží pro státní rozpočet. První ropnou krizi z roku 1973 se Rakousku podařilo přestát pomocí osvědčeného keynesiánského instrumentu, tedy stabilizací poptávky deficitním financováním, přičemž zachovány zůstaly i další pilíře austrokeynesianismu, zejména přiměřený růst mezd, stimulační nabídky snížením obchodní daně a daně z příjmu a politika tvrdé měny.³⁰ Dlouhodobé následky druhé ropné krize z roku 1979 se však pomocí austrokeynesianismu překonat nepodařilo, neboť státní dluh Rakouska přesáhl kritickou hranici: jestliže se deficit státního rozpočtu v roce 1974 pohyboval okolo 1,8 % HDP, v roce 1982 to bylo již 3,9 % a o rok později dokonce 5,1 %. Rozpočtové situaci nepomohlo ani dvouprocentní zvýšení DPH v roce 1984, ani zvýšení dalších odvodů a poplatků. V důsledku toho se na počátku osmdesátých let podstatně zvýšilo celkové zadlužení země. V roce 1981 stoupl celkový dluh Rakouska na 27 % HDP a o čtyři roky později překročil 40 % hranici. Současně se na rakouské poměry výrazně zvýšila míra nezaměstnanosti, a to až na 5,2 % v roce 1984, přičemž značnou měrou se na této statistice podílelo i propouštění v zestátněných

podnicích, které již nemohly déle udržovat zaměstnanost výrazně nad svými potřebami.³¹ Za této situace se staly další subvence pro zestátněný průmysl, které jen mezi lety 1981–1985 dosáhly 41,4 miliardy šilinků,³² ekonomicky těžko obhajitelné.

Postupné zhroucení základních pilířů austrokeynesianismu bylo od konce sedmdesátých let doprovázeno erozí rakouské konsociační politické kultury. To se projevovalo, jak ještě podrobněji ukážeme, nejen poklesem volební podpory dvou největších rakouských stran, ale také zeštíhlováním jejich členské základny. Za situace, kdy tradiční politické strany musely o své voliče více bojovat, se přitom ekonomická bilance zestátněných podniků stávala stále více předmětem politické a společenské kontroverze. Již ve volební kampani v roce 1983 hrálo téma zestátněných podniků a efektivity státní správy důležitou roli. Rakouští voliči vyjadřovali stále více rozhořčení nad stranickou patronáží, pro niž se staly propořční praktiky v rámci zestátněného sektoru do značné míry symbolem.

V programatické oblasti reagovaly obě největší rakouské politické strany na zhoršující se situaci v zestátněném sektoru poměrně pragmaticky. Ač sociální demokracie kontinuálně vyzdvihovala celospolečenský význam zestátněného sektoru, již ve svém základním programu z roku 1978 se jasně přihlásila k rozmanitosti forem vlastnictví: „Změna vlastnických vztahů sama o sobě ovšem neznamená změnu ve smyslu demokratického socialismu.“³³ Naproti tomu vůči státnímu vlastnictví převážně skeptická ÖVP³⁴ se na rozdíl od svých sesterských stran v USA, Velké Británii a SRN držela v otázce privatizace z taktických důvodů dlouho zpátky a navrhovala ji pouze pro veřejné podniky na obecní úrovni. Požadavek ÖVP na privatizaci zestátněných průmyslových podniků byl vznesen teprve v lednu 1985 předsedou strany Aloisem Mockem v jeho projevu o stavu země. V polovině roku představila ÖVP svůj nový ekonomický program a také návrh privatizace,³⁵ který byl v průběhu roku 1985 teoreticky rozpracován a obsahově rozšířen. V této fázi však ÖVP ještě stále navrhovala, aby stát u většiny důležitých podniků zůstal majoritním vlastníkem. Úplná privatizace byla stranou navrhována pouze u podniků se státním podílem menším než 25 % a v případě nestrategických oblastí koncernu. Když v listopadu 1985, krátce před vypuknutím krize zestátněného sektoru, vznesl Alois Mock požadavek na privatizaci energetického průmyslu a koncernu zestátněných bank,

odpověděl Fred Sinowatz, spolkový kancléř a předseda SPÖ, že pro sociální demokracii není privatizace otázkou dogmatu, ale hospodářské účelnosti.³⁶ Lze tedy konstatovat, že v polovině osmdesátých let bylo politické a společenské klima pro „méně státu a více soukromého“ připraveno.

Definitivním bodem obratu byl ovšem ekonomický kolaps největšího zestátněného podniku *VOEST-Alpine*, symbolu zestátněného průmyslu se 70 000 zaměstnanci. V průběhu léta a začátkem podzimu roku 1985 se začaly objevovat v médiích nepotvrzené zprávy o pochybných obchodních praktikách firmy *Intertrading*, dceřiné společnosti *VOEST-Alpine* (spekulovalo se o miliardových ztrátách podniku a jeho zapletení do obchodu se zbraněmi). V listopadových dnech se podobné informace opakovaly. Vzápětí byl 26. listopadu náhle ohlášen odchod generálního ředitele podniku Heriberta Apfaltera a několik dní nato rovněž celého představenstva. *VOEST-Alpine* očekával za rok 1985 ztrátu ve výši 5,7 miliard šilinků, což se v podstatě rovnalo bankrotu. Tyto zprávy našly v Rakousku pochopitelně obrovskou mediální a veřejnou odezvu. Podle průzkumu marketingové společnosti IMAS, který byl proveden v období 4. až 12. prosince 1985, předstihla poprvé po dlouhé době ÖVP svého hlavního konkurenta. Posílena přízní veřejného mínění požadovala ÖVP konání předčasných voleb, odchod ministra veřejné ekonomiky Ferdinanda Laciny a zahájení příprav na privatizaci. Tato žádost byla podpořena výsledky telefonického průzkumu ÖVP, v němž se tři čtvrtiny občanů vyslovily ve prospěch privatizace.³⁷

Lze říci, že s vypuknutím krize v zestátněném sektoru se protnulo několik linií, které ovlivnily veřejné mínění takovým způsobem, aby dokázalo akceptovat privatizaci jako přijatelné řešení problémů zestátněného sektoru. Na jedné straně se prosadil pocit plýtvání s prostředky daňových poplatníků (státní podniky jako „sud beze dna“, selhání managementu a příliš vysoké sociální zaplacení pro zaměstnance), které se dělo pro Rakousko v hospodářsky obtížné situaci, na straně druhé zapůsobil pocit nespravedlivého rozdělení veřejných prostředků (přednost zestátněného sektoru na úkor malých a středně velkých soukromých podniků). Krize největšího zestátněného podniku přitom fungovala v rakouské společnosti jako katalyzační traumatická událost.³⁸ ÖVP a SPÖ záhy pochopily, že téma privatizace bude hrát klíčovou úlohu v nadcházejících parlamentních volbách, přičemž otázka

již nebude znít, zda privatizovat, ale v jakém rozsahu. V této době se zestátněný sektor rakouské ekonomiky skládal ze tří hlavních částí: zestátněné banky a jejich průmyslové koncerny, energetický průmysl (z 60 % ve vlastnictví spolku a ze 40 % spolkových zemí) a průmyslový koncern ÖIAG. Samotný koncern ÖIAG tvořilo sedm oblastí – železářský a ocelářský průmysl (*VOEST-Alpine; Vereinigte Edelmetallwerke AG*, VEW), chemický průmysl (*Chemie Linz AG*), elektrotechnický průmysl (*Elin AG* a 42,6 % podílu v *Siemens Austria AG*), barevné kovy (*Austria Metall AG*), ropný průmysl (*Österreichische Mineralölverwaltung AG*, ÖMV), automobilní a strojírenský průmysl (*Simmering-Graz-Pauker*, SGP) a průmysl těžební (*Wolfsegg-Traunthaler Kohlenwerks AG*, WTK).

Privatizace zestátněného sektoru rakouské ekonomiky

Ještě v průběhu trvání koalice SPÖ-FPÖ, v dubnu 1986, byl schválen nový zákon o financování ÖIAG (nyní jako *Österreichische Industrieholding AG*), který postavil zestátněný průmysl kvalitativně na nový základ. Pokud představoval ÖIAG do roku 1986 pouze holding s omezeným vlivem na vedení svých dceřiných společností, stal se od nynějška pravým koncernem podle § 15 akciového zákona, který mohl vydávat svým „dcerám“ závazné směrnice.³⁹ S novelou zákona bylo spojeno také zrušení proporčního mechanismu při obsazování orgánů zestátněných podniků, stejně jako zásada, že státní podniky musí sledovat rovněž zájmy celého rakouského hospodářství, zejména cíle zaměstnanecké a sociální politiky. Poprvé v historii bylo veřejně vypsáno výběrové řízení na obsazení míst v představenstvu *VOEST*, kterým byl pověřen externí podnikový poradce. Změna priorit managementu zestátněných podniků se projevila záhy. V období od vypuknutí krize zestátněného sektoru až do poloviny roku 1986 se počet zaměstnanců koncernu ÖIAG pracujících v Rakousku snížil o 5 %. V reakci na první vlnu propouštění se již v polovině ledna 1986 konaly početné demonstrace v Linci (25 000 osob) a Loebenu (10 000 osob), na nichž museli uklidňovat vášně spolkový kancléř Sino-watza i ministr veřejné ekonomiky Lacina.⁴⁰

Ve volební kampani k předčasným volbám do Národní rady v roce 1986 vystoupila ÖVP nově s požadavkem, aby se stát vzdal

většinového podílu v důležitých zestátněných podnicích. SPÖ, která utrpěla krizí zestátněného sektoru výrazné „kaňky“ na svém volebním profilu, reagovala na privatizační plán ÖVP tím, že ve svém volebním programu nepřímou navrhla částečnou privatizaci. Taktika SPÖ, které se podařilo zahrnout do volební kampaně neoliberalní rétoriku, avšak privatizaci prezentovat jako pragmatické opatření, jehož cílem je zestátněný sektor stabilizovat, nikoli jej zcela rozpustit, slavila u voličů úspěch.⁴¹ Navzdory obtížné situaci dokázala sociální demokracie uhájit pozici nejsilnější politické strany, byť za cenu nemalých ztrát, které však nešly ve prospěch jejího hlavního politického rivala, ale především FPÖ, jíž se podařilo oproti předchozím volbám takřka zdvojnásobit svůj volební výsledek, a nováčka v Národní radě – Zelených (*Die Grünen*).⁴²

Znovuvytvoření velké koalice či lépe řečeno série koalic mezi SPÖ a ÖVP pod vedením sociálnědemokratických kancléřů (1987–1999) lze chápat jako logickou odpověď na potřeby řešit ekonomické problémy země. Jednou z hlavních výzev nového kabinetu byla modernizace ekonomiky a konsolidace veřejných financí, a to za situace slabého ekonomického růstu a rostoucí nezaměstnanosti. Mezi nové nástroje hospodářské politiky se rychle prosadila nejen privatizace zestátněných průmyslových podniků a veřejných služeb, ale i úsporná opatření v oblasti sociálního systému a naopak daňové zvýhodnění malých a středně velkých podniků. Odklon od makroekonomické politiky plně zaměstnanosti ke konsolidaci státního rozpočtu, popř. směrem k průmyslové politice, lze hodnotit jako první krok Rakouska na cestě k evropskému neoliberalismu, k němuž země dokráčela za vlády konzervativní koalice ÖVP-FPÖ v letech 2000–2006. Proměnu rakouské hospodářské politiky je však nutno vnímat také v souvislosti s rozhodnutím vlády přistoupit k EU. Protože měnová a fiskální politika byla postupně delegována na nadnárodní úroveň, zůstala daňová a mzdová politika (a obecně cena práce) jedním z posledních regulačních nástrojů státu v ekonomické oblasti. Ve snaze podpořit konkurenceschopnost rakouských podniků, které čelily zvýšenému konkurenčnímu tlaku ze zahraničí, posilovala vláda především nabídkové elementy ekonomiky.⁴³

Koaliční dohoda mezi SPÖ a ÖVP uzavřená 16. ledna 1987 uváděla jako jeden z nejdůležitějších cílů spolkové vlády v oblasti průmyslové politiky rychlou sanaci koncernu ÖIAG, což bylo následováno výčtem celé řady konkrétních opatření, která cílila

na zajištění vlastního kapitálu podniků.⁴⁴ Z koaliční dohody bylo zřejmé, že strany budou usilovat o co nejmenší finanční zátěž pro státní rozpočet. Poskytnutí slíbené finanční injekce v celkové výši 32 miliard šilinků, která měla směřovat zejména k existenčně ohroženým podnikům (*VOEST-Alpine* a *VEW*), bylo rovněž vázáno na provedení restrukturalizačních opatření a omezení mzdových a sociálních nákladů. V červenci 1987 schválily koaliční strany nový zákon o financování ÖIAG, který zrušil ústavní zákon vyžadující v případě privatizace souhlas hlavního výboru Národní rady. Od nynějška tak byl případný prodej podniků nebo jejich částí plně v kompetenci ÖIAG.⁴⁵

Současně s přípravou privatizace se rozběhla restrukturalizační a sanační opatření. Na začátku roku 1988 dokončilo nové vedení reorganizaci koncernu, která měla zefektivnit organizační strukturu a přizpůsobit ji tržním principům.⁴⁶ V poměrně krátké době došlo rovněž k proměně obchodní strategie podniků, která zahrnovala rozšiřování palety výrobků, zvyšování investic do výzkumu a vývoje a zejména masivní proces internacionalizace. Typickým příkladem bylo v tomto ohledu převzetí švédského podniku *Uddeholm* rakouským výrobcem ušlechtilé oceli *Böhler* v roce 1991. Celkově se mezi lety 1989–1991 zvýšil obrát ÖIAG v zahraničí z 10,7 na 39,5 %, přičemž podíl zahraničních zaměstnanců vzrostl ve stejném období z 6 na 23 %.⁴⁷ Tento proces byl doprovázen omezováním zaměstnaneckých výhod a dalším rušením nadbytečných pracovních míst.

Koncem roku 1987 vypracovaly koaliční strany privatizační program, který předpokládal veřejný prodej 49% podílu ropné a plynárenské společnosti ÖMV, největší rakouské cestovní agentury *Austrian Airlines* (AUA), energetických podniků a zestátněných bank. Veřejným prodejem převážně ziskových podniků se vláda snažila zapojit rakouské občany do privatizačního procesu a zajistit si tak jejich podporu. Dalším motivem byla snaha o vylepšení napjatého státního rozpočtu. Finanční prostředky z privatizace měly být ponechány v rámci koncernu a použity k jeho restrukturalizaci, výnosy z prodeje energetického průmyslu měly posloužit k vytvoření fondu pro investice do technologií a inovací a prostředky z prodeje bank měly jít přímo do státního rozpočtu. Do roku 1990 došlo ve dvou transakcích k prodeji 28 % akcií ÖMV, dále ke snížení státního podílu v zestátněných bankách o 9 %, v *Siemens Austria* na 26 % a v AUA na 51,9 %. Kromě toho

bylo zčásti nebo zcela prodáno 60 menších podniků s 13 000 zaměstnanci. Stát rovněž v letech 1988–1990 snížil svůj podíl v případě největšího výrobce energie *Verbundengesellschaft* na 53,8%, avšak většina akcií byla skoupena dalšími veřejnými subjekty. Pozitivní důsledek těchto opatření byl zjevný již během několika prvních let. ÖIAG se podařilo dostat z provozní ztráty 8,3 miliard šilinků v roce 1987 přes vyrovnaný rozpočet v následujícím roce až k zisku 8 miliard šilinků v období let 1989–1991.⁴⁸

Navzdory solidním hospodářským výsledkům koncernu byla 50% hranice státního podílu napadána jak ze strany ÖVP, tak ze strany opoziční, avšak volebním úspěchem v roce 1990 výrazně posílené FPÖ. Tomuto tlaku SPÖ ustoupila již v koaliční smlouvě z roku 1990, když přistoupila na privatizaci většinového podílu některých průmyslových podniků a obou zestátněných bank. S prolomením uvedené hranice souvisela také otázka ochrany rakouských zájmů. Strach o rozprodání rakouského „rodinného stříbra“ vedl u obou koaličních stran ke shodě, že při privatizačním procesu by měli být preferováni tuzemští zájemci. Stejného mínění však byla i většina rakouské společnosti, v níž byl politickými elitami po léta živen mýtus o typicky rakouských podnicích.⁴⁹ Národní charakter privatizace se v Rakousku projevoval už při první fázi privatizace ÖMV. Prodeji 15% balíčku akcií předcházela masivní kampaň ve sdělovacích prostředcích, která Rakušany lákala na vidinu vysokých výnosů a přesvědčovala je, že „každý může být od začátku při tom“.⁵⁰ Že měla tato kampaň úspěch, ukázal nebývale velký zájem o akcie, které byly skoupeny převážně menšími rakouskými investory během prvních dvou dní. Stát přitom garantoval předkupní právo současným i bývalým zaměstnancům podniku a všem rakouským občanům poskytoval „věrnostní bonus“ při ponechání akcií po určitý časový úsek. Snaha o nalezení „vhodné vlastnické struktury“ a o zvýhodňování zaměstnanců podniku a domácích kupců byla ovšem charakteristická i pro další průběh privatizace v devadesátých letech, ale také po roce 2000.⁵¹

Hospodářské výsledky koncernu ÖIAG vyvolaly značný optimismus u SPÖ, která pak na přelomu let 1989 a 1990 v rámci koalice prosadila novou privatizační strategii. Většina podniků koncernu ÖIAG, vyjma ztrátových oblastí báňského průmyslu,⁵² přešla do nové skupiny *Austrian Industries* (AI), přičemž vláda předpokládala, že tyto podniky nebudou tak jako doposud

privatizovány samostatně, ale do roku 1992 budou naopak na burze umístěny akcie AI jako celku. SPÖ s tímto plánem spojovala vizi o vytvoření mezinárodního koncernu s tzv. blokační minoritou státu, který by podpořil proces internacionalizace a technologického rozvoje rakouské ekonomiky.⁵³ Realizaci tohoto plánu ovšem zabránilo zhoršení ekonomických výsledků AI, které bylo způsobeno především prudkým poklesem cen hliníku, plastů a oceli na mezinárodních trzích. AI sice ještě v roce 1991 hospodařila se ziskem, přestože se začaly propadat zisky většiny podniků, avšak již na konci roku začaly přicházet první informace o miliardových ztrátách AMAG (*Austria Metall AG*), největšího rakouského výrobce hliníku.⁵⁴ Finanční ztráty AMAG způsobené chybnou akviziční politikou v zahraničí činily podle závěru rakouského Účetního dvora 5,4 miliardy šilinků za rok 1992, přičemž aby se podnik vyhnul konkurzu, počítalo jeho vedení, že do roku 1995 bude zapotřebí státní podpora v celkové výši 13,5 miliard šilinků. U rakouské veřejnosti způsobily tyto informace podobný šok jako na podzim 1985 v případě ohlášení miliardových ztrát *VOEST-Alpine* a pro sociální demokracii to znamenalo trpký konec jí prosazované vize multinacionálního koncernu pod rakouským vedením.

Miliardové ztráty AI způsobené zejména ekonomickým nezdarlem AMAG, ale i oslabením mezinárodního hospodářství v důsledku recese přiměly ÖVP a SPÖ ke změně privatizační strategie. SPÖ musela ustoupit od svého plánu privatizovat AI jako celek a výměnou za další finanční podporu zestátněnému průmyslu souhlasila s privatizací většinového podílu všech zestátněných podniků. Vzhledem k tomu, že ÖIAG bylo odebráno koncernové právo a pokyny tak mohl udílet pouze ohledně přípravy a způsobu privatizace, proměnil se v podstatě v privatizační agenturu. ÖIAG byl dodán seznam konkrétních podniků, u nichž měla v přiměřené době proběhnout privatizace (v některých případech byl přímo určen její časový rámec). Dohoda koaličních stran byla v prosinci 1993 přeměněna v novelu zákona o financování ÖIAG, která mimo jiné obsahovala pasáž, že tam, kde je to ekonomicky účelné, lze přistoupit k prodeji celých podniků.⁵⁵

Zákon také stanovil hlavní kritérium pro výběr mezi jednotlivými nabídkami, kterým se stala výše nabídnuté ceny. Jasně artikulovaným politickým zadáním bylo, že ÖIAG by měl při privatizaci dbát na „zachování rakouského charakteru“ podniků a „vytvoření přidané hodnoty“ pro rakouskou ekonomiku,

bylo-li to ekonomicky únosné. Tyto principy byly rovněž zakotveny v privatizačním plánu koncernu ÖIAG, který byl následně schválen spolkovou vládou. Za tímto účelem vznikl „kontrolní seznam“, na jehož základě se hodnotily dlouhodobé obchodní plány zájemců z hlediska investic, zaměstnanosti, výzkumných aktivit, zachování sídla firmy či důsledků pro rakouské podniky, dodavatele a konzumenty. Hlavním účelem dokumentu bylo vyhodnotit úmysly potenciálních zájemců: demontování podniku, eliminace konkurenta, použití jako dodavatele nebo zisk strategického partnera.⁵⁶ Vláda přitom zaměstnaneckým organizacím umožnila v otázce privatizace spolurozhodování tím, že zástupci komory práce mohli jmenovat pět z celkem 15 členů dozorčí rady ÖIAG a dále jednoho (od roku 1996 dva) zástupce na zasedání privatizačního výboru, stejně jako hospodářská komora. Přes snahu vlády prezentovat tento krok jako důležitý prvek sociálního partnerství vliv odborů (*Österreichischer Gewerkschaftsbund*, ÖGB) na osud zestátněných podniků klesal.⁵⁷

První větštinová privatizace zestátněného podniku, prodej 74 % státního podílu *Austria Microsystems AG*, se ovšem uskutečnila ještě před schválením novely o financování ÖIAG. Do konce roku 1993 prodal stát (ve dvou fázích) také většinu podílů v nejvýznamnějším strojírenském podniku *Simmering-Graz-Pauker-Verkehrstechnik* (SGP-VT) a v podniku *VA Eisenbahnsysteme*, který se zabýval zejména vývojem a výrobou kolejových konstrukcí a výhybkových a zabezpečovacích systémů.⁵⁸ V dubnu 1994 byl rozpuštěn koncern AI, když došlo se zpětnou platností k 31. prosinci 1993 k jeho fúzi s ÖIAG. Privatizační úsilí vlády následně nabralo na obrátkách: do roku 1996 byl prodán většinový podíl všech hlavních oblastí koncernu, ale i několika dalších menších podniků. Své akciové podíly nabídl ke koupi bývalý *VOEST-Alpine*, nyní rozdělený na technologickou část *VA Technologie*, která v květnu 1994 umístila na burzu 51 % svých akcií, což byla doposud největší transakce na tuzemském kapitálovém trhu, a ocelářskou část *VA Stahl*, která v říjnu 1995 na burze nabídla 31,7 % vlastních akcií. V květnu 1994 proběhla rovněž další fáze privatizace společnosti ÖMV, která podepsala smlouvu o strategickém partnerství s IPIC (*International Petroleum Investment Company*) z Abú Dhabí.⁵⁹ V březnu 1995 byl částečně privatizován *Böhler-Uddeholm*, dřívější součást VEW.⁶⁰ Privatizace byla ve většině případů realizována prodejem akcií přes kapitálový trh, čímž výrazně přispěla k oživení do té doby

skomírající vídeňské burzy. Její kapitál se v období od roku 1988 do roku 1995 zvýšil šestkrát, přičemž pouze v letech 1992–1995 představovaly podíly ÖIAG 45 % všech nových emisí.⁶¹

Jen rok po parlamentních volbách v roce 1994, které pro SPÖ a ÖVP znamenaly nejhorší výsledek v poválečné historii (a ztrátu dvoutřetinové ústavní většiny), došlo v Rakousku kvůli rozepři koaličních partnerů ohledně podoby státního rozpočtu na rok 1996 k předčasným parlamentním volbám. V důsledku reorganizace kabinetu se po volbách přesunul Viktor Klima (SPÖ) z ministerstva pro veřejnou ekonomiku na ministerstvo financí, jemuž byl nově podřízen ÖIAG. Poprvé v historii tak nebyl zestátněný průmysl spravován odborným ministerstvem, ale ministerstvem financí, jako tomu bylo v případě zestátněných bank. Nejednalo se přitom pouze o symbolické gesto, ale o jasný záměr přispět prostřednictvím privatizace zestátněných podniků k sanaci státního rozpočtu.⁶² Ta se stala nejvyšší prioritou zejména v souvislosti se vstupem Rakouska do EU v roce 1995 a s plánovaným přístupem k hospodářské a měnové unii. Kvůli razantnímu zvýšení deficitu státního rozpočtu, který se v roce 1995 vyhoupl na 5,8 %, přičemž celkové zadlužení země dosáhlo 68,3 %, nesplňovalo Rakousko dvě ze čtyř tzv. maastrichtských kritérií. Spolková vláda proto přistoupila ke striktní rozpočtové politice, která vedla v letech 1995 a 1996 ke koncipování několika úsporných balíčků v oblasti sociálního systému, tzv. *Strukturanpassungsgesetze*.⁶³

Další prodej zestátněných podniků se rozběhl na základě novely zákona o financování ÖIAG schválené na začátku roku 1996. Spolkový kabinet přitom schvaloval privatizaci každého jednotlivého podniku. Největší událostí nové privatizační vlny byla bezesporu privatizace AMAG. Protože jej nebylo možné prodat přes akciový trh, byl podnik nejdříve restrukturalizován a v roce 1996 prodán za symbolickou cenu uskupení, které se skládalo z bývalého managementu podniku a rakouského soukromého investora *Constantia* (tzv. *management buy-out*).⁶⁴ Privatizační úsilí velké koalice bylo tímto v podstatě završeno. Jeho výsledkem byla většinou privatizace všech hlavních součástí průmyslového koncernu, přičemž stát si ve všech případech ponechal blokační minoritu (25 % + 1 akcie),⁶⁵ která minimalizuje hrozbu „nepřátelského převzetí“ podniků. Privatizace průmyslových podniků byla vesměs hodnocena pozitivně díky vysokým výnosům a skutečnosti, že sídla všech hlavních podniků zůstala v Rakousku. Z hlediska

hospodářské politiky ovšem stát ztratil důležitý nástroj hospodářské a sociální regulace, který po roce 1945 výrazně přispěl k vybudování rakouské ekonomiky a k boji s hospodářskou krizí v sedmdesátých letech.

Na rozdíl od poměrně úspěšné privatizace průmyslových podniků se privatizace bank vyznačovala dlouhotrvajícím a zpolitizovaným průběhem, což platilo především pro *Creditanstalt*. Nesouviselo to však pouze s tím, že každá z bank byla vnímána jako součást sféry vlivu jednoho z hlavních politických táborů, které si na základě toho vyhrazovaly právo rozhodovat o jejich dalším osudu, ale i s nejasně definovanými cíli privatizace. Lze říct, že „privatizační příběh“ rakouského zestátněného bankovního sektoru započal v roce 1991, kdy sloučením *Länderbank* s větší spořitelnou *Zentralsparkasse*, která si udržovala silné vazby na vídeňskou radnici, a tím i na SPÖ, vznikla *Bank Austria* (BA). Když BA v roce 1994 převzala přes AVZ (*Anteilsverwaltung Zentralsparkasse*)⁶⁶ většinu akcií špičky rakouského spořitelního sektoru *GiroCredit*, jednalo se o první náznak porušení principu stranické segmentální autonomie.⁶⁷ Z bitvy o *GiroCredit* vyšla vítězná SPÖ a BA se jako „rudá chobotnice“ stala největší rakouskou bankou.⁶⁸

V centru pozornosti ovšem stála od počátku spíše privatizace *Creditanstalt* (CA), symbolu celého rakouského bankovníctví, která byla několikanásobně větší než *Länderbank*. V případě CA byl sice v roce 1994 snížen státní podíl na 49,95 %, avšak následující léta se nesla ve znamení neúspěšných námluv představenstva CA s potenciálními kupci, což bylo dáno rovněž politickými spory uvnitř samotné ÖVP.⁶⁹ Privatizační proces byl koordinován ministrem financí (SPÖ), který byl od roku 1991 na základě zákona zmocněn k prodeji⁷⁰ (oproti tomu koaliční dohoda z téhož roku hovořila o rychlé privatizaci) CA, ovšem předpokládalo se, že privatizace „černé“ banky se neuskuteční proti vůli ÖVP. „Zmocňovací zákon“ přitom poskytoval poměrně vágní zadání k privatizaci: prodej měl zohlednit fiskální dopady na státní rozpočet, měl být uskutečněn s ohledem na „rakouské zájmy“ a přispět ke „zlepšení struktury rakouského bankovníctví“. Odhad hodnoty banky, který si nechalo ministerstvo financí vypracovat investiční společnost *J.P. Morgan*, činil 18 miliard šilinků. Když na podzim roku 1996 zkrachovala jednání s mezinárodním konsorciem bank v čele s rakouskou *Erste*,⁷¹ vypsal ministr financí Viktor Klima (SPÖ) novou soutěž, v rámci níž mohli zájemci do poloviny prosince

podávat – tentokrát anonymně – své nabídky. Pár dní před odhalením identity zájemců vyšlo najevo, že nejvyšší nabídku podala BA. Zatímco ÖVP, která tento krok vnímala jako politické vyhlášení války, namítala, že vzhledem k vysokému podílu státu a obce Vídně v BA se nejedná o privatizaci, cítil se ministr financí Klima zavázán přijmout nejvyšší nabídku. Tu však i ve druhém kole podala BA (17,2 mld. šilinků) a stala se tak vítězem soutěže.⁷²

Převzetí CA bankou spřízněnou s táborem hlavního politického konkurenta bylo na hony vzdáleno dřívějším vzorcům politického jednání a mezi koaličními partnery vyvolalo hlubokou krizi. Koaliční výbor byl svolán až 11. ledna 1997, přičemž od vypuknutí krize v polovině prosince minulého roku se ÖVP snažila (neúspěšně) získat podporu FPÖ pro změnu zmocňovacího zákona, ale i pro další varianty, které by převzetí CA zabránily.⁷³ Výsledkem koaličních vyjednávání byla sedmnáctibodová dohoda, jež upravovala především uvolnění vazeb mezi BA a vídeňskou radnicí, privatizaci státního podílu v BA a časový harmonogram fúze.⁷⁴ V následujících letech byly hlavní body dohody z větší části realizovány.⁷⁵ Jako „odškodnění“ konzervativního tábora lze vnímat také prodej všech podílů BA/AVZ na *GiroCredit* ve prospěch *Erste*, což nejen znamenalo, že se *Erste* stala největším spořitelním institutem, ale umožnilo to celkovou konsolidaci spořitelního sektoru pod konzervativní nadvládou. Směnou akcií BA⁷⁶ za akcie *Hypovereinsbank* (HBV) na začátku roku 2001 přešla BA do rukou HBV,⁷⁷ kterou o čtyři roky později převzala *UniCredit Bank*. BA se přitom stala její hlavní „dcerou“ pro oblast střední a východní Evropy. Dokončením privatizace zestátněných bank se ze zpolitizovaných mocenských bloků rakouského bankovníctví stala nadnárodní, apolitická bankovní skupina, která se nadále orientovala výhradně podle tržních principů.⁷⁸ Privatizace zestátněných bank, které v průběhu osmdesátých a devadesátých let prodaly značnou část svých průmyslových podílů,⁷⁹ pomohla rovněž ke konsolidaci celého rakouského bankovního sektoru, jehož hlavní aktéři od devadesátých let úspěšně pronikali na bankovní trhy ve střední a východní Evropě.

Černo-modrá koalice. Konec Österreich AG?

Po volbách do Národní rady v roce 1999 vznikla historicky první koalice složená z ÖVP a FPÖ, přičemž SPÖ jako poražený vítěz

voleb zůstala poprvé od krátkého období let 1966–1970 v opozici. To se projeвило i na hospodářských cílech liberálně konzervativní koalice, která vystoupila s ambicí zásadně změnit paradigma v hospodářské a finanční politice od „nesprávně pochopeného keynesianismu“ směrem k „ekonomii strany nabídky“. Nová vláda usilovala o zeštíhlení etatisticky přebujelého a neefektivního státu, jenž se měl oprostít od činností a nákladů, které nevyplývaly z hlavní úlohy státu.⁸⁰ Nejvyšší prioritou kabinetu se stala konsolidace veřejných financí, která vyplývala nejen z neolibérálního pojetí rozpočtové politiky, ale především z potřeby dodržet ustanovení Paktu stability a růstu EU (1997), který u zemí platících společnou evropskou měnou předpokládal vyrovnaný státní rozpočet. Takzvaný nulový deficit se pro následující léta stal v Rakousku hlavním měřítkem úspěšného vládnutí.⁸¹ Pozice černo-modré koalice byla v tomto ohledu o to složitější, že kondice rakouské ekonomiky při jejím nástupu do úřadu nebyla příliš příznivá. V roce 2000 sice Rakousko dosáhlo slušného hospodářského růstu ve výši 3,7 %, ovšem následující léta, ovlivněná evropskou stagnací v důsledku splasknutí „bubliny dot-com“, přinesla hubený růst 0,5 % (2001), 1,6 % (2002) a 0,8 % (2003) a zhoršení situace na pracovním trhu.⁸²

Privatizační záměry černo-modré koalice hrály v novém pojetí hospodářské a rozpočtové politiky klíčovou úlohu. Na rozdíl od privatizace v devadesátých letech ovšem koalice ÖVP-FPÖ připravovala celkový prodej zestátněných podniků, přičemž zejména SPÖ prosazovaná logika „strategického vlastnictví“ ve formě státu jako majoritního akcionáře ustoupila zcela do pozadí. Snížení státního podílu v podnicích pod hranici 25 % + 1 akcie bylo přípustné za situace, kdy bude privatizací posílena atraktivita Rakouska jako hospodářské a investiční destinace. Privatizaci zestátněných podniků, ale i státem vlastněných nemovitostí a pozemků předcházela reorganizace koncernu ÖIAG na základě nového finančního zákona. Ten byl schválen v Národní radě koaličními hlasy v dubnu 2000, přičemž veškeré pozměňovací návrhy ze strany SPÖ na zakotvení pozice ÖIAG jako strategického akcionáře byly odmítnuty. Státní podíly Rakouské poštovní spořitelny (*Österreichische Postsparkasse*, PSK) a *Post-Telekom Austria* (PTA), od roku 1996 sdružené v podílové společnosti (*Post und Telekom Beteiligungsgesellschaft*, PTBG), byly zpětně k 31. prosinci 1999 sloučeny s ÖIAG. Ten byl následně rozdělen na dvě

části – podílovou společnost a privatizační agenturu. Hlavním úkolem ÖIAG byl privatizační a podílový management s cílem amortizovat závazky koncernu ve výši 70 miliard šilinků (6,4 miliardy euro) během legislativní periody vlády. S cílem depolitizovat koncern ÖIAG byl v zákoně rovněž zakotven nový způsob výběru členů dozorčí rady. Ti se měli od nynějška rekrutovat z řad uznávaných podnikatelů, vedení společností podle obchodního práva nebo osobností s dlouholetou zkušeností z hospodářského života. Program nové koalice zahrnoval rovněž liberalizaci veřejných služeb a infrastruktury v oblasti energetiky, dopravy a komunikace.⁸³

Již na zvláštním zasedání Národní rady v březnu roku 2000 kritizovala SPÖ ústy svého předsedy Alfreda Gusenbauera rychlé tempo privatizace a odklon od principu strategického vlastnictví státu, přičemž v souvislosti s tím upozorňovala na nebezpečí „nepřátelského převzetí“ podniků. Své výhrady vůči způsobu privatizace vyjadřovala také strana Zelených.⁸⁴ Navzdory kritice opozice byl květnu 2000 dán ze strany vládnoucí koalice příkaz k privatizaci sedmi podniků uvedených ve vládním programu: Státní tiskárny, *Dorotheum*, PSK, Letiště Vídeň, *Austria Tabak*, *Print Media* a *Telekom Austria*. Ještě v témže roce proběhl prodej PSK za 17,8 miliard šilinků bance BAWAG (*Bank für Arbeit und Wirtschaft*) vlastněné rakouským odborovým svazem, Státní tiskárny (rakouskému investorovi) a stát rovněž snížil svůj podíl v největším telekomunikačním podniku *Telekom Austria* (o 22,4 %), což byla doposud největší transakce na rakouském kapitálovém trhu. V roce 2001 pokračovala privatizace prodejem *Dorothea*, *Austria Tabak* a zbylých podílů na Letišti Vídeň, ale i již v devadesátých letech předjednaným prodejem 26% podílu *Siemens Austria* a SGP-VT. Co se týče avizované depolitizace ÖIAG, lze říci, že vláda ve skutečnosti využila nového ustanovení k tomu, aby do dozorčí rady dosadila řadu svých stoupenců. V květnu 2000 proběhla výměna 13 z 15 členů dozorčí rady ÖIAG a v průběhu následujícího roku došlo rovněž na výměnu „černo-červeného dua“ ve vedení ÖIAG.⁸⁵

Druhý kabinet kancléře Schüssela, který se zformoval po předčasných parlamentních volbách v únoru 2003, zadal již 1. dubna 2003 ÖIAG nový privatizační příkaz. Ten byl tentokrát podmíněn zajištěním rakouských hospodářských zájmů.⁸⁶ Podle plánu mělo dojít k úplné privatizaci *Böhler-Uddeholm AG*, *VA Tech* a *VA Stahl*, nyní znovu na přejmenovaného na *VOEST-Alpine AG*, báňského

holdingu (*Bergbauholding*) a *Telekom Austria*. Nové privatizační zadání vzbudilo na politické scéně značný rozruch, neboť úplná privatizace se týkala symbolů zestátněného průmyslu – *VOEST-Alpine* a *VA Tech*.⁸⁷ Podobně jako dříve požadovaly SPÖ a ÖGB, aby si stát v podnicích ponechal minimálně 25% podíl. Do centra veřejného zájmu se však privatizace dostala zejména v červnu 2003, když rakouský týdeník *Profil* informoval o tom, že představenstvo ÖIAG vede pod krycím názvem „Minerva“⁸⁸ tajná jednání o prodeji *VOEST-Alpine* kanadské firmě *Magna*, jejímž vlastníkem byl Frank Stronach, bývalý zaměstnavatel ministra financí Grassera. Rakouská média referovala, že bezprostředním dopadem privatizace bude „rozmontování“ tradičního rakouského podniku.⁸⁹ V návaznosti na to podniková rada *VOEST-Alpine* uspořádala hned několik protestních akcí, jejichž vrcholem bylo vytvoření 7 km dlouhého lidského řetězu končícího před sídlem hornorakouského zemského sněmu, jehož složení měli možnost Hornorakušané už jen za několik málo týdnů ovlivnit.⁹⁰

Spolková vláda sice od svého záměru celkové privatizace *VOEST-Alpine* neustoupila, avšak zahájila tajná vyjednávání se skupinou rakouských investorů sdružených okolo hornorakouské zemské banky *Raiffeisen* v čele s Ludwigem Scharingerem. Kancelář Schüssel následně uklidňoval voliče, že podnik zůstane nejen v rakouských, ale dokonce hornorakouských rukou (hornorakousští investoři nakonec skutečně disponovali cca 30% podílem). Co se však zamlouvalo rakouským voličům, nesetkalo se s přílišným pochopením v zahraničí. Časopis *The Economist* na závěr svého článku věnovaného privatizaci *VOEST-Alpine* na adresu rakouského kancléře ironicky poznamenal: „Pan Schüssel, který tak láskyplně mluví o otevřených hranicích a volném trhu, vypadá nyní potěšen, když může přijmout za *VOEST-Alpine* mnohem nižší cenu, jen aby podnik udržel v domácích rukou. Zdá se, že to je přesně to, co si rakouští voliči přejí.“⁹¹

Avizovaný prodej 19,7% *VOEST-Alpine* proběhl v září 2003 skrze akciový trh, přičemž o měsíc později bylo zbylých 15% akcií umístěno na burzu jako konvertibilní dluhopisy. V listopadu téhož roku byl rovněž na burze prodán zbývající podíl (25%) v *Böhler-Uddeholm* a dalších 5% akcií *Telekom Austria* jako dluhopisy směnitelné za akcie (v roce 2004 následoval prodej dalších 17% akcií). Když byl na začátku roku 2005 se souhlasem evropských úřadů pro hospodářskou soutěž prodán zbytek akcií *VOEST-Alpine*

Technologie AG rakouské pobočce společnosti *Siemens*, zmizelo jméno největšího technologického koncernu z průmyslové mapy. Na konci srpna téhož roku využil investor vzhledem k mimořádně dobrým hospodářským výsledkům *VOEST-Alpine AG* (tj. i růstu hodnoty akcií) svého práva na předčasnou výměnu dluhopisů za akcie. Privatizační tečkou druhého Schüsselova kabinetu byla privatizace Rakouské pošty. Po opadnutí protestů zaměstnanců podniku, kteří byli „odškodněni“ balíkem akcií,⁹² se v květnu 2006 uskutečnil prodej 49 % akcií. Privatizační výnosy v letech 2000–2006 činily téměř 6,4 miliardy euro (oproti nákladům 250 mil. euro), čímž černo-modrá koalice v podstatě dosáhla avizovaného cíle oddlužení ÖIAG. Ze strany opozice a později také Účetního dvora zazněla kritika týkající se vysokých privatizačních nákladů (především vysoké ceny poradenských služeb), ale i nevhodného načasování privatizace některých podniků, zejména *Austria Tabak*. Podle závěru Účetního dvora by mohl pozdější prodej podniku přinést vyšší výnosy a silnější garance od kupce (britského tabákového koncernu *Gallaher Group*) ohledně zachování výrobních kapacit. Tato kritika se o několik let později ukázala jako oprávněná.⁹³

Od austrokeynesianismu k austroliberalismu

Již prodejem zbylých podílů v bývalé „vlajkové lodi“ zestátněného průmyslu *VOEST-Alpine* byla v Rakousku symbolicky ukončena třetí privatizační fáze, jejíž výsledek lze do značné míry hodnotit jako rezignaci rakouského státu na vlastní podnikatelské aktivity. Ten na konci roku 2006 vlastnil prostřednictvím holdingu ÖIAG podíly pouze pěti podniků: OMV (dříve ÖMV, 31,5 %), *Austrian Airlines* (AUA, 39,8 %), *Telekom Austria* (25,2 %), Rakouské pošty (51 %) a *GKB-Bergbau* (100 %) jakožto právního nástupce privatizovaného báňského holdingu. Za vlády velké koalice byla zcela privatizována krizí zmítaná společnost AUA, která obdržela injekci ve výši 0,5 miliardy euro a v září roku 2009 se stala dceřinou společností německé letecké společnosti *Lufthansa*. Úplnou privatizací zestátněných podniků ztratil stát ve většině případů blokační menšinový podíl (25 %), který však z obav o zachování „národní“ kontroly v mnoha případech „suploval“ udržením rakouské akcionářské struktury. Za další oporu rakouského stá-

tu – či přinejmenším konzervativního politického tábora – lze rovněž označit bankovní skupinu *Raiffeisen* (personálně propojenou s ÖVP), která je významným vlastníkem aktiv takřka ve všech oblastech rakouské ekonomiky a její zemské pobočky uplatňují prostřednictvím míst v dozorčích radách vliv v bývalých zestátněných podnicích (OMV, Rakouské loterie, Letiště Vídeň, *VOEST-Alpine*, *Siemens*, BA). *Raiffeisen* tak do značné míry vyplnila mocenské vakuum, které vzniklo privatizací BA.⁹⁴ Kromě svých podílů v ÖIAG zůstal rakouský stát 100% vlastníkem Rakouských spolkových drah, hlavního výrobce a distributora elektrické energie (*Verbund*) a jejich dceřiných společností.

Z podnikohospodářského hlediska vedla sanace a privatizace bezesporu ke zlepšení ekonomické kondice zestátněných podniků. Patrné je to zejména u dřívějších „problémových dětí“ ÖIAG (*VOEST-Alpine* a *AMAG*), jejichž management během poměrně krátkého období ohlašoval rekordní zisky.⁹⁵ Na pozitivní důsledky sanace a privatizace poukazuje i kapitálová hodnota podniků spadajících pod concern ÖIAG, která od roku 1994 trvale překračovala hodnoty ATX (Austrian Traded Index). Podobně úspěšný vývoj lze pozorovat též u bývalých zestátněných bank. Díky postupnému prodeji svých průmyslových concernů se mohly soustředit primárně na bankovní aktivity a nemusely dále nést dvojí břímě jakožto věřitelé a majitelé zároveň. Úplnou privatizací se banky definitivně odstříhly od vlivu svých historických milieů a také od role, jež jim byla přisuzována, tj. role poloveřejných institucí, které měly spíše než o zisk usilovat o modernizaci celého hospodářství. Společně s ostatními rakouskými bankami (*Erste*, *Raiffeisen*) dokázaly ovládnout bankovní trhy ve střední a východní Evropě, kde dnes produkují většinu svých zisků.⁹⁶ Hospodářské ozdravení privatizovaných podniků a bank mělo pochopitelně významný přínos pro rakouské veřejné finance. Privatizační výnosy a výplata dividend přispěly ke snaze vlády o konsolidaci státního rozpočtu v devadesátých letech a k úsilí o dosažení nulového deficitu v případě černo-modré koalice.⁹⁷

S faktickým zánikem zestátněného sektoru a jeho specifické úlohy v rakouském hospodářství souviselo rovněž to, že hodnota podílového portfolia (*shareholder value*) se stala nejvíce sledovaným kritériem podnikového managementu i ve zbylých (do té doby „chráněných“) částech ekonomiky. To s sebou přineslo negativní důsledky zejména pro rakouské zaměstnance. Zatímco až

do začátku osmdesátých let byl veřejný podnikatelský sektor místem stabilních a nadprůměrně ohodnocených pracovních pozic, docházelo v privatizovaných a liberalizovaných podnicích k rušení pracovních míst a vyčleňování provozů (*outsourcing*). S tím také souvisela nejistota ohledně udržení zaměstnání, zintenzivnění práce, ale i obecné zhoršení pracovních podmínek. Ačkoli tyto podniky vykazovaly mnohdy rekordní zisky, přistupovalo vedení často k nahrazování výhodných kolektivních smluv. Zaměření firm na maximalizaci zisku lze dále dokumentovat i tím, že velké podniky byly stále méně ochotné vychovávat vlastní učně. Nedostatek učňovských míst se posléze projevil deficitem odborných pracovních sil.⁹⁸

Oslabení pozice zaměstnanců bylo zčásti způsobeno poklesem vlivu odborového svazu na politické rozhodování a obecně ochaňbáním mechanismů sociálního partnerství jak na vertikální, tak na horizontální úrovni. S potřebou rychlé změny hospodářské politiky směrem k podpoře domácích investic a konsolidaci státního rozpočtu souvisela skutečnost, že důležité hospodářské a sociální otázky byly rozhodovány především vládními stranami. To mělo za následek odcizení SPÖ vůči ÖGB, které se projevilo třeba jejím kritickým postojem k úsporným balíčkům nebo k penzijní reformě v roce 1997. Na druhé straně rostly neshody mezi jednotlivými sociálními partnery, zejména Rakouskou hospodářskou komorou a ÖGB.⁹⁹

Změna struktury rakouského hospodářství přinesla také nové rozložení sil mezi sociálními partnery. V tomto ohledu bylo přímým důsledkem privatizace zvláště posílení vlivu Svazu rakouských průmyslníků, dříve v mezinárodním srovnání spíše slabého průmyslového spolku, kterému se privatizací podařilo získat za členy dnes již mezinárodně orientované podniky (*VOEST, VA Tech*). Svaz rakouských průmyslníků se přitom od poloviny devadesátých let stále méně zapojoval do formálního vyjednávání v rámci sociálního partnerství a své zájmy prosazoval zejména formou lobbingu, nikoli však ve vztahu k jednotlivým stranám, ale spíše směrem k jednotlivým zákonodárcům (hlavně z ÖVP a FPÖ). Rovněž ostatní spolky stále více sázely na lobbing a kampaně jako vhodné formy prosazování vlastních zájmů.¹⁰⁰

Privatizace však neovlivnila pouze podobu rakouského hospodářského a sociálního modelu, ale podstatně přispěla také k proměně fungování stranicko-politického systému. Vedla totiž

k výraznému omezení stranické patronáže a klientelismu ve veřejném sektoru, jehož rozsah se s privatizací podstatně zmenšil. Križi zestátněného sektoru lze taktéž označit za impuls pro omezení systému *Proporz* ve státní správě. Faktem je, že stranická patronáž se v současnosti soustřeďuje převážně na pozice v nejvyšší a částečně i ve střední úrovni státní správy a slouží především jako způsob politické kontroly veřejných institucí (za účelem implementace stranických „politik“), nikoli jako nástroj k uspokojení potřeb široké vrstvy stranické klientely.¹⁰¹

Závěr: Privatizace a rakouská politická kultura

Procesy privatizace zestátněného sektoru ekonomiky Rakouska a eroze jeho konsociační politické kultury lze označit za spojené nádoby. Volební a organizační oslabování dvou největších politických stran v polovině osmdesátých let dovolovalo, aby se ekonomické problémy zestátněných podniků snáze prosadily jako předmět stranické soutěže. Ačkoli téma privatizace vnesl do politické agendy rakouských stran ekonomický kolaps největšího zestátněného podniku *VOEST-Alpine*, zesílené volání po „méně státu a více soukromého“ (myšleno méně vlivu ÖVP a SPÖ) se začalo ozývat zejména po zvolení Jörga Haidera do čela FPÖ. Ten se záhy stylizoval do role patrona tvrdě pracujících Rakušanů, kteří byli „ponecháni na pospas“ zhoršujícímu se ekonomickému a sociálnímu klimatu. Klíčovou událostí, která od počátku devadesátých let také ovlivňovala privatizační proces, bylo rozhodnutí rakouské vlády usilovat o členství v ES, resp. EU. Ta zakládala svoji ekonomiku na principu otevřeného trhu s volnou hospodářskou soutěží, který se však neslučoval s finanční podporou zestátněného průmyslu. Postupná delegace měnové politiky na nadnárodní úroveň a zejména z ní vyplývající závazek dodržování tzv. maasrichtských kritérií se staly jak pro velkou, tak pro černo-modrou koalici velkým pokusem k tomu, aby se privatizační výnosy stávaly záplatou státního rozpočtu. Lze proto tvrdit, že proměna rakouské politické kultury přispěla významnou měrou k přijetí privatizace jako vhodného hospodářského řešení a stala se také jistým stimulem pro samotný privatizační proces.

Na druhé straně můžeme privatizaci zestátněného sektoru označit za jednu z důležitých příčin konce poválečného „duopolu“ SPÖ-ÖVP v politické a ekonomické oblasti. Ztráta hodnoty stranické knížky a negativní důsledky privatizace, jako byla vlna propouštění a zhoršení pracovních podmínek, oslabovaly pozice obou stran a přispívaly k nárůstu intenzity stranické soutěže. Privatizace rozsáhlého zestátněného sektoru však ovlivnila i po léta opěvované, leč v devadesátých letech chřadnoucí sociální partnerství. Jako její hlavní příspěvek lze vnímat zásadní proměnu struktury rakouské ekonomiky, která způsobila vychýlení jazýčku vah na stranu „kapitálu“. Dvoustranná vyjednávání mezi zástupci práce a kapitálu ohledně výše mezd dnes sice představují dobře fungující základ rakouského sociálního partnerství, který přispěl k nárůstu rakouské konkurenceschopnosti, ovšem narůstající zisky firem se pouze v omezené míře projevily zvýšenou investiční činností, vznikem nových pracovních míst a růstem mezd. Tento výsledek tak lze do značné míry hodnotit jako zpochybnění principu rovnoměrného rozdělení zisků mezi různé skupiny rakouské společnosti, který patřil mezi důležité znaky rakouské politické kultury po roce 1945. Formy řešení politických a sociálních konfliktů a nástroje prosazování zájmů, které se vyvinuly v rámci rakouské politické kultury po roce 1945, byly i v souvislosti s procesem privatizace, zahájeným v polovině osmdesátých let, postupně reformulovány a nahrazovány formami novými.

Konec velké koalice?

Rakouská politika a společnost po roce 1986

Turbulentní rok 1986 v alpské republice vyústil návratem k velké koalici, tedy tradičnímu svazku SPÖ a ÖVP, který je symbolem poválečné rakouské politické kultury. Obě strany ovšem získaly novou konkurenci a jejich dominantní postavení začalo upadat. Do prostoru, který doposud ovládali socialisté s lidovci, úspěšně vstoupila kontroverzní FPÖ, v Rakousku se slušně etablovali i Zelení a o přízeň voličů úspěšně bojují také další seskupení. Volební výsledky politických stran však tvoří pouze část obrazu. Skutečný rozsah a hloubka změn, které na rakouské politické scéně po roce 1986 můžeme pozorovat, jsou mnohem větší a souvisejí s hlubšími proměnami v řadě oblastí. Rakouská společnost se stala mobilnější a přestala být uspořádána do původních homogenních socioekonomických a sociokulturních subkultur. Proměnil se vztah k autoritám, role politických a hospodářských organizací, církví či médií. Jak jsme již ukázali, prošlo transformací i národní hospodářství a vliv státu a politických organizací na všední záležitosti zeslábl. V bezprostředním sousedství Rakouska se koncem osmdesátých zbourily komunistické režimy a železná opona, v sousední Jugoslávii zároveň propukl ozbrojený konflikt a vznikla migrační vlna snižující etnickou homogenitu alpské republiky. Rakousko se z pomyslné západoevropské periferie posunulo do středu dění, redefinovalo svoji zahraničněpolitickou identitu, vstoupilo do EU a bylo svědkem jejího rozsáhlého východního rozšíření. Tyto zásadní impulsy ovlivnily a dále ovlivňují obsah i formu rakouské politiky a její původní i nové aktéry.

V této kapitole nejprve mapujeme rozsáhlé změny stranicko-politického systému a politické kultury, které se nejviditelněji projevují oslabováním čtyřicet let trvající dominance SPÖ a ÖVP. Hlavní příčinou těchto změn byly změny ve společnosti, a proto se dále zaměříme na to, jak společenský vývoj přetvořil obraz

rakouské politiky. Eroze dosavadních politických vazeb, nová témata nebo měnící se společenské hodnoty otevírají prostor pro nové politické aktéry. Jak rovněž ilustrujeme, do rakouské politiky výrazně začala promlouvat FPÖ, méně viditelně, ale o to stabilněji do ní vstoupili i Zelení a o slovo se hlásí další politická uskupení, která dále zvyšují konkurenci a tlak na stávající politické uspořádání.

Stranicko-politický systém a politická kultura

Hlavními aktéry politického dění ve federálně uspořádané Rakouské republice jsou politické strany, které si konkurují na několika různých úrovních, od komunální přes zemskou až po národní (a od roku 1995 i evropskou). Na rozdíl od českého členění na nižší správní jednotky, tj. kraje, mají rakouské spolkové země dlouhou historickou tradici (zpravidla delší než existence samotného moderního rakouského státu), a nejsou proto pouhými shora zřízenými administrativními jednotkami se správními úkoly. Klíčová politická rozhodnutí se však odehrávají na celostátní úrovni, na niž se v této kapitole soustředíme.

Nejvýznamnějším politickým orgánem se zákonodárnou iniciativou na úrovni spolku je Národní rada (*Nationalrat*) čítající 183 poslanců. Dolní komora parlamentu, volená v pětiletém intervalu poměrným způsobem, schvaluje zákony a disponuje pravomocí vyslovit nedůvěru spolkové vládě, která je na ní proto závislá. Formálně nejvyšším exekutivním orgánem je úřad spolkového prezidenta, obsazovaný přímou volbou v šestiletých intervalech. Navzdory relativně silnému ústavnímu postavení se rakouští prezidenti tradičně chovají spíše zdrženlivě, příliš do všedního politického dění nevstupují, a správa země proto náleží kolegiálně organizované vládě v čele se spolkovým kancléřem, jehož postavení ve vládě lze z pohledu ústavy charakterizovat jako *primus inter pares*, tj. první mezi rovnými. Z obvyklého rozložení sil v rakouských koaličních vládách jako svazcích dvou podobně silných partnerů navíc tradičně vyplývá silná pozice vicekancléře, zpravidla zástupce druhé vládní strany, což dále limituje pozici kancléře. Spolkové země jsou do rozhodovacího procesu na národní úrovni přímo zapojeny prostřednictvím horní parlamentní komory, Spolkové rady (*Bundesrat*), do níž vysílají své zástupce podle počtu

obyvatel. Reálný vliv Spolkové rady je ovšem nízký, kromě mimořádných případů disponuje pouze suspenzivním vetem, a může proto být přehlasována Národní radou.¹ Klíčový boj mezi politickými stranami, který ovlivňuje podobu rakouské politické kultury, se tedy odehrává mezi stranami s potenciálem získat mandáty v dolní parlamentní komoře.

Stranický systém druhé rakouské republiky se ustálil v padesátých letech marginalizací komunistické strany a oslabením tzv. třetího tábora a až do osmdesátých let jej lze charakterizovat jako systém dvou nebo dvou a půl strany. V souvislosti s vysokou koncentrací stranického systému, vyznačujícího se až do devadesátých let dominancí SPÖ a ÖVP, hovoří rakouští experti o mimořádném a výjimečném jevu. Postavení obou stran do osmdesátých let (SPÖ a ÖVP získávaly přes 90 % všech hlasů) považuje rakouský politolog Anton Pelinka dokonce za unikátní vzhledem k efektům proporčního volebního systému, který umožňuje relativně vyšší volební zisky i menším stranám, a vede proto obvykle k nižší koncentraci stranického systému.²

V osmdesátých letech začala o hlasy voličů usilovat další uskupení s šancí na získání mandátů, která společně s posilující FPÖ přispěla k dekoncentraci stranického systému. V roce 1986 získaly strany konkurující SPÖ a ÖVP celkem pouhých 15 %, o osm let později již 30 % a strany velké koalice v parlamentu poprvé ztratily dvoutřetinovou ústavní většinu. Svoji relevanci vedle Svobodných potvrdili i Zelení. Strany vzniklé odstěpením od FPÖ – v roce 1993 Liberální fórum (*Liberales Forum*, LIF) a v roce 2005 Spojenectví pro budoucnost Rakouska (*Bündnis Zukunft Österreich*, BZÖ) – se v parlamentu udržely jen krátce. Na počátku druhé dekády 21. století se však začaly objevovat nové politické subjekty s šancí překročit čtyřprocentní hranici pro vstup do parlamentu. Tyto strany bez vybudovaného zázemí často získávaly pozornost nejprve ve volbách označovaných někdy jako volby „nižší“ kategorie (např. zemské volby).³

Snižující se koncentrace stranického systému zvýšila míru soutěže politických stran a zkomplikovala tvorbu stabilních vládních většin. Například doba potřebná pro vytvoření koalice od roku 1986 pravidelně přesahuje dva až čtyři měsíce místo dřívějších jednoho až dvou měsíců.⁴ Navzdory relativnímu oslabení SPÖ a ÖVP však stále zůstává zachována silná vládní kontinuita. Alespoň jedna z obou stran se od roku 1945 vždy podílela

na vládě v pozici nejsilnější koaliční strany a nominovala kancleře. Přes polovinu času (45 let od roku 1945 do roku 2017) Rakousku vládly právě SPÖ a ÖVP společně a nejčastějším povolebním scénářem v poválečné historii je pokračování existující velké koalice.⁵

Velká koalice představovala zpočátku samozřejmě vládní uspořádání. Její návrat v letech 1986/1987 po dvacetileté přestávce způsobené jednobarevnými vládami a krátce i rudo-modrou koalicí SPÖ a FPÖ lze částečně chápat jako jediné přijatelné řešení, neboť k velké koalici po roce 1986 neexistovala jiná životaschopná většinová alternativa. Radikalizovaná FPÖ ztratila koaliční potenciál, nově utvoření Zelení teprve vstoupili do parlamentu, navíc podobně jako Liberální fórum v devadesátých letech získávali pouze minimální počet mandátů, který neumožňoval vznik vládní většiny ani v kombinaci s hlasy SPÖ nebo ÖVP. Zelení získali koaliční potenciál na počátku 21. století, když zvýšili svůj volební zisk i na úkor LIF, které v roce 1999 vypadlo z parlamentu. V éře Wolfganga Schüssela se však prosadila středopravá koalice ÖVP-FPÖ. Zatímco FPÖ a od ní odštěpené BZÖ z volebního hlediska procházely v této době turbulentním obdobím, Zelení díky nárůstu preferencí i vládním zkušenostem na zemské úrovni navýšili (doposud nevyužitý) potenciál pro spolkovou vládní spolupráci nejen se sociálními demokraty, ale také s lidovci.

Zvyšující se fragmentaci rakouského stranického systému doprovází i nárůst počtu a velikosti relevantních stran.⁶ Strany velké koalice, SPÖ a ÖVP, výrazně oslabily. Vzájemný poměr jejich volebních výsledků (asymetrie) se však s výjimkou výkyvu v roce 2002 a dozvuku v roce 2006 nijak zásadně nezměnil a SPÖ si až do posledních voleb v roce 2017 udržovala pozici voličsky mírně úspěšnější strany (a i díky tomu byla po většinu času kancleřskou stranou). Od poloviny osmdesátých let lze také pozorovat výraznější volatilitu, tedy měnící se volební preference.⁷ Výkyvy ve volebních výsledcích se týkají všech parlamentních stran a prostupují i napříč odlišnými stranickými skupinami.⁸ Kvůli průniku nových témat do společenské debaty narůstá též ideologická vzdálenost mezi jednotlivými stranami.⁹

Tento vývoj na politické scéně znamenal především postupnou demontáž rakouské politické kultury, označované jako konsensuální či konkordanční demokracie, která se ustavila v Rakousku po roce 1945. Navzdory představám o konfliktu dvou rozdílných

táborů, které politickou scénu od počátečních let tvořily, totiž politické elity rudého (SPÖ) a černého (ÖVP) tábora byly schopny úspěšně spolupracovat.

Typický model černo-rudé spolupráce stál v přímém kontrastu se situací v předválečném Rakousku, které bylo do značné míry ochromeno a paralyzováno konfliktem mezi marxisty a křesťanskými socialisty. Zatímco ve třicátých letech dospěly oba tábory až k občanské válce, po druhé světové válce měla spolupráce socialistů s lidovci přispět ke stabilizaci politické situace v zemi. Konflikty mezi oběma stranami měly spíše rituální charakter a na veřejnosti vyvolávaly zdání soutěže. Vzájemná konkurence zůstávala nízká, obě největší strany se soustředily na mobilizaci vlastních voličů, nikoli o průnik do konkurenčního tábora. Čelní straničtí představitelé dokázali spolupracovat a dosáhnout potřebné dohody. Hlavní část konfliktu se neodehrávala v otevřené politické soutěži o volební hlasy či alternaci vládních skupin, ale uzavřeně ve formě vyjednávání mezi různými relevantními politickými a polostátními aktéry. V rámci konsensuálního mechanismu byla „rozhodnutí učiněna pouze tehdy, když podstatné skupiny měly příležitost trvale zastupovat své stanoviska během detailních jednání“.¹⁰ Konflikty mezi jednotlivými mocenskými skupinami se proto odbývaly v ústraní a nikoli na veřejnosti.

Konsensuální řešení se neprojevovalo jen v různých úrovních rakouské politiky od komunální po spolkovou, ale i v dalších oblastech. Velmi důležitým nástrojem smírného řešení konfliktů v socioekonomických oblastech s důrazem na hledání dlouhodobých a stabilních řešení se stalo sociální partnerství, jehož cílem je dojít ke kompromisu výhodnému pro všechny zúčastněné. Sociální partnerství bylo až do devadesátých let jako jeden ze základních pilířů rakouského politického konsensu oproštěno od výraznějších proměn v souvislosti s výkyvy vládní politiky. Roli sociálního partnerství dokládá i provázanost politických stran a odborů či hospodářských komor. V sedmdesátých letech více než polovina poslanců v národním parlamentu zároveň zastávala vysoké funkce v některé z velkých hospodářských organizací. K roku 2000 však podíl funkcionářů, kteří současně drželi mandát v dolní komoře, klesl pouze na sedminu (15 %). Od příchodu černo-modré koalice ÖVP-FPÖ právě v roce 2000 čelila navíc instituce sociálního partnerství poprvé přímému útoku ze strany vlády, která usilovala o změnu poměrů ve vztahu exekutivních orgánů a rozsáhlého

systému hospodářských seskupení.¹¹ Zároveň se snížil přímý vliv sociálního partnerství v ekonomické oblasti, neboť privatizace průmyslových podniků a bank a posilující mezinárodní propojení hospodářských subjektů oslabují vliv rakouských aktérů.

Spolehlivá a předvídatelná instituce sociálního partnerství na počátku 21. století čelila obdobným výzvám jako ostatní oblasti rakouské politiky. Aktéři sociálního partnerství jsou konfrontováni s rostoucím počtem zájmových oblastí, které omezují jejich schopnost zastupovat kolektivní zájmy. Vedle korporatistického modelu se prosadil další způsob prosazování zájmů, vycházející z lobbistických praktik.¹²

Podobně jako v oblasti sociálního partnerství se od poloviny osmdesátých let snížila míra konsensu i na půdě Národní rady. Na základě hlasování poslanců v parlamentu lze vypožorovat, že po roce 1986 klesla míra souhlasu opozičních poslanců s vládními návrhy přibližně o třetinu (pod 50 %), čímž rakouský politolog a historik Wolfgang Müller dokládá nárůst konfliktů mezi parlamentními stranami jako hlavními politickými zástupci rakouských obyvatel.¹³ S rostoucím počtem stran se stává těžší získat podporu všech opozičních stran, konfliktů však přibývá i kvůli programovým odlišnostem. Nové strany nezapadají do původních štěpných linií (*cleavages*)¹⁴ a prostupují jimi napříč. Intenzita konfliktu se ještě prohloubila vznikem středopravé vlády Wolfganga Schüssela, která se vymykala tradičnímu modelu velké středolevé koalice a čelila středolevé parlamentní opozici.¹⁵

V případech zásadních otázek, jako byl například vstup do Evropské unie nebo reforma ústavy, různobarevné vlády do debaty stále zapojují různé (i nevládní) aktéry. V polovině devadesátých let za rudo-černého kabinetu Franze Vranitzkyho rozhodovalo o přistoupení alpské republiky do EU všelidové hlasování; ústavního konventu svolaného Schüsselovou černo-modrou vládou se pak účastnila i opozice, představitelé spolkových zemí, aktéři sociálního partnerství, zástupci náboženských organizací a mnohé další skupiny veřejného života. I kvůli vysokému množství tzv. veto hráčů (*veto players*)¹⁶ však z jednání nevzešla jednotná doporučení a k zásadní ústavní změně nedošlo. Schopnost dosáhnout většinového konsensu napříč politickým spektrem na rozdíl od předcházejících let významně poklesla.

Konsensuální princip rakouské politiky je spojen především s velkou koalicí, jejíž úspěch spočíval v pilířovém dělení

společnosti. Velká většina rakouského elektorátu se v poválečných letech dala rozdělit podle dvou hlavních pomyslných štěpných linií, které zároveň tvořily zřetelné hranice obou dominantních táborů rakouské politiky. První osa odlišovala obyvatele především na linii město-venkov a druhá dělila voliče dle jejich postoje vůči roli státu zejména v hospodářských a sociálních otázkách. Na základě těchto dvou os bylo relativně jednoduše možné určit příslušnost k černému (lidoveckému) nebo rudému (socialistickému) táboru.

Tábory ovládané SPÖ a ÖVP byly výrazem hlubokého průniku stranickopolitického vlivu do neparlamentní sféry od státní správy přes vzdělávání až po každodenní činnosti. Sociální demokraté těžili zejména ze zázemí v odborových organizacích, lidovci se opírali o převahu v zemědělském a podnikatelském segmentu. Svazy a zájmové organizace byly s oběma stranami silně personálně provázány. Rozdělování vlivných pozic a časté interakce vedly též ke vzniku osobních vazeb, jejichž prostřednictvím SPÖ i ÖVP budovaly a udržovaly politicko-mocenský kartel. Pozici obou táborů ještě upevňovaly materiální výhody, které strany mohly prostřednictvím nepřímých transparentních sítí propojených institucí poskytovat loajálním členům.

Pilířová struktura spočívala na rozdělení společnosti do uzavřených homogenních skupin. Oběma stranám se proto dařilo držet konkurenci v podobě opačného, ale i případného dalšího tábora mimo hru; stačilo mobilizovat vlastní příznivce. Nejpozději od devadesátých let však narostl počet voličů, kteří na pomyslné pravolevé ose nezaujímají pozici ani jednoho ze dvou ideologických proudů.¹⁷ Změnilo se vnímání pravice a levice, jehož prostřednictvím bylo možné definovat příslušnost či sympatie k rudému nebo černému táboru. V důsledku hospodářských a sociálních změn došlo k rozostření původních štěpných linií mezi SPÖ a ÖVP. Primárně ekonomické dělení bylo rozšířeno o mnohé sociokulturní elementy (např. názor na postavení a roli menšin ve společnosti). Církev postupně ztrácela ve veřejném prostoru autoritu a její vliv na uspořádání nově se tvořící pluralistické společnosti se oslabil. Lidovci, kteří nejvíce profitovali z první štěpné linie, odrážející i vztah k církvi, se museli více vymezit také na základě druhé linie.¹⁸ Podobně v důsledku společenské modernizace přestali pracující udržovat tradiční vazby, z nichž těžili sociální demokraté.¹⁹

Lidé a politika

Příčiny výše popsaných proměn je nutné vidět především ve změnách rakouské společnosti. Poválečná rakouská společnost se počátku vyznačovala podobnou stabilitou jako její politický systém. K rozsáhlejším socioekonomickým a sociokulturním změnám alpské republiky přispěly až modernizační reformy prováděné zejména pod vedením socialistických vlád v sedmdesátých letech a pozvolná generační výměna. V důsledku rozsáhlých a hlubokých strukturálních změn se proměnila i skladba hodnot a priorit velké části obyvatelstva. Zároveň se objevily nové výzvy, s nimiž se rakouská společnost musela vypořádat. Reforma vzdělávacího systému umožnila lepší přístup k vyššímu vzdělání bez ohledu na sociální či ekonomické zázemí a vedla k výraznému nárůstu sociální mobility (tj. přesunu mezi pomyslnými stupni společenské hierarchie). V hospodářské oblasti se prolínala expanze třetího sektoru (tj. změna struktury zaměstnanosti) s rostoucí mírou blahobytu. V důsledku toho se zvýšil i důraz na nemateriální témata. Pokračovala urbanizace jako projev zvyšující se geografické mobility. Snížila se etnická homogenita a změnila se také věková struktura. Obyvatelstvo redefinovalo svůj vztah k církvi a ostatním autoritám, proměnil se obraz rodiny a vnímání rodinných vazeb, změnilo se postavení žen ve společnosti (např. se zvýšila jejich zaměstnanost). Došlo k urychlení komunikace, navýšení jejího objemu a roli zprostředkovatele informací přejala nová média.

V rámci těchto stručně představených proměn společnosti se proměnil a nově formoval i vztah občanů k politice jako takové. To se v prvé řadě týkalo otázky zájmu o politiku. Míru aktivní politické participace rakouského obyvatelstva lze dlouhodobě charakterizovat jako nízkou.²⁰ Zájem o politiku velké části Rakušanů se od vzniku druhé republiky omezil pouze na identifikaci sama sebe jako příznivce některé z velkých stran či s nimi spjatých společenských skupin.²¹ Z tohoto trendu se však začali vymykát nově vznikající rakouští Zelení, respektive občanské iniciativy spojené s protestním a environmentálním hnutím, které se začalo formovat v polovině sedmdesátých let a které se později vyvinulo právě v Zelené. Soustředěný občanský tlak nejprve donutil vládu vyvolat první závazné všelidové hlasování (*Volksabstimmung*) v dějinách druhé republiky, při němž se v září 1978 těsná většina

50,5 % hlasujících vyslovila proti spuštění takřka dokončené jaderné elektrárny v dolnorakouském Zwentendorfu.²² Další vítězství si předchůdci Zelených připsali na přelomu let 1984 a 1985, kdy eskalovalo napětí kvůli plánované výstavbě vodní elektrárny v dunajském luhu mezi Vídní a československou hranicí. Nasazení stovek policistů k potlačení demonstrace vyvolalo i kvůli zraněním účastníků vysoký mediální ohlas a vedlo k dalším protestům. Na akci navázala lidová petice (*Volksbegehren*) s účastí přesahující 350 000 osob a projekt byl ukončen.²³

Návrat velké koalice na přelomu let 1986/1987, tedy návrat velmi silné vládní většiny po dvaceti letech, předznamenal vznik silnějších opozičních tendencí ve společnosti a s tím i odklon od podpory dominantních stran. Pozice SPÖ a ÖVP se z pohledu voliče znatelně přiblížily nejenom díky obnovení vládní spolupráce, ale i kvůli působení nových stran, jež se vůči velké koalici vymezovaly a kladly důraz na jiná témata. Zelení těžili z protestního a environmentálního hnutí, FPÖ začala polarizovat rakouskou společnost novými emočně zabarvenými tématy a problematikou národní identity. Lze proto tvrdit, že zájem o politická témata a dění v osmdesátých letech rostl nejen díky zvyšující se úrovni a dostupnosti vzdělání, vyšší informační nabídce a většímu množství volného času, ale i kvůli samotnému dění v rakouské politice, jejím novým obsahům a formám.

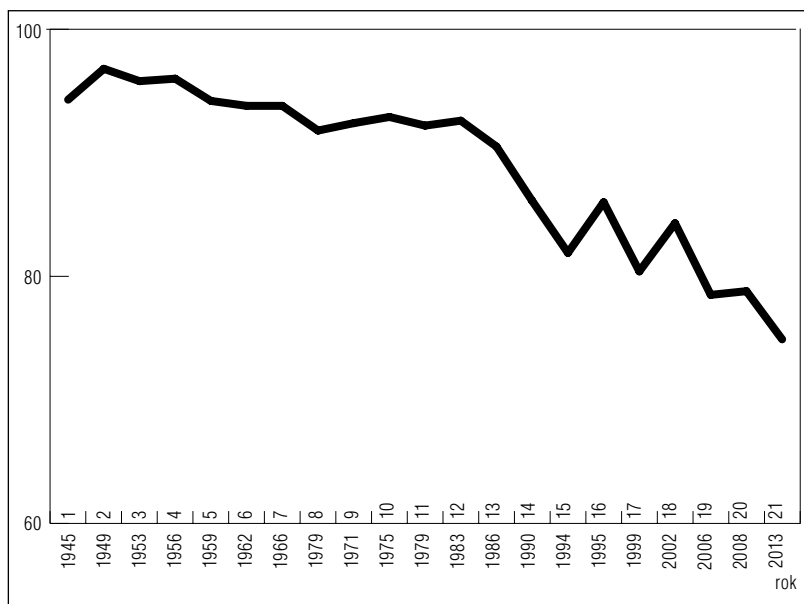
Paralelně s rostoucím zájmem však občané narazili na nízkou schopnost stávajících politických aktérů reagovat na nové výzvy a v očích obyvatel narostla propast ve vnímání etablovaných mocenských elit, ať už se jednalo o skupiny či jednotlivce.²⁴ Volení zástupci lidu podle rakouského politologa Petera Ulrama získávali obraz aktérů, kteří často sledovali zejména vlastní prospěch²⁵ a odcizili se tak od voličů. Až do počátku osmdesátých let obyvatelstvo hodnotilo činnost politických institucí, stran a dalších organizací velmi pozitivně.²⁶ V osmdesátých letech, tedy v době etablování protestního hnutí, začala klesat vysoká míra důvěry obyvatel a výrazněji se začaly projevovat elementy nespokojenosti se stranicko-politickým systémem.²⁷ Nespokojenost se způsobem fungování demokracie v Rakousku dosáhla vrcholu v devadesátých letech, kdy se pohybovala mezi 35 a 40 % populace.²⁸ Pohled obyvatel pravděpodobně ovlivnily i nepolitické faktory jako slabší hospodářský rozvoj, k vývoji nicméně přispěla též vládní konstelace. Pokračování velké koalice od přelomu let 1986/1987 sice

zpočátku přineslo řadu reformních pokusů, mnozí obyvatelé však po desetiletích spolupráce SPÖ a ÖVP získali dojem, že velká koalice pouze udržuje *status quo*, konzervuje stávající politické zřízení a země stagnuje.

Do osmdesátých let se nespokojení lidé rekrutovali z řad obyvatel s vyšším stupněm vzdělání, od poloviny devadesátých let však většinu protestujících skupin začínají tvořit lidé s nižším vzděláním či v horší sociální situaci.²⁹ Tento trend vyvrcholil v roce 1999 příklonem více než čtvrtiny voličů k FPÖ, neboť právě Svobodní se vyznačovali zvýšenou kritikou elit. Druhý protestní proud, usilující o vyšší participaci na politickém rozhodování, tvořili zejména obyvatelé větších měst, lépe vzdělaní a někteří mladší voliči, patřící k hlavnímu voličskému rezervoáru Zelených. Napříč společnostmi klesal zájem o angažovanost v tradičních politických organizacích – dlouhodobě je tento trend patrný především u mladších vrstev obyvatelstva. V důsledku kritiky elit se tedy urychlil rozpad doposud existujících vazeb občan-politická strana, zmenšila se tradiční voličská základna dominantních socialistů a lidovců a zvýšila se ochota lidí změnit své dosavadní volební chování.³⁰

Hlavní formu politické participace představuje pro většinu obyvatel samotný volební akt. Volební účast při národních parlamentních volbách byla stabilně velmi vysoká, do osmdesátých let přesahovala 90 % obyvatelstva. Podle politologů Fritze Plassera a Petera Ulrama byly klíčem pro vysokou účast u voleb především silná penetrace dominantních stran ve společnosti a chápání voleb jako občanské povinnosti. Volby představovaly základní demokratické právo, které bylo Rakušanům mezi roky 1934 a 1945 odepřeno, proto podobně jako v poválečném Německu či Itálii dosahovala volební účast vyšších hodnot.³¹ Do devadesátých let se Rakousko pohybovalo na špičce evropských žebříčků porovnávajících volební účast.³²

V polovině osmdesátých let a v následujícím desetiletí se nicméně voličská disciplína snížila a volební účast se začala propadat. V roce 1986 klesla účast ve volbách do národního parlamentu poprvé pod 90 %. U voleb „nižší“ kategorie je i v Rakousku volební účast podobně jako v ostatních zemích nižší než v případě parlamentních voleb. V rakouských poměrech to však i v případě zemských voleb stále většinou znamenalo hodnoty dosahující přibližně 80 % či alespoň překračující 70 %. Rakouská volební účast

Volební účasti ve volbách do Národní rady 1945–2013

napříč jednotlivými druhy voleb je tedy stále jedna z nejvyšších v pluralitních demokraciích.

Propad volební účasti se zastavil nebo alespoň zpomalil v polovině devadesátých let (na první pohled poněkud paradoxně společně se zrušením volební povinnosti v některých zemích³³), mimo jiné i díky rozšíření volebních alternativ v podobě třetí a čtvrté relevantní politické strany, tj. FPÖ a Zelených. Zatímco FPÖ se dařilo mobilizovat mladší muže a méně kvalifikované voliče, Zelení oslovili především mladší ženy a vzdělanější obyvatele, tedy skupinu, z níž se v předcházejících letech rekrutovalo nejvíce nespokojených. Volby z roku 1999 a rekordní zisk FPÖ zase vedly k částečné remobilizaci sympatizantů ÖVP a SPÖ.³⁴

Nížší volební účast je však pouze jednou z mnoha změn v chování rakouských voličů, které již není tak předvídatelné jako do poloviny osmdesátých let. Rakouské politické struktury dlouhodobě spíše bránily nárůstu mobility voličů. Vzrůstající význam vzdělání, umožňujícího sociální mobilitu, zvýšil tlak na zkosnatělý politický systém. Narostl počet nevázaných voličů a mladší generace, reagující na aktuální politickou konstelaci jinak než

generace předchozí, ztratily zájem organizovat se pod hlavičkou organizací spjatých s tradičními politickými stranami.³⁵ Tento trend potvrzují studie, z nichž vyplývá, že největší vliv na politické preference nezletilých nemají organizace blízké jednotlivým politickým stranám, ale zejména rodina (a u některých mladistvých také školní prostředí).³⁶

Snižování podílu kmenových voličů politických stran vyvažuje nárůst podílu mobilních voličů a těch, kteří se rozhodují až bezprostředně před volbami – i pod vlivem kampaní a četných mediálních výstupů, například přibývajících televizních duelů volebních lídrů. Klesající stranickou loajalitu jasně dokazují i statistiky. Počet voličů, kteří vždy volí stejnou stranu, se v roce 1986 pohyboval kolem 60 % a v roce 2006 již dosahoval pouze 35 %. Během dvaceti let tak klesl téměř o polovinu.³⁷ Podíl mobilních voličů, kteří už v národních nebo zemských volbách změnili svoji volební preferenci, se v roce 1986 rovnal 18 %, v roce 2006 však již dosáhl 60 %.³⁸ Voliči, kteří v různých typech voleb volí různé strany (případně se některých typů voleb vůbec neúčastní), se tedy objevují výrazně častěji. Podle *exit polls*, tj. dotazování voličů bezprostředně po opuštění volební místnosti, z let 1986 a 2002 narostl také počet tzv. *late deciders* o polovinu – na 23 %. Takřka každý čtvrtý volič tedy rozhodoval o svém hlasu jen několik málo dní před volbou³⁹ a nevybíral pouze mezi SPÖ nebo ÖVP.

Volební chování různých skupin obyvatelstva se začalo více diverzifikovat a podle socioekonomického nebo sociokulturního klíče je možné vypořádat řadu výrazných trendů. Volební základna největších stran se zmenšuje i díky odlivu mladších voličů, kteří preferují alternativy k rudým i černým. V souvislosti s privatizacemi a demonopolizací v osmdesátých a devadesátých letech se vytvořila a získala na významu nová štepná linie mezi zaměstnanci veřejného sektoru, kteří preferovali Zelené nebo Liberální fórum, a příslušníky soukromé sféry, mezi nimiž nadprůměrně bodovala FPÖ.⁴⁰ FPÖ se dařilo a daří získávat vysoký podíl protestních hlasů zejména od těch voličů, kteří se obávali možné ztráty zaměstnání či sociálního postavení. Voličská základna FPÖ, nadproporčně tvořená mladšími voliči a méně vzdělanými pracujícími muži žijícími v urbánních oblastech, se však nestabilizuje. Zeleným se daří oslovovat více kvalifikované voliče.⁴¹ Dále je možné pozorovat také rozdílné volební chování mužů a žen (tzv. *gender gap*). Na konci sedmdesátých let bylo volební chování obou

pohlaví totožné, od poloviny osmdesátých let se začaly objevovat značné rozdíly především v případě Svobodných a Zelených. Svobodní získávali od poloviny devadesátých let o půlku více hlasů od mužských voličů, zatímco Zelené volí o polovinu více žen než mužů. Uvolnění stranických vazeb nejsilněji zasáhlo dvě největší strany, které dříve z výjimečné stability rakouské společnosti těžily nejvíce.⁴²

Významný ukazatel politické kultury představuje v neposlední řadě i počet členů politických stran. Ti tvoří stabilní voličskou základnu a mohou se podílet na organizaci stranických struktur, zároveň v kampaních mobilizují další potenciální voliče.⁴³ Rakouské politické strany se od vzniku druhé republiky pyšily vysokým počtem členů v přepočtu na celkový počet obyvatel. Od padesátých do osmdesátých let se v rámci politických stran organizovala přibližně čtvrtina veškerého obyvatelstva a až do devadesátých let byl poměr stranických členů nejvyšší v porovnání se všemi zeměmi západní Evropy.⁴⁴

Koncem 20. století se však také v Rakousku objevují dva paralelní procesy ovlivňující stranickou základnu: ztráta členů a v důsledku toho i úpadek rozsáhlých organizačních struktur. Od roku 1986 do počátku nového století, tedy během druhého období velké koalice, se dosavadní trend úbytku členů výrazně urychlil – strany ztratily téměř polovinu členské základny (a to i navzdory mírnému populačnímu přírůstku). Podíl členů politických stran na populaci se od padesátých let (28 %) do osmdesátých let (23 %) sice výrazně snížil,⁴⁵ ale v desetiletí po roce 1986 ubylo členů více než za předcházejících třicet let a propad se zastavil až na počátku nového století. V roce 2006 již stranický průkaz vlastnilo pouze 12 % obyvatel.⁴⁶ Jak si všiml Anton Pelinka, během prvního období velké koalice (do roku 1966) byl přitom efekt opačný – počet členů politických stran neustále narůstal.⁴⁷

Nejvyššího počtu členů dosahují logicky SPÖ a ÖVP. Svobodní ani Zelení (natož jiné menší či mladší strany) nevyvinuli svoje organizační struktury do srovnatelné míry. Zatímco sociální demokraté a lidovci hlásí počty členů ve statisících a disponují navíc sítí spřízněných organizací, Svobodní ani v nejsilnějších letech na přelomu století neevidovali více než 50 000 členských průkazek a Zelení – s odlišnou organizační strukturou – se počátkem století pohybovali kolem 5 000 členů.⁴⁸ Základna sociálních demokratů a lidovců se sice dlouhodobě ztenčuje, ale ostatní subjekty

z neúspěchu největších stran nedokážou těžit. Zájem o stranictví dlouhodobě upadá.

Úbytek počtu členů je markantní především u mladších generací, které se již SPÖ ani ÖVP nedaří politicky aktivizovat prostřednictvím vlastních spřízněných organizací.⁴⁹ V roce 2001 bylo členem některé z politických stran pouze 5 % obyvatel mladších třiceti let, což se projevuje i stárnutím členské základny.⁵⁰ Úbytek členů a jejich stárnutí omezuje schopnosti stran mobilizovat voliče a propad se odráží také v proměnách počtu voličů – společně s oslabováním vazeb a stranické penetrace ve společnosti klesají počty kmenových voličů a roste podíl voličů neztotožněných s žádnou politickou stranou, případně dokonce nevoličů.

Klesající vliv politických stran se výrazně projevuje i v mediálním světě. Přímé komunikační kanály politických stran (které byly velmi silné u ÖVP a SPÖ) jsou postupně nahrazovány masovými médii. V prvních letech nového tisíciletí masmediální informační servis aktivně využívalo 60 % lidí: několikrát týdně sledovali televizní zpravodajské relace, případně tištěné politické zpravodajství, a alespoň příležitostně hovořili s ostatními o politických záležitostech. 80 % obyvatel za hlavní zdroj informací z politiky označilo televizní zpravodajství, 60 % denní tisk, 46 % rádio a 4 % internet.⁵¹

Změny v mediálním světě se postupně dotkly tištěných i elektronických médií. Podíl stranického tisku na nákladu rakouských tištěných médií se od dominance v počátečních poválečných letech naprosto propadl, k roku 2000 poklesl na pouhých 2,5 %.⁵² Stranické noviny přitom dlouhodobě plnily roli hlavního zdroje informací o politickém dění. V osmdesátých letech začala vznikat nová, na politických stranách nezávislá média stojící mimo kontrolu táborových organizací. Novým dominantním tištěným médiem se stal bulvární deník *Neue Kronen Zeitung*, kterému se i přes celkový propad nákladu tištěných médií a vznik konkurenčních redakcí podařilo posílit svoji pozici a na přelomu let 2003 a 2004 přesáhl hranici 2,9 milionu čtenářů v přibližně osmimilionovém Rakousku.⁵³

Pozici nejpopulárnějšího informačního zdroje potvrdila v průběhu osmdesátých let televize. Vedle původně dominantního veřejnoprávního kanálu ORF, stojícího pod silným vlivem vyrovnávacího proporčního mechanismu, se začaly prosazovat další televizní kanály.⁵⁴ Elektronická média od rádia přes televizi

po internet na jednu stranu rozšířila možnosti, jak propojit politické strany a voliče, zároveň však ještě dále ztížila přímý přístup stran k voličům, zejména kvůli relativně vysoké míře autonomie těchto informačních kanálů, a tedy nízkému vlivu státního aparátu na jejich regulaci.⁵⁵ Obecně lze proto tvrdit, že se posiluje nezávislost soukromých i veřejnoprávních médií na politických institucích.⁵⁶ Strany ztratily přímou vazbu na občany, nyní jsou odkázány na prostředníky.

Média neovlivňují politickou scénu pouze výběrem témat a způsobem referování. Političtí aktéři se sami přizpůsobují potřebám jednotlivých médií. Vznikají specializovaná oddělení pro styk s médii a politické strany přistupují k novým způsobům komunikace – přikročily ke zjednodušení obsahu své komunikace navenek, tedy směrem k voličům. Mnohé z nich navíc začaly polarizací částí společnosti usilovat o mobilizaci stávajících i potenciálních voličů. Nejčastěji se tak děje pomocí vytváření rozdílů a emotivně zabarvené rétoriky, která přispívá ke kontrastnímu vnímání společnosti rozdělené na „my“ a „oni“, resp. dokonce „my“ versus „oni“.⁵⁷ Populismus,⁵⁸ ať už jej vnímáme jako komplexní trend politické komunikační strategie či stylu nebo i jako určitou formu programu či ideologie, se stal nedílnou součástí rakouské politiky.⁵⁹

Jedním z nejvýraznějších projevů nové komunikační strategie je personalizace obsahu. Ta totiž umožňuje voličům snáze se identifikovat s představiteli stran známými z médií než s mnohdy abstraktními obsahy stranických hesel. Volební kampaně a programy se soustřeďují na lídry a jejich osobnostní kompetence.⁶⁰ Představitelé stojící v čele mnohých politických stran navíc vůči voličům vystupují charismaticky a v rámci strany se často těší velmi silné pozici. Jmenné odkazy na lídry tak od osmdesátých let pronikají do volebních programů,⁶¹ a jak podotkl Anton Pelinka, politické strany se začaly prezentovat nikoli jako kolektivní organizace, ale jako hnutí vedená jednou osobou. Personalizace podle Pelinky „vyplňuje prázdný prostor, který vznikl procesem ‚deideologizace‘“.⁶² Na základě analýzy vztahů politických a mediálních představitelů dosahuje stupeň personalizace v Rakousku úrovně srovnatelné spíše se semiprezidentskými než parlamentními republikami.⁶³

Navzdory trendu personalizace volebních kampaní však z průzkumů voličského chování vyplývá, že voličů, kteří si primárně

vybírají podle kandidátů, výrazně ubylo. V Rakousku jejich podíl poklesl z téměř poloviny (45 %) v roce 1986 na přibližně šestinu (16 %) v roce 2006. Z empirických výzkumů je zřejmé, že tzv. *candidate voting* vysoce závisí na aktuálním složení kandidátních listin a liší se jak podle voleb, tak podle stran, a to i v případě, že v čele kandidátky opakovaně stojí stejný představitel.⁶⁴

V reakci na vnitrostátní a mezinárodní vývoj se začala proměňovat i skladba témat akcentovaných obyvatelstvem a politickými stranami. Vznikají nové štěpné linie a příchod nových či posílení doposud minoritních stran dále zvyšují tlak na dosavadní podobu politického systému. Vedle témat převážně ekonomických (např. privatizace) nebo sociálních (např. vzdělávání či zdravotnictví), souvisejících s probíhající modernizací státu, se otevřela i debata o rakouském směřování, identitě a neutralitě ve spojení s koncem bipolárního konfliktu, vstupem do EU či diskutovaným připojením k NATO. Jak si všímá Anton Pelinka, „pokud neexistuje (ideologický, vojenský či ekonomický) Východ, pokud již nedochází ke konfrontaci, rakouská pozice už nemůže být definována „třetí“ cestou jako trvalá neutralita nebo „smíšená ekonomika“. Rakouská politická kultura proto kopíruje mnoho trendů, které můžeme vypožorovat z jiných (západoevropských) politických prostředí.“⁶⁵ V reakci na měnící se společenské klima a mezinárodní situaci obměnily všechny parlamentní strany v devadesátých letech své základní programové dokumenty.⁶⁶ I díky rostoucí akceptaci zeleného hnutí se v programech začaly objevovat postmateriální hodnoty a strany byly také nuceny odpovídat na rostoucí tlak k proměně proporčního politického systému.

Koncem osmdesátých a počátkem devadesátých let stoupal význam negativně zabarvených, emoce vzbuzujících témat. Politologové Plasser a Ulram uvádějí, že nejdříve šlo o otázky korupce a privilegií, přičemž se nedůvěra vůči politickým reprezentantům spojovala s „konkrétními prohřešky a rozsáhlou stranicko-politickou penetrací v oblasti hospodářství, státní správy a polostátních institucí“. Později se přidala i tzv. cizinecká otázka, jejíž výbušná síla se propojovala i s jinak nesouvisejícími hospodářskými a společenskými problémy. Příslušníci nižších společenských a vzdělanostních vrstev, kteří se obávali například ztráty statusu či nárůstu kriminality, se následně cítili ponechání osudu od „těch tam nahoře“. Strany na krajích politického spektra a bulvární média situaci ještě vyostrovaly. Plasser a Ulram proto

v souvislosti s devadesátými léty používají pojem „politika (negativních) emocí“.⁶⁷ Od přelomu století se do popředí znovu vrátila témata s materialistickým základem, zejména kvůli ekonomickým problémům a politickému boji mezi středopravou koaliční vládou a středolevou opozicí. Vysoce emocionalizovaná negativní témata ovšem nezmizela, na rozdíl od předcházejícího desetiletí se však až do opětovného vzniku velké koalice rozmrzelost projevovala pouze v rámci dílčích politických otázek, nikoli jako jednotný politický proud.⁶⁸

FPÖ – třetí síla?

Stranou, která nejvíce narušila a narušuje dominanci SPÖ a ÖVP a patrně více než ostatní přispívá k proměnám rakouské politické kultury, je FPÖ. Svobodní jsou dlouhodobě rozštěpeni na dvě hlavní křídla. Nacionalistické křídlo navazuje na původní organizaci tzv. třetího tábora, Svaz nezávislých (*Verband der Unabhängigen*, VdU), z něhož se Svobodní transformovali v padesátých letech. Druhá část strany zastává liberální pozice s převažujícím důrazem na ekonomická témata. Ve výsledku míří Svobodní na pomyslné pravolevé ose v otázkách identity a kultury na pravicové voliče, v sociální a ekonomické oblasti zase oslovují voliče na levé straně spektra (podobně jako řada ostatních stran označovaných jako pravicově populistické, např. francouzská *Front national*).

Nacionalistická štěpná linie, která definovala zástupce třetího tábora, ztratila na významu v padesátých letech společně s tím, jak po několika desetiletích pokročil národotvorný proces druhé rakouské republiky (ve smyslu identifikace občanů s Rakouskem jako samostatným státním útvarem, nikoli jako součástí většího německého celku).⁶⁹ Svobodní byli i přes útlum jedinou parlamentní alternativou ke stranám velké koalice, ačkoli ve stínu její dominance získávali pouze minimální počet mandátů. Částečnou aktivaci nacionalistické linie lze s odlišnými charakteristikami pozorovat od poloviny osmdesátých let, kdy do rakouské politické debaty vstoupila problematika migračních proudů a naplno propukla diskuse o vstupu do Evropských společenství, resp. Evropské unie.

První vládní zkušenost na spolkové úrovni získala FPÖ ještě coby umírněná strana před haiderovskou érou. Jako koaličního

Jörg Haider na podzim 1986 oslavuje první úspěch FPÖ pod jeho vedením: o den dříve zdvojnásobili Svobodní svůj volební zisk z 5 % na 9,7 %.

partnera ji akceptovali socialisté v roce 1983, tedy v době, kdy v FPÖ ještě drželi vliv bývalí příslušníci nacistických organizací. Vedení však stranu budovalo na liberálním základě a FPÖ směřovala do mainstreamu podobně jako například německá FDP nebo britští liberálové.⁷⁰ Na pomyslné pravolevé ose se Svobodní v sedmdesátých a osmdesátých letech (z pohledu voličů) pohybovali dokonce blíže středu než lidovci.⁷¹

Zásadní změnu přinesl rok 1986. Na innsbruckém sjezdu Svobodných ztratilo liberálně orientované křídlo strany reprezentované dosavadním předsedou a vicekancléřem Norbertem Stegerem převahu a řízení strany se ujal Jörg Haider. Mediálně obratný Haider začal vystupovat jako lídr nového typu a prezentoval se jako zástupce zájmů obyčejného lidu.⁷² Pod Haiderovým vedením se Svobodní výrazněji profilovali jako protestní strana útočící na proporční systém dělby moci stran velké koalice, začali instrumentalizovat cizineckou problematiku a polarizovat rakouskou politickou scénu.

Radikalizace v předčasných volbách roku 1986 zavedla Svobodné opět do opozičních lavic. Poprvé od roku 1953 (tehdy ještě jako VdU) si však strana ve volbách výrazněji polepšila, když během tří let téměř zdvojnásobila volební zisk z 5 na 9,7 %. Zatímco sociální demokraté i lidovci od poloviny osmdesátých let hlasy voličů ztráceli, preference haiderovské FPÖ neustále narůstaly.

Doposud nejvyššího vrcholu dosáhla FPÖ v podzimních parlamentních volbách v roce 1999. Již na jaře strana v Haiderových Korutanech překročila 42 % a stala se na zemské úrovni poprvé nejsilnější stranou, s takřka 10% náskokem na druhou SPÖ. V podzimních celostátních volbách sice Svobodní na vítězné

sociální demokraty nestačili, lidovce však se ziskem necelých 27 % velmi těsně překonali (o 415 z celkových 4,7 milionu hlasů) a poprvé odsunuli jednu ze stran velké koalice až na třetí místo. Navzdory tomu, že i spolkový prezident Thomas Klestil vystupoval jako zastávce pokračování velké koalice vedené vítěznou SPÖ, po třinácti letech spolupráce, ale také rostoucího koaličního napětí a klesajících preferencí se prodloužení rudo-černého svazku nepodařilo dojednat. I prezident se proto musel podřídit vůli parlamentní většiny, kterou shromáždil Wolfgang Schüssel, lídr v pořadí až třetí největší strany. Při povolebním vyjednávání – navzdory doposud nejhoršímu výsledku ÖVP a porážce od FPÖ – převzal hlavní iniciativu a po třiceti letech získal pro lidovce díky svazku se Svobodnými opět kancléřské křeslo. Ačkoli lidovecký lídr Schüssel s přiblížením ke Svobodným operoval již v předešlé volební kampani roku 1995, kdy odmítl vyloučit sestavení koalice s Haiderovou FPÖ,⁷³ prolomení třináctileté izolace haiderovské FPÖ na spolkové úrovni, doprovázené mohutnými protesty, vyvolalo na přelomu let 1999 a 2000 silnou mediální odezvu, intelektuální debatu a mezinárodní reakce. Většina domácích voličů ovšem vznik černo-modré koalice sledovala s umírněným odstupem.⁷⁴

Změny vlády, jakkoli mohou být výrazně sledovány a skandalizovány, však podle Petera Ulrama nepředstavují žádné „fundamentální zvraty“, které by náhle měnily dlouhodobě zakořeněnou běžnou politickou kulturu.⁷⁵ Podle Antona Pelinky nebyly základy demokratického uspořádání nijak ohroženy ani při nástupu černo-modré koalice. Období vlád Wolfganga Schüssela naopak považuje za „důležitý důkaz rakouské demokratické stability“.⁷⁶

Úspěch FPÖ rozbil velkou koalici, Svobodní však vstupem do vlády ztratili atraktivitu opoziční protestní strany a navíc upadli do vnitřní krize. Rychle posilující protiestablishmentová FPÖ, stylizující se jako bojovnice proti zkaženým elitám, nebyla na vstup do vlády ještě připravena. Neochota či neschopnost části funkcionářů FPÖ přizpůsobit se nové politické konstelaci vedla k nestabilitě strany.⁷⁷ Ta se projevila nejen v denní politice, ale i na volebních výsledcích; voliči si totiž všímali jak vnitřních konfliktů, tak neschopnosti strany naplnit ve spolkové vládě své původní fundamentální prohlášení, na nichž však trvali představitelé zemských organizací. S výjimkou Korutan, bašty haiderovské FPÖ, strana ve všech oblastech přicházela o voličskou podporu. Z krize FPÖ těžil nejvíce její koaliční partner. Lidovci

v nevyvážené vládě prosazovali vlastní program a hlavně se postavili do role garanta rakouské politické stability, za což je statistice voličů (včetně přeběhlíků od FPÖ) odměnily ve volbách roku 2002.

Vnitřní konflikty vyústily v roce 2005 dokonce odchodem ikonny Svobodných Jörga Haidera do nově založeného Spojenectví pro budoucnost Rakouska. BZÖ se zpočátku profilovalo pragmatičtěji než FPÖ a nahradilo ji v koalici s lidovci. Svobodní vedení novým předsedou Heinzem-Christianem Strachem mohli opět začít budovat svoji identitu jako opoziční strana.⁷⁸ Vládní BZÖ zpočátku v parlamentu udržely především hlasy z Korutan, které tvořily dvě pětiny všech získaných hlasů, v následujících volbách už však jako opoziční strana dokázalo překročit 10% hranici. BZÖ ovšem bylo stranou jednoho muže a po Haiderově smrtelné autohavárii v roce 2008 se začalo štěpit; některé stranické organizace včetně té korutanské se dokonce navrátily pod křídla FPÖ a zbytek strany již mandáty neobhájil. Liberální fórum, které se od FPÖ odštěpilo již v roce 1993, se sice v devadesátých letech pohybovalo na hranici volitelnosti a roku 1999 se propadlo pod čtyřprocentní hranici, na volební úspěchy však navázalo organizačními a programovými změnami a sloučením do platformy NEOS, která ve volbách v letech 2013 i 2017 vstoupila do parlamentu a může nejen s FPÖ dále soutěžit o hlasy voličů.

Podle politologa Manfreda Kohlera je od nástupu Jörga Haidera v roce 1986 v silách FPÖ získávat 15 až 30 % elektorátu.⁷⁹ Protože se ovšem straně nepodařilo vybudovat silnou členskou základnu, je pro ni těžší vyvarovat se propadů ve volbách, vůči nimž jsou strany s větším počtem členů relativně méně zranitelné.⁸⁰ FPÖ se tedy z pohledu volebních výsledků může (alespoň přechodně) stát velkou stranou na národní úrovni i v jednotlivých spolkových zemích. Zatím se však jedná pouze o volební úspěchy a Svobodní na ně nedokázali zareagovat vybudováním silnější a zejména stabilnější organizační základny.

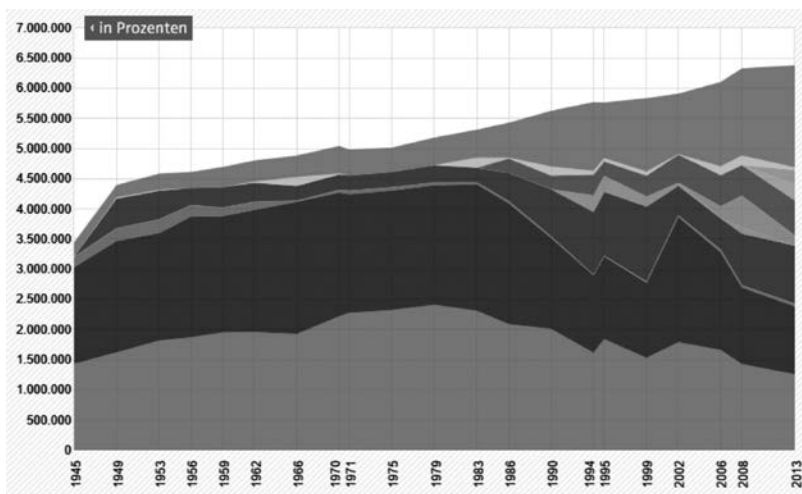
S příchodem nových stran přestává FPÖ být jedinou relevantní alternativou ÖVP nebo SPÖ s reálnou šancí na úspěch ve volbách. Mnohé z konkurenčních stran navíc oslovují voliče konstruktivnějšími řešeními, s nimiž nemusí činit tolik ústupků v potenciálních koaličních vládách. Nabídku – byť ojedinělou – k vyjednávání o účasti v koaliční vládě počátkem tisíciletí od SPÖ i ÖVP dostali i Zelení.⁸¹ Strany využívají možnosti testovat spolupráci

a budovat vzájemnou důvěru na zemské úrovni, kde často vznikají pestrější koaliční svazky. Menší, avšak ideově vyprofilované strany svým vyhraněným postojem vůči FPÖ zároveň nutí jak SPÖ, tak ÖVP k přehodnocení pozice vůči této straně.⁸²

Nárůst popularity Svobodných po roce 1986 podpořil radikalizační tendence části rakouské společnosti, v obecném měřítku však strana sehrála významnou úlohu v nabourávání dominance stran velké koalice. Manfred Kohler v působení FPÖ spatřuje přínos k modernizaci a individualizaci společnosti. V rakouském pojetí tedy pozitivně vnímá, že Svobodní přispěli k překonání do té doby tradičního táborového dělení společnosti a provázání občanského života s jedním táborem.⁸³ Podobně jako strany velké koalice přispěly ke stabilizaci rakouské společnosti rozdělené občanskou válkou a vybudovaly respektovanou demokracii, hraje FPÖ významnou roli jako jeden z výrazných urychlovačů společenských, a tedy i politických proměn.

Závěr

Rakouská politika prochází od poloviny osmdesátých let proměnou, v níž vzorce tradiční politické kultury narážejí na nové mezinárodní výzvy a nově formovanou rozmanitější společnost. Táborové dělení společnosti bylo v důsledku vyšší sociální a geografické mobility a souvisejících strukturálních změn překonáno. Přímá vazba mezi politickými stranami a obyvateli se vytratila, roli prostředníka převzala média. Do rakouské politiky se začala promítat nová témata a vstoupili do ní noví aktéři, pohybující se mimo etablované struktury. Proměnila se hodnotová orientace i představy o správě věcí veřejných a vztahu občan-politika. Atraktivita společensko-politického modelu, který nabízely strany velké koalice, upadla. V politickém prostředí se zvýšila míra konkurence a skončila omezená soutěž stran o moc. Změny zasáhly též roli státu a jeho význam v každodenním životě, politice i hospodářství. Během posledních let 20. století se rakouský státní aparát proměnil a redukoval více než v předchozích dvou stech letech.⁸⁴ Privatizace snížily státní vliv v hospodářství, harmonizace s evropským právem vedla k přesunům pravomocí. „Méně státu – více soukromí“ znamená především méně stranického vlivu na společnost.⁸⁵

Výsledky voleb do Národní rady podle absolutního počtu hlasů.aaaa

Velká koalice, symbol rakouské politické kultury, už na přelomu 20. a 21. století nedisponuje srovnatelnou silou jako do osmdesátých let. V roce 1986 pro SPÖ a ÖVP dohromady hlasovaly ještě více než 4 miliony obyvatel. V parlamentních volbách v roce 2013 již socialisté a lidovci v součtu získali méně než 2,5 milionu hlasů, zatímco počet oprávněných voličů mezitím vzrostl o jeden milion. V prezidentských volbách roku 2016 ani jeden z kandidátů stran velké koalice nepostoupil do druhého kola, v němž se v opakovaném souboji rozhodovalo mezi vítězným kandidátem s podporou Zelených a zástupcem FPÖ, která navíc od roku 2015 vévodí průzkumům volebních preferencí. Tradice velké koalice založená na proporcčním mechanismu výrazně slábne, přesto ještě nebyla překonána. SPÖ a ÖVP se až doposud stále podílely na obsazování klíčových postů na spolkové i zemské úrovni. Základy jejich postavení jsou nadále patrné i mimo zastupitelskou politiku, pod tlakem konkurenčního prostředí však stále oslabují, podobně jako instituce konsensuálního charakteru, například sociální partnerství.

Slovo závěrem

Předložený pohled na nedávné, ba téměř současné Rakousko ze „vzdáleně blízké“ pražské perspektivy jistě nenabídl komplexní katalog problémů, s nimiž se naši jižní sousedé museli a musí vypořádat. Většinou nepřinesl odpovědi, naopak spíše nastínil otázky, které jsou nám překvapivě blízké – i česká společnost po třiceti letech rozporuplného transformačního procesu redefinuje svoji identitu ve střední Evropě a stojí na zjevné křižovatce. Součástí této redefinice jsou podobně jako v Rakousku debaty nad neuralgickými kapitolami minulosti, které někdy svou nečekanou úporností a strukturální uzavřeností naznačují, že ani jiné, s historickým ukořeněním společnosti související vrstvy kolektivní identity nejsou zdaleka stabilizovány. Rakouský „útěk do neutrality“, po pádu železné opony v roce 1989 do značné míry iracionální, nám připomíná některé společné zdroje skepse, kterou se svými sousedy stále více sdílíme vůči velkým nadnárodním celkům a institucím, v poslední době pak vůči Evropské unii. Kosmopolitní nátlak našich historických metropolí, ve Vídni navíc zdůrazněný sídly četných mezinárodních organizací, nás přitom nesmí zmást. Fázové zpoždění, resp. asynchronie ve vývoji české a rakouské společnosti (vzpomeňme na výroky Oty Šika v roce 1968 či Václava Klause po roce 1989 o potřebě a šanci „dohnat Rakousko“), dané i celkovou mocenskou konstelací po druhé světové válce, se projevuje též v řadě prvků politické kultury. Některé klíčové politické konfliktní linie, kam patří například vztah k cizincům a obecně k fenoménu migrace, zastihly českou společnost zcela nepřipravenou a zaskočenou; to se projevilo v kulminacním bodě uprchlické krize z pozdního léta 2015, v níž Rakousko přijalo na svém území přes 90 000 uprchlíků z krizových oblastí, kteří se vydali do Evropy po tzv. balkánské trase. Zatímco v České re-

publice se příslušný obranný reflex dostavil okamžitě a zasáhl nejvyšší patra domácí politiky, v Rakousku zapůsobil až ve zpětném nárazu a celé Evropě se o rok později (2016) demonstroval v opakovaném volebním duelu neúspěšnějších kandidátů na funkci spolkového prezidenta – proevropského a novým výzvám otevřeného „zeleného profesora“ Alexandra Van der Bellena (někdejšího šéfa rakouských Zelených) a kandidáta Svobodných Norberta Hofera, který ve své kampani rozezněl tradiční témata své strany, byť v inovované podobě: cíleně dávkovanou xenofobii, rakouský patriotismus (ten dřívejší „velkoněmecký“ byl již dříve opatrně opuštěn) a obecně sdílenou euroskepsi. Výsledek prezidentských voleb, v nichž nakonec těsně zvítězil Alexander Van der Bellen, byl sice i v evropském měřítku důležitý, avšak větší pozornost si zasluhuje spíše jejich průběh: přímá volba hlavy státu s nepříliš velkými kompetencemi zcela polarizovala rakouskou společnost, ozřejmila nové trhliny vedoucí napříč politickými stranami a naznačila tak možné scénáře dalších proměn rakouského stranicko-politického systému.

Mnohé zde napověděl výsledek parlamentních voleb na podzim 2017, který potvrdil únavu rakouského elektorátu z dlouhého vládnutí velké koalice SPÖ-ÖVP a resuscitoval vládní spojení ÖVP-FPÖ, nazývané nyní „tyrkysově modré“ (*türkis-blau*). Tento výsledek by nebyl možný bez programové a personální obnovy ještě nedávno „okoukaných“ lidovců, jejichž kancléřský kandidát Sebastian Kurz vedl silně personalizovanou a místy i populistickou volební kampaň. Ta sebrala vítz z plachet FPÖ, jejíž kdysi radikální líder Christian Strache upravil volební strategii tak, aby koaliční potenciál FPÖ byl po volbách co největší. Trend k další fragmentaci politické scény volby ovšem neprohloubily, manifestovaly jen její menší převrstvení: do parlamentu se již neprobojovali Zelení, zato je nahradil jejich inovovaný derivát Liste Peter Pilz. Volby rovněž potvrdily stabilnější pozici liberální strany NEOS, navazující na starší Liberální fórum. Další fragmentace stranicko-politického systému nenastala ani po předčasných volbách v září 2019, které byly vyvolány tzv. aférou Ibiza. Záběry skryté kamery ukázaly, že předseda FPÖ a vicekancléř Christian Strache nabízel politické a mediální protislužby domnělým ruským sponzorům. Aféra jej přinutila k rezignaci, následné volby pak vedly k citelnému oslabení FPÖ a naopak k posílení ÖVP kancléře Sebastiana Kurze. V akordu s výrazným posílením ekologických stran

v Německu, Švýcarsku a dalších zemích se mezitím stabilizovaným Zeleným podařil úspěšný comeback na parlamentní půdě.

Při pohledu na českou politickou scénu nás jistě napadnou četné, nikoli jen vzdálené analogie s vývojem u našeho jižního souseda. Pokud i z těchto aktuálních, původně nezamýšlených důvodů vzbudí naše kniha zájem čtenářů, bude to jen dobře. Česko-rakouské vztahy na prahu 21. století jsou sice zdvořile přátelské, jejich základním atributem je ovšem spíše nezájem o jižního, resp. severního souseda, jehož pomyslný dům chápeme buď jako útulný apartmán k pronajmutí (během dovolené v Alpách), nebo jako relikv davné minulosti, který je zastíněn chladicími věžemi údajně zbytečných a nebezpečných jaderných elektráren.

Úvod

- 1 K hranicím mezi Československem a Rakouskem ve druhé polovině 20. století srov. mikrohistorickou studii Muriel Blaive – Berthold Molden – Jana Ogrocká, *Hranice probíhají vodním tokem. Odrahy historie ve vnímání obyvatel Gmündu a Českých Velenic*, Brno 2009. Otevření hranic mezi Československem a Rakouskem popisuje také Kateřina Papežová, *Spolupráce českých a rakouských příhraničních regionů po roce 1989*, Praha, diplomová práce FSV UK 2015.
- 2 Philipp Ther, *Nový pořádek na starém kontinentě. Příběh neoliberální Evropy*, Praha 2016. Problematika „jednotných“ dějin Evropy se stala v posledních letech tématem několika syntetických prací. Srov. především: Hartmut Kaelble, *Kalter Krieg und Wohlfahrtsstaat. Europa 1945–1989*, München 2011; Konrad H. Jarausch, *Out of Ashes. A new History of Europe in the Twentieth Century*, Princeton University Press 2015; Tony Judt, *Poválečná Evropa. Dějiny od roku 1945*, Praha 2008.
- 3 Období 1984–1999 označuje aktuální syntéza moderních rakouských dějin dokonce jako „velkou transformaci“: Peter Berger, *Kurze Geschichte Österreichs im 20. Jahrhundert*, Wien 2008, s. 372–415. V naší knize bylo nicméně nutné v jednotlivých případech za účelem porozumění dané problematice zahrnout do výkladu i události a dlouhodobější trendy z období před rokem 1986 nebo upozornit na další vývoj po roce 2000.
- 4 Česká literatura ve vztahu k současnému Rakousku je spíše skromná. Období devadesátých let v Česku a Rakousku se z historiografické i politologické perspektivy věnuje ve dvou jazykových verzích publikovaný sborník: Gernot Heiss – Kateřina Králová – Jiří Pešek – Oliver Rathkolb (edd.), *Česko a Rakousko po konci studené války. Různými cestami do nové Evropy*, Ústí nad Labem 2009. Převážně jako problém proměny politické kultury sleduje nejnovější vývoj Rakouska i Vít Hloušek, zahrnující do své analýzy také historickou rovinu: Vít Hloušek, *Konflikt versus konsenzus. Konfliktní linie, stranické systémy a politické strany v Rakousku 1860–2006*, Brno 2008.

Oběť nebo pachatel?

- 1 „Wie hunderttausende Österreicher auch, die ihre Pflicht erfüllt haben.“ Cit. podle: Michael Gehler, Die Affäre Waldheim: Eine Fallstudie zum Umgang mit der NS-Vergangenheit in den späten achtziger Jahren, in: Rolf Steininger – Michael Gehler (edd.): *Österreich im 20. Jahrhundert*, Band 2: *Vom Zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart*. Wien: Böhlau Verlag 1997, s. 355–414, zde 358.
- 2 Srov. Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris: Félix Alcan 1925. České vydání: týž, *Kolektivní paměť*, Praha: Sociologické nakladatelství 2009.

- 3 Srov. Aleida Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, Munich: Beck 1992. Stručně představují autoři svoji koncepci v následujících heslech: Aleida Assmann, Canon and Archive, in: Astrid Erll – Ansgar Nünning (edd.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin – New York 2008, s. 97–107; Jan Assmann, Communicative and Cultural Memory, in: Astrid Erll – Ansgar Nünning (edd.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin – New York 2008, s. 109–118.
- 4 Srov. nicméně aplikaci konceptu na moderní dějiny: Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, Bonn 2008 (2. vyd.), s. 21–62.
- 5 Základní přehled o různých přístupech v oblasti paměťových studií podává Astrid Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*, Stuttgart – Weimar 2005.
- 6 Srov. Ruth Wodak – Rudolf de Cillia, *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh University Press 2005.
- 7 Již v roce 1980 publikoval například rakouský historik Gerhard Botz rozsáhlou studii o Vidni v době anšlusu a o instalaci nacionálněsocialistického režimu, kde jsou obsažena všechna později ostře diskutovaná témata jako především nadšení z anšlusu (Botz mj. dokazuje, že lidové hlasování o anšlusu v dubnu 1938 sice nesplňovalo ani základní nároky na skutečně demokratickou reprezentaci vůle lidu, nebylo však přímo zfalšované – výsledných 99,9 % nelze proto jen tak odbýt) či vlna antisemitismu bezprostředně po anšlusu. Gerhard Botz, *Nationalsozialismus in Wien. Machtübernahme und Herrschaftssicherung 1938/39*, Buchloe 1980. Přepřacované vydání: Gerhard Botz, *Nationalsozialismus in Wien. Machtübernahme, Herrschaftssicherung, Radikalisierung 1938/39*, Wien 2008.
- 8 *Proklamation über die Selbständigkeit Österreichs*. Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich. Jahrgang 1945. Ausgegeben am 1. Mai 1945 1. Stück, s. 1.
- 9 Text deklarace např. in: S. Verosta, *Die internationale Stellung Österreichs. Eine Sammlung von Erklärungen und Verträgen aus den Jahren 1938–47, 1947*.
- 10 Gerhard Botz, War der „Anschluß“ erzwungen?, in: Felix Kreissler (ed.), *Fünfzig Jahre danach, der „Anschluß“ von innen und außen gesehen*. Beiträge zum Internationalen Symposium von Rouen, 29. Februar bis 4. März 1988, veranstaltet vom Centre d'Etudes et de Recherches Autrichiennes (CERA) der Universität Rouen in Zusammenarbeit mit dem Österreichischen Kulturinstitut Paris, Wien – Zürich: Europaverlag 1989 (Veröffentlichung des Ludwig Boltzmann Instituts für Geschichte der Arbeiterbewegung, Linz – Graz, und des Centre d'Etudes et de Recherches Autrichiennes, Rouen), s. 97–119, zde 108.
- 11 Srov. např. Brigitte Hamann, *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta*, Praha 2011; Bruce Pauley, *Eine Geschichte des österreichischen Antisemitismus. Von der Ausgrenzung zur Auslöschung*, Wien: Kremayr & Scheriau 1993.
- 12 K tezi o spontánní arizaci, která pak měla vliv i na politiku říše, srov. Hans Safrian, Bescheinigung der Beraubung und Vertreibung. Zur Bedeutung des „Wiener Modells“ für die antijüdische Politik des „Dritten Reiches“ im Jahr 1938, in: Constantin Goshler – Jürgen Lillteicher (edd.), *„Arisierung“ und Restitution. Die Rückerstattung jüdischen Eigentums in Deutschland und Österreich nach 1945 und 1989*, Göttingen: Wallstein 2002, s. 61–89. Safrian se staví mj. proti tezi o plánované modernizaci v rámci arizace. Srov. Ernst Hanisch, *Der Lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*, Wien 2005, s. 349.
- 13 Pozdější symbol opětného hospodářského vybudování Rakouska (*Wiederaufbau*) v padesátých letech, rozsáhlé vodní dílo Kaprun, vybudované v obtížných geografických podmínkách, bylo naplánováno ještě během nacistické éry, kdy byla také zahájena jeho výstavba (taktéž za vydatné pomoci vězňů koncentračních táborů a nuceně nasazených). O stavbě vodního díla Kaprun byl v roce 1955 natočen i populární film *Das Lied von Kaprun*, který však předchází historii této stavby zcela zamlčel. Srov. Roman Sandgruber, *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis*

zur Gegenwart, Wien 1996, s. 508–509. K nucené práci srov. literaturu uvedenou v následující poznámce.

- 14 K nucené práci srov. Florian Freund – Bertrand Perz – Mark Spoerer, *Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939–1945*; Stefan Karner – Peter Ruggenthaler, *Zwangsarbeit in der Land- und Forstwirtschaft auf dem Gebiet Österreichs 1939 bis 1945*; *Zwangsarbeit auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939–1945*, 2; Ela Hornung – Ernst Langthaler – Sabine Schweitzer, *Zwangsarbeit in der Landwirtschaft in Niederösterreich und dem nördlichen Burgenland. Zwangsarbeit auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939–1945*, 3; Feichtlbauer, Hubert, *Zwangsarbeit in Österreich 1938–1945: Fonds für Versöhnung, Frieden und Zusammenarbeit*, Wien 2005.
- 15 K tomu srov. čtvrtou kapitolu této knihy.
- 16 K táborové struktuře a rakouským politickým stranám první republiky srov. Emmerich Tálos – Herbert Dachs – Ernst Hanisch – Anton Staudinger (edd.), *Handbuch des politischen Systems Österreich. Erste Republik 1918–1933*, Wien 1995, s. 143–316.
- 17 Gerhard Botz, Die österreichischen NSDAP-Mitglieder: Probleme einer quantitativen Analyse aufgrund der NSDAP-Zentralkartei im Berlin Document Center, in: Reinhard Mann (ed.), *Die Nationalsozialisten. Analysen faschistischer Bewegungen*, Stuttgart: Klett-Cotta 1980 (HistorischSozialwissenschaftliche Forschungen. Quantitative sozialwissenschaftliche Analysen von historischen und prozeß-produzierten Daten, 9), s. 98–136, zde 119.
- 18 Během války padlo či je trvale pohřešováno téměř čtvrt milionu Rakušanů.
- 19 Srov. Walter Manoschek, „Serbien ist judenfrei!“ *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, Schriftenreihe des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes Freiburg im Breisgau, Band 38, Verlag Oldenbourg, München 1995.
- 20 K jednomu z nejvýznamnějších masových vystoupení proti novému režimu nicméně došlo již 7. října 1938 ve Vídni. Po kázání kardinála Theodora Innitzera, během něhož za jediného vůdce prohlásil Ježíše Krista, demonstrovalo kolem sedmi tisíc věřících před chrámem svatého Štěpána. Režim na tento projev nesouhlasu odpověděl rozsáhlým zatýkáním.
- 21 K rakouskému odboji srov. přehledně: Wolfgang Neugebauer, *Der österreichische Widerstand 1938–1945*, Wien 2008. Uvedená poznámka nemá v žádném případě snižovat význam jednání těchto lidí – naopak: právě v situaci, kdy většinová společnost nedsílila tyto postoje a spíše než jako okupovaní Rakušané se mnozí z nich cítili být (konečně) sjednocenými Němci, vyžadoval si postoj těchto mužů a žen vysokou míru osobní odvahy. Wolfgang Neugebauer odhaduje celkový počet Rakušanů zapojených do odboje (resp. do jeho různých forem) až na 100 000 osob. Ibid., s. 236–240.
- 22 Původně se jednalo o tři antifašistické strany, sociální demokracii, resp. socialisty (SPÖ), lidovce (ÖVP) a komunisty (KPÖ), kteří však, marginalizovaní již neúspěchem ve volbách v listopadu 1945, opustili vládu definitivně v roce 1947. Rakouská SPÖ v roce 1945 navázala na předválečnou tradici sociální demokracie. S ohledem na situaci okupované země s významným vlivem SSSR ovšem zvolila název *Sozialistische Partei Österreichs*. Teprve po pádu železné opony došlo na stranickém sjezdu v Linci v roce 1991 ke změně anachronického názvu na *Sozialdemokratische Partei Österreichs*. Na základě toho bude v textu v souvislosti s událostmi po roce 1991 primárně používán termín „sociální demokraté“, jakkoli se v rakouském politickém diskursu termín „socialisté“ dosud často vyskytuje.
- 23 S. Verosta, *Die internationale Stellung Österreichs. Eine Sammlung von Erklärungen und Verträgen aus den Jahren 1938–47*, 1947.
- 24 Michael Gehler, *Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts*, 2 Bde., Innsbruck – Wien – Bozen 2005, s. 44.
- 25 Rakouské pojetí však akceptoval záhy po svém vzniku i stát Izrael, jakkoli vztahy mezi oběma zeměmi měly dlouho daleko k přátelským vztahům. Helga Embacher – Margit

- Reiter, *Die 2. Republik und ihr Umgang mit der NS-Vergangenheit am Beispiel der Beziehungen zwischen Österreich und Israel*, ÖZP 24 (1995) 1, s. 53–68.
- 26 „Austria is reminded, however that she has a responsibility, which she cannot evade, for participation in the war at the side of Hitlerite Germany, and that in the final settlement account will inevitably be taken of her own contribution to her liberation.“ S. Verosta, *Die internationale Stellung Österreichs. Eine Sammlung von Erklärungen und Verträgen aus den Jahren 1938–47*, 1947.
- 27 K Rakousku v letech 1945–1955 srov. Gerald Stourzh, *Geschichte des Staatsvertrages 1945–1955. Österreichs Weg zur Neutralität*, Graz – Wien – Köln 1985; Rolf Steininger – Michael Gehler (edd.), *Österreich im 20. Jahrhundert*, Bd. 2: *Vom Zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart*, Wien – Köln – Weimar 1997; Ernst Hanisch, *Der lange Schatten des Staates*, s. 395–425; Wolfgang Müller, *Die sowjetische Besatzung in Österreich 1945–1955 und ihre politische Mission*, Wien: Böhlau Verlag 2005.
- 28 Michael Gehler, *Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts*, 2 Bde., Innsbruck – Wien – Bozen 2005, s. 49.
- 29 V roce 2009 byl například novelizován tzv. *Kunstrückgabegesetz*.
- 30 *Bundesgesetz vom 15. Mai 1946 über die Nichtigerklärung von Rechtsgeschäften und sonstigen Rechtshandlungen, die während der deutschen Besetzung Österreichs erfolgt sind*. BGBl. Nr. 106/1946.
- 31 *Stenographisches Protokoll. 14. Sitzung des Nationalrates der Republik Österreich. – V. G. P. – 15. Mai 1946*, s. 186, http://www.parlament.gv.at/PAKT/VHG/V/NRSITZ/NRSITZ_00014/imfname_141075.pdf (staženo 22. 3. 2017).
- 32 K problematice srov. Brigitte Bailer-Galanda, *Die Entstehung der Rückstellungs- und Entschädigungsgesetzgebung. Die Republik Österreich und das in der NS-Zeit entzogene Vermögen*, Wien – München 2003, a český přehled situace v Rakousku: Jan Kuklík a kol., *Jak odškodnit holokaust? Problematika vyvlastnění židovského majetku, jeho restituce a odškodnění*, Praha 2015, s. 287–338.
- 33 Cit. podle: Embacher – Reiter, *Die 2. Republik und ihr Umgang mit der NS-Vergangenheit*, s. 54.
- 34 Německo uzavřelo během padesátých let jednání o odškodnění nejprve s Izraelem a později se západoevropskými zeměmi, včetně Itálie.
- 35 Matthias Pape, *Ungleiche Brüder: Österreich und Deutschland 1945–1965*, Köln: Bohlau 2000, s. 506.
- 36 Celkem se Německo zavázalo zaplatit 321 milionů DM. 125 milionů marek bylo určeno pro odškodnění vyhnanců, uprchlíků i přesídlenců žijících v Rakousku, a to bez ohledu na jejich státní příslušnost. Celkem se jednalo o 360 000–370 000 tzv. *Volksdeutsche*. 95 milionů marek bylo určeno obětem politického a rasového pronásledování v letech 1938–1945, dalších 95 milionů marek šlo na platby za sociální pojištění. Pape, *Ungleiche Brüder*, s. 509.
- 37 Cit. podle: Ernst Hanisch, *Opfer / Täter / Mythos: Verschlungene Erzählungen über die NS-Vergangenheit in Österreich*, Zeitgeschichte 33 (2006), s. 318–327, zde 321.
- 38 Pape, *Ungleiche Brüder*, s. 115–119.
- 39 Oliver Rathkolb, *Verdrängung und Instrumentalisierung. Die Vertreibung der Sudetendeutschen und ihre verspätete Rezeption in Österreich*, in: Barbara Coudenhove-Kalergi – Oliver Rathkolb (edd.), *Die Beneš-Dekrete*, Wien: Czernin Verlag 2002, s. 138–151; Gabriela Stieber, *Volksdeutsche und Displaced Persons*, in: Gernot Heiss – Oliver Rathkolb (edd.), *Asylland wider Willen. Flüchtlinge in Österreich im europäischen Kontext seit 1914*, Wien: Dachs Verlag 1995, s. 140–156.
- 40 Anton Pelinka, *Taboos and Self-Deception: The Second Republic's Reconstruction of History*, in: Günter Bischof – Anton Pelinka (edd.), *Austrian Historical Memory and National Identity*, New Brunswick 1997, s. 95–102, zde 97.

- 41 K Vídni srov. Heidemarie Uhl, Transformationen des österreichischen Gedächtnisses – Geschichtspolitik und Denkmalkultur in der Zweiten Republik, in: *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 29 (2000), s. 317–341, zde 325–329.
- 42 Srov. Heidemarie Uhl, *Das „erste Opfer“. Der österreichische Opfermythos und seine Transformationen in der Zweiten Republik*, 30 (2001), 1, s. 19–34, zde 24, Uhl, Transformationen, s. 325.
- 43 Uhl, Transformationen, s. 323. K funkci odboje, který se nestal jako např. v Německu (20. červenec) jedním z prostředků k národní identifikaci, srov. Heidemarie Uhl, *Zwischen Versöhnung und Verstörung. Eine Kontroverse um Österreichs historische Identität fünfzig Jahre nach dem „Anschluss“*, Wien 1992, s. 140.
- 44 Gerhard Botz, War der „Anschluss“ erzwungen?, in: Kreissler, Felix (ed.), *Fünfzig Jahre danach – der „Anschluss“ von innen und aussen gesehen*, Wien 1989, s. 97–119, zde 111–112.
- 45 Uhl, Transformationen, s. 331.
- 46 Walter Manoschek, Die Wehrmacht und die Ausstellung „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944“ als Thema österreichischer Vergangenheitspolitik, in: *ÖZP* 30/1 (2001), s. 61–77, zde 64–67. Téma služby ve Wehrmachtu a podílu na jeho zločinech se stalo v Rakousku předmětem širší diskuse až v devadesátých letech v souvislosti s výstavou o zločinech Wehrmachtu, srov. Ota Konrád, *Von einer Provokation zum neuen wissenschaftlichen Paradigma? 15 Jahre nach Goldhagen-Buch und Wehrmachtsausstellung*, Acta Universitatis Carolinae. Studia Territorialis 10 (2010), 3–4, s. 9–25.
- 47 Taras Borodajkewycz (1902–1984) byl rakouský historik, v letech 1934–1945 člen NSDAP. Během války působil na Německé univerzitě v Praze. Od roku 1955 byl profesorem hospodářských dějin na Vysoké škole světového obchodu (*Hochschule für Welthandel*, dnes Hospodářská univerzita, *Wirtschaftsuniversität*) ve Vídni. Poté, co se dostaly na veřejnost jeho antisemitské výroky vyřčené během přednášek (zveřejnil je tehdejší student a pozdější rakouský prezident Heinz Fischer) a staly se také námětem satirického pořadu, vypukl skandál umocněný i tím, že Borodajkewycz výroky veřejně potvrdil a přihlásil se k bývalému členství v NSDAP. Během demonstrace ve Vídni 31. března 1965, na níž proti Borodajkewyczovi protestovali studenti, bývalí odbojáři a odboráři, došlo ke střetu s *Ring Freiheitlichen Studenten*, studentskou organizací FPÖ, během něhož byl zraněn odbojář Ernst Kirchweyer. Ten o dva dny později zraněním podlehl. Srov. Rafael Kropiunigg, *Eine österreichische Affäre. Der Fall Borodajkewycz*, Wien: Czernin Verlag 2015.
- 48 Cornelius Lehnguth, *Waldheim und die Folgen. Der parteipolitische Umgang mit dem Nationalsozialismus in Österreich*, Frankfurt am Main 2013, s. 43.
- 49 Brigitte Bailer-Galanda, Die Rückstellungsproblematik in Österreich, in: Constantin Goshler – Jürgen Lillteicher (edd.), *„Arisierung“ und restitution. Die Rückerstattung jüdischen Eigentums in Deutschland und Österreich nach 1945 und 1989*, Göttingen 2002, s. 161–188, zde 168.
- 50 *Kriegsopferversorgungsgesetz*. Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich. Jahrgang 1957, Nr. 152, s. 874–896, https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/BgblPdf/1957_152_o/1957_152_o.pdf (staženo 22. 3. 2017).
- 51 Zákon přiznával odškodnění za věcné škody fyzickým osobám, které byly postiženy jedním spojením během války, a rovněž lidem, kteří byli obětmi politického pronásledování či spadali pod ustanovení *Opferfürsorgegesetz*. Viz https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/BgblPdf/1958_127_o/1958_127_o.pdf (staženo 22. 3. 2017). Nutno však zmínit, že podmínky stejného zacházení s oběma skupinami postižených předepisovala Státní smlouva v čl. 26.
- 52 Lehnguth, s. 289.
- 53 K univerzalizaci srov. také Uhl, *Zwischen*, s. 106–107.
- 54 Ke sporu o *Wehrmachtausstellung* a s tímto tématem souvisejícímu sporu o pomník rakouským vojákům padlým u Stalingradu srov. kromě výše citované literatury také přehledně: Lehnguth, s. 344–376.

- 55 Lehngut, s. 433–434.
- 56 Akce na Ulrichsbergu, která se koná již od roku 1958, se účastnili pravidelně i místní a zemští politikové z obou hlavních táborů. Přípomínka padlých na Ulrichsbergu však byla v devadesátých letech využívána především Jörgem Haiderem. Setkání na Ulrichsbergu probíhalo dlouho pod záštitou Bundeswehru, teprve v roce 2009 odmítl tehdejší ministr obrany Norbert Darabos účast armády. V předvečer setkání na Ulrichsbergu probíhalo i uzavřené setkání bývalých příslušníků zbraní SS v nedaalekém Krumpendorfu.
- 57 K dobovému kontextu srov. Barbara Tóth – Hubertus Czernin (edd.), *1986. Das Jahr, das Österreich veränderte*, Wien 2006; Robert Kriechbaumer, *Zeitenwende: die SPÖ-FPÖ Koalition 1983–1987 in der historischen Analyse, aus der Sicht der politischen Akteure und in Karikaturen von Ironimus*, Wien: Böhlau 2008, a stručný přehled: Peter Berger, *Kurze Geschichte Österreichs im 20. Jahrhundert*, Wien 2008, s. 379–386.
- 58 Tehdejší předseda socialistů a spolkový kancléř Fred Sinnowatz měl před zástupci SPÖ v Burgenlandu prohlásit v říjnu 1985, že „rakouské obyvatelstvo se o Waldheimově hnědě minulosti dozví včas díky rozsáhlé kampani“. Cit. podle: Christine Teuschler – Andreas Streibel, Die Parteien im Burgenland seit 1945, in: Roland Widder (ed.), *Burgenland. Vom Grenzland im Osten zum Tor in den Westen*, Wien 2000, s. 429–502, zde 449.
- 59 Waldheim se tak vyjádřil v rozhovoru pro *Le Monde*, 3. 5. 1986. Viz Ruth Wodak – Peter Nowak – Johann Pelinka – Helmut Gruber – Rudolf DeCilla – Richard Mitten, Die „Kampagne“ und die Kampagne mit der „Kampagne“ – Die „Waldheim-Affäre“, in: Ruth Wodak – Peter Nowak – Johann Pelinka – Helmut Gruber – Rudolf DeCilla – Richard Mitten (edd.), *„Wir sind alle unschuldige Täter!“ Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1990, s. 59–120.
- 60 Kromě prvních přímých voleb v roce 1951, kdy ve druhém kole zvítězil socialistický kandidát Theodor Körner, končily ostatní volby až do roku 1986 vítězstvím kandidáta již v prvním kole. V roce 1980 získal Rudolf Kirschschläger dokonce téměř 80 % hlasů.
- 61 Podrobněji se politickému vývoji věnujeme v poslední kapitole.
- 62 *Der Bericht der internationalen Historikerkommission. Zusammenfassende Schlußbetrachtungen*, <http://www.uibk.ac.at/zeitgeschichte/zis/library/gehler.html#dok2> (staženo 22. 3. 2017).
- 63 Kurt Waldheim, *Im Glaspalast der Weltpolitik*.
- 64 *Der Bericht der internationalen Historikerkommission. Zusammenfassende Schlußbetrachtungen*, <http://www.uibk.ac.at/zeitgeschichte/zis/library/gehler.html#dok2>.
- 65 Dr. Kurt Waldheim, „Ein letztes Wort“, *Kronen Zeitung*, 15. 6. 2007. Srov. také Botz, *Nachhall und Modifikationen*, s. 661.
- 66 Generační moment ve formování vzpomínky zdůrazňuje ve své studii Lehnguth, *Waldheim und die Folgen*.
- 67 Anton Pelinka, Die geänderte Funktionalität von Vergangenheit und Vergangenheitsspolitik. Das Ende der Konkordanzdemokratie und die Verschiebung der Feindbilder, in: *ÖZP* 30/1 (2001), s. 35–47.
- 68 Těmto otázkám se podrobněji věnujeme v předposlední kapitole.
- 69 Tony Judt, The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe, in: István Deák – Jan T. Gross – Tony Judt (edd.), *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton University Press 2000, s. 293–323; Heidemarie Uhl, Generation of memory. Geschichtswissenschaft im Kampf um die Erinnerung, in: Heinrich Berger – Melanie Dejnega – Regina Fritz – Alexander Prenninger (edd.), *Politische Gewalt und Machttausübung im 20. Jahrhundert. Zeitgeschichte, Zeitgeschehen und Kontroversen. Festschrift für Gerhard Botz*, Wien: Böhlau Verlag 2011, s. 565–573, zde 565–566.
- 70 Srov. příslušná hesla in: Oswald Panagl – Peter Gerlich (edd.), *Wörterbuch der politischen Sprache in Österreich*, Wien: Österreichischer Bundesverlag 2007, a také třetí kapitolu této knihy.

- 71 Sinowatzův výrok zmiňuje Robert Kriechbaumer, 1986 – Eine Bundespräsidentenwahl, nicht wie jede andere, in: Robert Kriechbaumer, *Zeitenwende: Die SPÖ-FPÖ-Koalition 1983–1987 in der historischen Analyse, aus der Sicht der politischen Akteure und in Karikaturen von Ironimus*, Wien: Böhlau Verlag 2008, s. 481–530, zde 495.
- 72 Lehnguth, s. 179–191.
- 73 Lehnguth, s. 198.
- 74 Článek vyšel v *Neue Kronen Zeitung* 7. 10. 1988.
- 75 Erklärungen zu Österreichs NS-Vergangenheit (1988–2007), in: Gerhard Botz – Gerald Sprenghagel (edd.), *Kontroversen um Österreichs Zeitgeschichte. Verdrängte Schuld, Österreich-Identität, Waldheim und die Historiker*, Frankfurt am Main 2008 (2. Aufl.), s. 639–674. Srov. také Vranitzkyho projev v Jeruzalémě 9. 6. 1993. Významný byl rovněž projev rakouského prezidenta Thomase Klestila v izraelském Knesetu v listopadu 1994 během jeho oficiální návštěvy země, který výrazně přispěl ke zlepšení rakousko-izraelských vztahů. K oběma projevům srov. Lehnguth, s. 231–237.
- 76 Ochota FPÖ k odškodnění nuceně nasazených pramenila z obav o image nové vlády v zahraničí, což v lednu 2004 potvrdil i bývalý státní sekretář za FPÖ v černo-modré koalici, když s cynickou otevřeností popsal pozadí vzniku odškodnění nuceně nasazených: „Tehdy jsme se nechali koupit [...]. Lidovci a Svobodní si sedli a zamysleli se: OK. Kolik miliard nás to bude stát? A pak jsme to udělali. Tím jsme si uvolnili ruce ve vztahu k židovským organizacím.“ Viz http://www.ots.at/presseaussendung/OTS_20060920_OTS0106/da-haben-wir-uns-eingekauft-bzoe-staatssekretaer-mainoni-enthueilt-das-kalkuel-der-ns-restitution (staženo 22. 3. 2017). Srov. také Botz, *Nachhall*, s. 607. K mezinárodnímu postavení Rakouska viz následující kapitolu.
- 77 Zřizovací zákon Fondu smíření (*Fonds für Versöhnung, Frieden und Zusammenarbeit*) in: BGBl. I (*Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich*), Nr. 74/2000 (8. 8. 2000). K problematice srov. také třetí kapitolu této knihy.
- 78 Viz <https://entschaedigungsfonds.org/>.
- 79 *Republik Österreich Historikerkommission. Presseinformation*, http://www.historikerkommission.gv.at/pdf_hk/INTPRESSE.pdf. Komise působila do roku 2003. Srov. také Oliver Rathkolb, Kann Geschichte verhandelt werden? Restitution und Entschädigung in Europa, in: *Gedächtnis und Gegenwart HistorikerInnenkommissionen, Politik und Gesellschaft*, Innsbruck 2003/2004, s. 5–14.
- 80 Anton Murphy, The Rise of the Austrian Freedom Party in the 1990s: A Culturalist Approach, in: *ÖZP* 33/3 (2004), s. 297–307.

Rakouská zahraniční politika

- 1 Proměny a postupnou stabilizaci rakouské národní identity shrnuje na základě řady demoskopických průzkumů Thomas Weninger, Das österreichische Nationalbewußtsein am Vorabend eines EG-Beitritts, *SWS (=Sozialwissenschaftliche Studiengesellschaft)-Rundschau* 31/4, 1991, s. 479–491. K problematice geneze a stabilizace rakouské národní identity viz zejména Ernst Bruckmüller, *Nation Österreich. Kulturelles Bewußtsein und gesellschaftlich wirtschaftliche Prozesse*, Wien 1996, zde s. 35–86, 384–395, v souvislosti se Státní smlouvou z roku 1955 pak týž, Staatsvertrag und Österreichbewusstsein, in: Arnold Suppan – Gerald Stourzh – Wolfgang Mueller (edd.), *Der österreichische Staatsvertrag. Internationale Strategie, rechtliche Relevanz, nationale Identität*, Wien 2005, s. 923–947 aj.
- 2 Jako programový *terminus technicus* se ovšem pojem rakouské „aktivní neutrality“ či „dynamické neutrality“ používal až od sedmdesátých let.
- 3 Michal Kořan, Austrian Neutrality: Burden of History in the Making or Moral Good Rediscovered, *Perspectives. The Central European Review of International Affairs* 26 (2006), s. 23–45; Heinrich Schneider, Die österreichische Neutralität und die europäische Integration, in: Michael Gehler – Rolf Steininger (edd.), *Die Neutralen und die*

- europäische Integration 1945–1995. *The Neutrals and the European Integration 1945–1995*, Wien 2000, s. 465–496 aj.
- 4 Přehledně Othmar Höll, *Öko-Vorreiter Österreich? Die österreichische Umweltpolitik im internationalen Kontext* (= Laxenburger Internationale Studien, Bd. 9), Wien 1995.
 - 5 Podrobnou analýzu rakouských postojů (vlády, politických stran, odborů, jednotlivých spolkových zemí) přináší např. Martin Lugmayr, *Österreich und die Osterweiterung. Maximale Chancen – maximale Risiken*, Frankfurt am Main 2002, s. 103–213.
 - 6 Od roku 1989 rostlo rakouské hospodářství průměrně o 2,1 % ročně, přičemž v tom obsažený „východní bonus“ je odhadován na 0,3 %, od roku 2002 dokonce na 0,8 %. Srov. Fritz Breuss, Auswirkungen der Ostöffnung 1989 auf Österreichs Wirtschaft, in: Andrea Brait – Michael Gehler (edd.), *Grenzöffnung 1989. Innen- und Aussenperspektiven und die Folgen für Österreich*, Wien 2014, s. 78–79.
 - 7 Překladem papežova výroku o *isola felice* jako „ostrovu šťastlivců“ (*Insel der Glücklichen*) se rakouský tisk dopustil drobného významového posunu směrem k zavedenému sousloví *Insel der Seligen* (ostrov blažených), které se pak pro Rakousko Kreiskyho éry – jako směsice odvodu i ironie – používalo v následujících letech. Posun významu lze zaznamenat např. v deníku vládní SPÖ *Arbeiter-Zeitung*, 19. 11. 1971, s. 16. Franz Jonas návštěvu ve Vatikánu spojil se státní návštěvou Itálie, které tehdy ještě dominovala (jak jinak) jihotyrolská problematika.
 - 8 Katalog hlavních tras rakouské zahraniční politiky tohoto období se v nepodstatných detailech liší, zde autor vychází z přehledu priorit, který zpětně formuloval někdejší rakouský ministr zahraničí Erwin Lanc, Die Außenpolitik der „Ära Kreisky, in: Werner Gatty – Gerhard Schmid – Maria Steiner – Doris Wiesinger (edd.), *Die Ära Kreisky. Österreich im Wandel 1970–1983*, Innsbruck – Wien 1997, s. 81–87. K zahraniční politice vlády (vlád) Bruna Kreiskyho s časovým odstupem Elisabeth Röhrlch, *Kreiskys Außenpolitik. Zwischen österreichischer Identität und internationalem Programm*, Wien – Göttingen 2009, s. 270–342.
 - 9 Dnes v tomto nepřehlédnutelném areálu, který je mezinárodním exteritoriálním územím, sídlí Organizace OSN pro průmyslový rozvoj (UNIDO), Mezinárodní agentura pro atomovou energii (IAEO), Úřad Vysokého komisaře OSN pro uprchlíky (UNHCR), Úřad OSN pro drogy a kriminalitu (UNODC), Úřad OSN pro vesmírné záležitosti (UNOOSA) a Přípravná komise pro Organizaci smlouvy o všeobecném zákazu jaderných zkoušek (CTBTO).
 - 10 K evropské politice Kreiskyho vlád viz např. Michael Gehler, *Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts*, Band 1, Innsbruck – Wien – Bozen 2005, s. 511–523. Srov. Bruno Kreisky, *Im Strom der Politik. Der Memoiren zweiter Teil*, 2. vyd. Wien 2000, s. 160–182; též, *Der Mensch im Mittelpunkt. Der Memoiren dritter Teil*, 2. vyd. Wien 2000, s. 168–182.
 - 11 Michael Gehler – Hubert Sickinger, Politische Skandale in der Zweiten Republik, in: Reinhard Sieder – Heinz Steinert – Emmerich Tálos (edd.), *Österreich 1945–1995. Gesellschaft – Politik – Kultur*, Wien 1995, s. 671–673; M. Gehler, *Österreichs Außenpolitik*, Band 2, s. 539–564.
 - 12 Michael Gehler, *Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts*, Band 2, Innsbruck – Wien – Bozen 2005, s. 537–720, 759–870. Stručněji též, *Der lange Weg nach Europa. Österreich von Paneuropa bis zum EU-Beitritt. Darstellung. Österreich vom Ende der Monarchie bis zur EU*, Innsbruck 2002, s. 302–315; též, *Österreichs Weg in die Europäische Union*, Innsbruck – Wien 2009, s. 102–111.
 - 13 AMZV (= Archiv Ministerstva zahraničních věcí v Praze), fond Dokumentace TO (= Dokumentace teritoriálních odborů), inv. č. 33/21. Podkladové materiály k návštěvě spolkového kancléře Franze Vranitzkyho v Československu, 26.–28. června 1988. Sovětská dílce se ovšem postupem doby zmírnila, v *aide-mémoire* SSSR z 10. srpna 1989 k podání rakouské přihlášky do ES je rakouská strana pouze vyzývána k zachování

neutrálního statusu v rámci přístupových jednání a k zasazení tohoto kroku do širšího procesu sbližování v rámci „celoevropského domu“. Srov. Aide-Mémoire der Sowjetunion zu den österreichischen EG-Beitrittsansuchen 10. 8. 1989, in: Michael Gehler, *Der lange Weg nach Europa. Österreich von Paneuropa bis zum EU-Beitritt. Dokumente*, Innsbruck 2002, s. 472–473, resp. Waldemar Hummer, Neutralitätsrechtliche und neutralitätspolitische Fragen im Zusammenhang mit dem möglichen EG-Beitritt Österreichs, in: Andreas Khol – Günther Ofner – Alfred Stirnemann (edd.), *Österreichisches Jahrbuch für Politik* 1988, Wien – München 1989, s. 55–78.

- 14 Důležitou se pro Zelené stala i potřeba vymezit se vůči silicímu protievropskému kurzu Jörga Haidera a jeho FPÖ, která se však hlavně kvůli této otázce v roce 1993 rozštěpila. Proevropská a liberální frakce strany v čele s Heidi Schmidtovou se reorganizovala v samostatný politický subjekt Liberální forum (LIF).
- 15 K předvstupní fázi rakouské evropské politiky viz např. Vít Hloušek – Zdeněk Sychra, Rakousko v Evropě a střední Evropě, in: titíž (edd.), *Rakousko v evropské a středoevropské politice*, Brno 2004, s. 9–31; Michael Gehler, *Vom Marshall-Plan bis zur EU. Österreich und die europäische Integration von 1945 bis zur Gegenwart*, Innsbruck 2006, s. 167–187; týž, *Der lange Weg nach Europa. Österreich vom Ende der Monarchie bis zur EU. Darstellung*, Innsbruck 2002, s. 264–292; týž, *Österreichs Außenpolitik*, Band 2, s. 574–656 aj.
- 16 Srov. např. Martin David, *Österreichisch-tschechoslowakische Beziehungen 1945 bis 1974 unter besonderer Berücksichtigung aktueller Themen* (doktorská disertace předložená k obhajobě na univerzitě ve Vídni), Wien 2002, s. 206–208; Reinhard Meier-Walser, *Die Außenpolitik der monocoloren Regierung Klaus in Österreich 1966–1970*, München 1988, s. 103–115.
- 17 „Náš soused na jihu“ (redakční úvodník, nepodepsán), *Mezinárodní politika* 11/9, 1967, s. 386–387.
- 18 Adam Dobeš, Dlouhá cesta k majetkovému vyrovnání mezi Rakouskem a Československem, in: Michal Stehlík – Gerald Sprengnagel (edd.), *Kreiského éra v Rakousku a období normalizace v ČSSR*, Praha 2013, s. 43–56. Mírný optimismus oficiální Prahy ve vztazích k Rakousku odráží tehdy nově zpracovaná *Dlouhodobá koncepce rozvoje vztahů ČSSR s Rakouskou republikou*, viz Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR v Praze (= AMZV), fond TO-T, 1975, Rakousko, s. 2nn.
- 19 Martin David, *Von Wien nach Prag via Helsinki oder Erhard Busek und die tschechische Menschenrechtsbewegung* (magisterská práce obhájená na univerzitě ve Vídni), Wien 1999, s. 41–59.
- 20 Souhrnně a v kritické retrospektivě Erhard Busek, *Mitteuropa. Eine Spurensicherung*, Wien 1997.
- 21 Thomas Klestil, Österreich und das Europa von Morgen, *Europäische Rundschau* 18/1, 1990, s. 7. Srov. též Radko Břach, *Die Aussenpolitik der Tschechoslowakei zur Zeit der „Regierung der nationalen Verständigung“*, Baden-Baden 1992, s. 92–97.
- 22 T. Klestil, Österreich und das Europa, s. 7. Joseph Rován zde reaguje především na tehdejší německé neokonzervativní pokusy „oprášit“ (někdy i v katolicko-konzervativním hávu) naumannovskou *Mitteuropa*. Srov. jako výmluvný příklad produkce tohoto druhu Bernard Willms – Paul Kleinewefers, *Erneuerung aus der Mitte. Prag – Wien – Berlin. Diesseits von Ost und West*, Herford 1988.
- 23 *Wiener Zeitung*, 17. 12. 1989. Srov. Christoph Reinprecht, Österreich und der Umbruch in Osteuropa, in: R. Sieder – H. Steinert – E. Tálos (edd.), *Österreich 1945–1995*, s. 349–351, resp. i spíše kritickou francouzskou analýzu Busekových aktivit: Daniele Renon, *Les représentations géopolitiques de Mitteleuropa chez Erhard Busek*, Paris 1994.
- 24 O výsledcích ankety informovaly i československé deníky, srov. *Rudé právo* a *Svobodné slovo*, 18. 12. 1989. Srov. Radko Břach, *Die Außenpolitik der Tschechoslowakei zur Zeit der „Regierung der nationalen Verständigung“*, Baden-Baden 1992, s. 100.

- 25 Miroslav Kunštát, Die Tschechoslowakei und Österreich vor dem Umbruch 1989/90, in: Andrea Brait – Michael Gehler (edd.), *Grenzöffnung 1989. Innen- und Aussenperspektiven und die Folgen für Österreich*, Wien 2014, s. 367–384, zde 374–380.
- 26 Andrea Brait, Zur Konstruktion eines europäischen Gedächtnisortes, in: A. Brait – M. Gehler (edd.), *Grenzöffnung 1989*, s. 483–507.
- 27 S odkazem na maďarské archivní prameny László J. Kiss, Politik und Wahrnehmung. Ungarns (Aussen-)Politik im Übergang – Österreichs Aussenpolitik im Zuge der Umbruchsjahre (1988–1991), in: A. Brait – M. Gehler (edd.), *Grenzöffnung 1989*, s. 405–426, zde 419–421.
- 28 Gunther Hauser, Das Jahr 1989 aus österreichischer und internationaler sicherheitspolitischer Perspektive, in: A. Brait – M. Gehler (edd.), *Grenzöffnung 1989*, s. 405–426; týž, *Österreich – dauernd neutral?* (Studien zur politischen Wirklichkeit 14), Wien 2002, s. 35–39.
- 29 Již 25. ledna prezident Václav Havel v projevu v polském Sejmu a Senátu avizoval, že Československo, Polsko a Maďarsko se mají chopit historické šance, „že naplníme něčím smysluplným velké politické vakuum, které ve střední Evropě vzniklo po rozpadu habsburské říše“. Z textu je zřejmé, že nevylučoval ani institucionalizovanou formu spolupráce těchto zemí; o Rakousku se ovšem v tomto svém výrazném středoevropském apelu ani slovem nezminil. Viz Václav Havel, *Projevy. Leden – červen 1990* (ed. Vilém Prečan), Praha 1990, s. 43–44. Srov. Michal Kopeček, Český Visegrád, in: Jiří Vykoukal a kol., *Visegrád. Možnosti a meze středoevropské spolupráce*, Praha 2003, s. 125–156, zde 128–129.
- 30 R. Břach, *Die Außenpolitik der Tschechoslowakei*, s. 157–159. K rakouské středoevropské politice přehledně Vít Hloušek – Zdeněk Sychra, Rakousko v Evropě a střední Evropě, in: titíž (edd.), *Rakousko v evropské a středoevropské politice*, Brno 2004, s. 9–31.
- 31 Miroslav Kunštát, Historické stereotypy v současných česko-rakouských vztazích, in: Zdeněk Hojda – Roman Prahla (edd.), *Český lev a rakouský orel v 19. století*, Praha 1996, s. 197–201; Andrea Brait – Michael Gehler, Grenzöffnung 1989 – Offene Grenzen? Zum Buch und Auswertung einer Umfrage, in: titíž (edd.), *Grenzöffnung 1989. Innen- und Aussenperspektiven und die Folgen für Österreich*, Wien 2014, s. 9–44, zde 29–30.
- 32 Norové ovšem v referendu o přistoupení k EU (1994) členství své země – podobně jako v roce 1972 – odmítli. Ke vztahu Norska a EU viz zejména Andreas Salmhofer, *Die Europapolitik von Norwegen. Zwischen Irrelevanz und Integration*, Saarbrücken 2008.
- 33 Souhrnně např. Anton Pelinka, Rakousko a rozšíření EU, in: Gernot Heiss – Kateřina Králová – Jiří Pešek – Oliver Rathkolb (edd.), *Česko a Rakousko po konci studené války. Různými cestami do nové Evropy*, Ústí nad Labem 2008, s. 349–360, zvl. 354–356.
- 34 Úplný text *avis* v němčině publikoval např. Gerhard Kunnert, *Spurensicherung auf dem österreichischen Weg nach Brüssel* (Schriftenreihe Europa des Bundeskanzleramtes, Sonderband), Wien 1992, s. 563–567. Překlad M. K.
- 35 M. Gehler, *Österreichs Außenpolitik*, Band 2, s. 754–758.
- 36 Ibid., s. 775–787. Srov. též podrobnou oficiální zprávu rakouské spolkové vlády o výsledcích jednání (*Bericht der Bundesregierung über das Ergebnis der Verhandlungen über den Beitritt zur Europäischen Union*) in: M. Gehler, *Der lange Weg nach Europa. Dokumente*, s. 612–651.
- 37 M. Gehler, *Der lange Weg nach Europa. Dokumente*, s. 585.
- 38 Srovnání obou předsednictví přináší detailně Pavel Dvořák, *Evropský valčík pod rakouskou taktovkou? Analýza rakouského předsednictví v Radě EU 1998 a 2006*, Praha 2012, zejména s. 53–120.
- 39 *Aussenpolitischer Bericht 1998. Jahrbuch der österreichischen Aussenpolitik*, Wien 1999, úvodní slovo Wolfgang Schüssela na s. VII–IX.
- 40 Tuto institucionální prioritu lze vyčíst i ze struktury pravidelných výročních zpráv rakouského ministerstva zahraničních věcí, kde pouze SEI byla pravidelně zmiňována v samostatném, relativně zevrubném oddílu. Vyplývá to ovšem i z přímého rakouské-

ho členství v této organizaci (Rakousko samozřejmě nebylo členem CEFTA). Srov. *Aussenpolitischer Bericht 1993. Jahrbuch der österreichischen Aussenpolitik*, Wien 1993 a následující léta.

- 41 Srov. Vladimír Handl, *Hlavní náměty ze sympózia „Rakousko a Česká republika v novém bezpečnostním prostředí“, konaného 26.–27. 11. 1993 ve Vídni* (working paper pro Ústav mezinárodních vztahů v Praze), Praha 1993, s. 5. Nelibost rakouské strany nad „blokační“ politikou ČR v SEI musel podle autorova tehdejšího zdroje na MZV ČR opakovaně konstatovat i tehdy nově jmenovaný velvyslanec ČR v Rakousku Pavel Jajtner při svých nástupních návštěvách u rakouských politiků.
- 42 *Přípitek spolkového prezidenta Dr. Thomase Klestila při příležitosti večere uspořádané prezidentem ČR Václavem Havlem v pondělí 6. prosince 1993 na Pražském hradě*. Tiskový odbor Kanceláře prezidenta republiky, 6. 12. 1993.
- 43 Wolfgang Schüssel, *Zentraleuropäische Initiative 1996 unter österreichischer Präsidentschaft, IDM-Info Donaauraum-Mitteuropa* 1/1996, s. 1.
- 44 Andreas Schwarz, *Warum Visegrád am Ende ist: Tschechen drängen auf Alleingang. Das Parlament* 40, 1994, s. 8.
- 45 *Europäische Rundschau* 1, 1994, s. tematickými příspěvky András Inotai, Jánose Mártonyiho a Dušana Kováče (převažující maďarská, resp. i slovenská perspektiva byla pro Pálem Lendvaiem řízenou revui charakteristická).
- 46 Srov. např. Henry Kissinger, *Umění diplomacie. Od Richelieua k pádu Berlínské zdi*, Praha 1996, s. 860–861.
- 47 Srov. např. prezentaci aktivit rakouských firem v regionu střední a východní Evropy na prahu 21. století ve zvláštní příloze vídeňského týdeníku *Format „Osteuropa-Extra“*, in: *Format*, 10/2002, s. 78–97.
- 48 Kritický tón vůči tomuto rakouskému postupu byl zřetelný ze strany SRN. Vyplývá to např. z pravidelné pololetní politické zprávy bonnského ministerstva zahraničí o Slovenské republice, zpracované pro poslance Spolkového sněmu SRN. Srov. *Slowakische Republik. Politischer Halbjahresbericht* (Stand: 24. März 1997), Bonn 1997, s. 5. Za poskytnutí tohoto materiálu autor děkuje frakci SPD ve Spolkovém sněmu SRN.
- 49 Tiskový odbor Kanceláře prezidenta republiky (TO KPR) – oddělení monitoringu, karton „Rakousko – březen 1993“.
- 50 Stenografický protokol z 2. schůze zahraničního výboru Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky dne 12. září 1996. Toto rozsáhlé ministrové vystoupení je možno považovat za aktualizovanou „koncept“ české zahraniční politiky po volbách v roce 1996.
- 51 Gunther Hauser, *Visegrad and Austria – Comprehensive Relations*, in: Marek Štátný (ed.), *Visegrad Countries in an Enlarged Trans-Atlantic Community*, Bratislava 2002, s. 113–114. Srov. též Vladislav Marjanović, *Die Mitteleuropa-Idee und die Mitteleuropapolitik Österreichs 1945–1995*, Wien 1998, s. 115–116.
- 52 *Právo*, 20. 11. 1997.
- 53 „Koncepte zahraniční politiky České republiky“, zvláštní příloha časopisu *Mezinárodní politika* 4, 1999.
- 54 *Ibid.*, s. 15.
- 55 Specifickou „rakouskou“ percepční rovinu problematiky tzv. Benešových dekretů nastínila např. Barbara Coudenhove-Kalergi, *Die Wiederkehr des Vergangenen. Zwei Völker, zwei Geschichten*, in: Barbara Coudenhove-Kalergi – Oliver Rathkolb (edd.), *Die Beneš-Dekrete*, Wien 2002, s. 7–14, resp. Oliver Rathkolb, *Vedrängung und Instrumentalisierung. Die Vertreibung der Sudetendeutschen und ihre verspätete Rezeption in Österreich*, *ibid.*, s. 138–151.
- 56 Miroslav Kunštát, *Česko-rakouské vztahy na konci 90. let a jejich vyústění*, in: Jiří Kábele – Lubomír Mlčoch (edd.), *Institucionalizace (ne)odpovědnosti: globální svět, evropská integrace a české zájmy*, s. 2, Praha 2001, s. 302–307.

- 57 Uspěchaná reakce Prahy byla způsobena původní dikcí programového prohlášení nové rakouské vlády, které obsahovalo některé ultimativní požadavky vůči ČR (kancelář Schüssel tyto pasáže při jeho přednesení v Národní radě jednoduše vypustil). Viz Dagmar Moravcová, Česká republika a „opatření“ Evropské unie proti Rakousku v roce 2000. Mezi obranou evropských hodnot a českých národních zájmů, in: *Mezinárodní vztahy* 42 (2007), č. 3, s. 54–68.
- 58 K protirakouským sankčním opatřením z roku 2000 viz např. Waldemar Hummer – Anton Pelinka, *Österreich unter „EU-Quarantäne“. Die „Maßnahmen der 14“ gegen österreichische Bundesregierung aus politikwissenschaftlicher und juristischer Sicht. Chronologie, Kommentar, Dokumentation*, Wien 2002. Srov. též Michael Gehler, Kontraproduktive Intervention. Die „EU-14“ und der Fall Österreich oder vom Triumph des „Primats der Innenpolitik“ 2000–2003, in: Michael Gehler – Anton Pelinka – Günter Bischof (edd.), *Österreich in der EU. Bilanz seiner Mitgliedschaft / Austria in the European Union. A First Assessment of her Membership 1995–2000*, Wien – Köln – Weimar 2003, s. 85–120, 121–181; M. Gehler, *Österreichs Außenpolitik der zweiten Republik*, s. 871–909 aj.
- 59 Der Bericht der Weisen. Persilschein mit Flecken, *Profil* 31 (2000), č. 37, s. 20–30. Srov. M. Gehler, *Österreichs Außenpolitik der zweiten Republik*, s. 896–910 aj.
- 60 Zřizovací zákon Rakouského fondu smíření in: BGBl. I (*Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich*), Nr. 74/2000 (8. 8. 2000).
- 61 Benita Ferrero-Waldner, Strategische Partnerschaft, *Wiener Journal* 4, 1991, s. 4–5.
- 62 Benita Ferrero-Waldner, Österreich und seine Nachbarn. Was heisst Partnerschaft?, www.bmaa.gv.at/regional/partner.html.de (ověřeno 22. 11. 2006).
- 63 Klas Daublebsky – Gregor Schusterschitz, Strategické partnerství ve střední Evropě, *Mezinárodní politika* 25/5, 2001, s. 18–19.
- 64 Wolfgang Böhm, Ärger über strategischen Partner Österreich. Die Nachbarstaaten verlangen von Österreich mehr als Lippenbekenntnis, *Die Presse*, 20. 3. 2001; (do), Benelux umwirbt Visegrád-Staaten, *ibid.*, 31. 3. 2001.
- 65 Srov. rozhovor Anneliese Rohrerové s Václavem Klausem, Strategische Partnerschaft ohne Bedeutung, ohne Zukunft, *Die Presse*, 11. 5. 2001, resp. i Wolfganga Böhma s Janem Kavanem, Müssen lernen, Respekt voreinander zu haben, *Die Presse*, 8. 6. 2001. Ke slovenským reakcím např. Igor Mekina, Obnova Austrougarske?, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200102/10222-006-pubs-lju.htm> (publikováno 22. 2. 2001, ověřeno 5. 4. 2015).
- 66 Fritz Breuss, Auswirkungen der Ostöffnung, s. 78–108. Regionální charakter má ostatně i nově vzniklý formát tzv. Slavkovské spolupráce mezi Rakouskem, Českou republikou a Slovenskem (2015). Srov. též http://www.mzv.cz/public/22/66/7d/1375977_1260063_FINAL_Slavkovka_deklarace_CZE.pdf (ověřeno 12. 12. 2016).

Rakušané mají přednost?!

- 1 Regina Pöll, 20 Jahre Lichtermeer. Vom „emotionalen“ Moment zum Rechtsruck, *Die Presse*, 1. 2. 2013, http://diepresse.com/home/politik/innenpolitik/1340141/Lichtermeer_Vom-emotionalen-Moment-zum-Rechtsruck?direct=1340131&_vl_backlink=/home/bildung/1340131/index.do&selChannel= (staženo 10. 2. 2015).
- 2 Podrobně viz Werner Holzer – Rainer Münz, Fremdenfeindlichkeit in Österreich? Einstellungen zu Migration, ausländischer Bevölkerung und staatlicher Ausländerpolitik, in: *Demographische Informationen* (1995/1996), s. 45–53; srov. též Gustav Lebhart – Rainer Münz, Migration und Fremdenfeindlichkeit in Österreich – Perzeption und Perspektiven, in: Heinz Fassmann – Irene Stacher (edd.), *Österreichischer Migrations- und Integrationsbericht. Demographische Entwicklungen – sozioökonomische Strukturen – rechtliche Rahmenbedingungen*, Klagenfurt – Celovec: Drava Verlag 2003, s. 343–355.

- 3 Rainer Bauböck – Bernhard Perchinig, Migrations- und Integrationspolitik, in: Herbert Dachs a kol. (edd.), *Politik in Österreich. Das Handbuch*, Wien: MANZ 2006, s. 726–742, zde 732.
- 4 Rainer Bauböck, „Nach Rasse und Klasse verschieden“. *Migrationspolitik in Österreich von der Monarchie bis heute*, Wien: Institut für höhere Studien 1996, Reihe Politikwissenschaft, Nr. 31, s. 19.
- 5 Andreas Weigl, *Migration und Integration. Eine widersprüchliche Geschichte*, Innsbruck – Wien – Bozen: StudienVerlag 2009, s. 16nn.
- 6 Arnd Bauerkämper, Deutsche Flüchtlinge und Vertriebene aus Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa in Deutschland und Österreich seit dem Ende des Zweiten Weltkrieges, in: Klaus Bade a kol. (edd.), *Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, München: Schöningh/Fink 2007, s. 477–485.
- 7 Andreas Weigl, *Migration und Integration*, s. 31, 60.
- 8 Ernst Bruckmüller, Die Entwicklung des Österreichbewusstseins, in: Robert Kriechbaumer (ed.), *Österreichische Nationalgeschichte nach 1945. Die Spiegel der Erinnerung: Die Sicht von innen*, Band 1, Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag 1998, s. 369–396, zde 384.
- 9 Andreas Weigl, *Migration und Integration*, s. 60.
- 10 Heinz Fassmann – Rainer Münz, *Einwanderungsland Österreich? Historische Migrationismuster, aktuelle Trends und politische Maßnahmen*, Wien: Jugend & Volk 1995, s. 37–39.
- 11 Podrobně k této problematice viz Tobias Riegler, *Im Fadenkreuz: Österreich und der Nachosterrorismus 1973–1985*, Wien: Vienna University Press 2011, s. 113–115 a 155–157.
- 12 Heinz Fassmann a Rainer Münz, *Einwanderungsland Österreich?*, s. 37nn.
- 13 Smlouva z prosince 1961, kterou uzavřeli prezident hospodářské komory Julius Raab a prezident odborů Franz Olah, prohloubila tzv. sociální partnerství jako jeden ze základních principů rakouské konsensuální demokracie a mj. také regulovala podmínky, za nichž mohli do země přicházet zahraniční pracovníci. K vlivu smlouvy na imigraci viz Rainer Münz – Peter Zuser – Josef Kytir, Grenzüberschreitende Wanderungen und ausländische Wohnbevölkerung: Struktur und Entwicklung, in: Heinz Fassmann – Irene Stacher (edd.), *Österreichischer Migrations- und Integrationsbericht*, Wien – Klagenfurt: Drava Verlag 2003, s. 19–61, zde 20; Ernst Bruckmüller, *Sozialgeschichte Österreichs*, Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 2001, s. 436–438.
- 14 Rainer Münz – Peter Zuser – Josef Kytir, Grenzüberschreitende Wanderungen und ausländische Wohnbevölkerung, s. 19–61, zde 20.
- 15 Gudrun Biffl, *SOPEMI Report on Labour Migration. Austria 1994/95*, Wien: WIFO 1995, s. 7.
- 16 Christoph Hofinger – Harald Waldrauch, *Einwanderung und Niederlassung in Wien. Sonderauswertung der Befragung „Leben in Wien“*, Wien: IHS 1997, s. 44.
- 17 Rainer Bauböck – Bernhard Perchinig, Migrations- und Integrationspolitik, s. 730.
- 18 Christoph Hofinger – Harald Waldrauch, *Einwanderung und Niederlassung in Wien*, s. 44.
- 19 Podrobně k tématu viz Elisabeth Lichtenberger, *Gastarbeiter. Leben in zwei Gesellschaften*, Wien – Köln – Graz: Böhlau Verlag 1984.
- 20 Peter Csendes – Ferdinand Opll (edd.), *Wien. Geschichte einer Stadt. Von 1790 bis zur Gegenwart*, Band 3, Wien: Böhlau Verlag 2006, s. 643–647.
- 21 Michael John – Albert Lichtblau (edd.), *Schmelztiegel Wien. Einst und Jetzt*, Wien: Böhlau Verlag 1990, s. 74.
- 22 Peter Eigner – Andreas Resch, Die wirtschaftliche Entwicklung Wiens im 20. Jahrhundert, in: Franz X. Eder a kol., *Wien im 20. Jahrhundert. Wirtschaft, Bevölkerung, Konsum*, Wien: StudienVerlag 2003, s. 8–140, zde 117.
- 23 Bauböck, *Nach Rasse und Sprache verschieden*, s. 20.
- 24 Rainer Münz – Gustav Lebhart, Zuwanderung nach Österreich. Herkunft, Struktur und politische Rahmenbedingungen, in: Rainer Buchegger (ed.), *Migranten und Flücht-*

- linge: eine familienwissenschaftliche Annäherung, Wien: Österreichischer Integrationsfonds 1999, s. 71–106, zde 84nn.
- 25 Peter Zuser, *Die Konstruktion der Ausländerfrage in Österreich. Eine Analyse des öffentlichen Diskurses 1990*, Wien: Institut für höhere Studien 1996, s. 30.
 - 26 Podrobně viz Wladimir Fischer, Vom „Gastarbeiter“ zum „Ausländer“. Die Entstehung und Entwicklung des Diskurses über ArbeitsmigrantInnen in Österreich, in: *Österreich in Geschichte und Literatur*, Jg. 53, 2009/3, s. 248–266.
 - 27 Ulrich Herbert, *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland*, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung 2003, s. 224n.
 - 28 Wladimir Fischer, Vom „Gastarbeiter“ zum „Ausländer“, s. 248–266, zde 250nn.
 - 29 Alfred Kölbel, Gastarbeiter: Der Plafond ist erreicht, in: *Arbeiter-Zeitung*, 22. 9. 1973, s. 3.
 - 30 Wladimir Fischer, Vom „Gastarbeiter“ zum „Ausländer“, s. 255.
 - 31 „Čuš“, resp. „Tschusch“ pro muže a „Tschuschin“ pro ženu, je v rakouské němčině zešměšňujícím označením pro příslušníky slovanských či balkánských národů.
 - 32 Peter Eigner – Andreas Resch, Die wirtschaftliche Entwicklung Wiens im 20. Jahrhundert, s. 22nn.
 - 33 Hilde Weiss, Alte und neue Minderheiten. Zum Einstellungswandel in Österreich 1984–1998, in: *WS-Rundschau* 1/2001, s. 25–42, zde 26.
 - 34 Peter Zuser, *Die Konstruktion der Ausländerfrage in Österreich*, s. 1.
 - 35 Herbert Langthaler, Flüchtlingslos. Die Geschichte einer Abschtottung, in: Robert Reithofer – Maruša Krese – Leo Kühberger (edd.), *Gegenwelten. Rassismus, Kapitalismus & Soziale Ausgrenzung*, Graz: Leykam 2007, s. 95–108, zde 96.
 - 36 Bernhard Perchinig, Von der Fremdarbeit zur Integration? Migrations- und Integrationspolitik in der Zweiten Republik, in: Vida Bakondy a kol. (edd.), *Viel Glück! Migration heute. Wien, Belgrad, Zagreb, Istanbul. Good Luck! Migration Today. Vienna, Belgrade, Zagreb, Istanbul*, Vienna: Mandelbaum Verlag 2010, s. 142–160, online verze <http://www.demokratiezentrum.org/fileadmin/media/pdf/Perchinig.pdf> (staženo 23. 10. 2012), s. 7.
 - 37 Wladimir Fischer, Vom „Gastarbeiter“ zum „Ausländer“, s. 259.
 - 38 Peter Zuser, *Die Konstruktion der Ausländerfrage in Österreich*, s. 1.
 - 39 Eveline Wollner, AusländerInnenbeschäftigungspolitik und Migration. Zur Rolle des österreichischen Gewerkschaftsbundes und zur Bedeutung von Migration aus Welt-systemperspektive, in: *Grundrisse* 7 (2003), s. 30–39, zde 32.
 - 40 Peter Zuser, *Die Konstruktion der Ausländerfrage in Österreich*, s. 30.
 - 41 Bernd Matouschek – Ruth Wodak – Franz Januschek, *Notwendige Maßnahmen gegen Fremde?*, Wien: Passagen Verlag 1995, s. 25n.
 - 42 *Neue Kronen Zeitung*, 6. 1. 1990, rubrika „Stabler“, cit. Peter Zuser, *Die Konstruktion der Ausländerfrage in Österreich*, s. 14.
 - 43 *Der Standard*, 12. 1. 1990, cit. *ibid.*, s. 17.
 - 44 *Der Standard*, 20. 1. 1990, cit. *ibid.*, s. 18.
 - 45 Peter Zuser, *Die Konstruktion der Ausländerfrage in Österreich*, s. 21.
 - 46 *Ibid.*, s. 22.
 - 47 Herbert Langthaler, Flüchtlingslos. Die Geschichte einer Abschtottung, in: Robert Reithofer – Maruša Krese – Leo Kühberger, *Gegenwelten. Rassismus, Kapitalismus & Soziale Ausgrenzung*, Graz: Leykam 2007, s. 95–108, zde 96.
 - 48 Vrcholní představitelé SPÖ čelili trestnímu stíhání kvůli podezření ze zneužití moci veřejného činitele a obvinění z křivého svědectví před soudem. Aféra Lucona se týkala pojistného podvodu v souvislosti s potopením stejnojmenné zámořské obchodní lodi, skandál okolo rakouské zbrojařské firmy Noricum vypukl kvůli nelegálnímu a vládou částečně krytému vývozu zbraní do válčících zemí.
 - 49 Karl Scoboda, Gemeinsam Leben in der Stadt. Auslander in Wien, in: *SPÖ Kommunal* 9/1988, s. 3.

- 50 *Neue Kronen Zeitung*, 23. 3. 1990, cit. in: Peter Zuser, *Die Konstruktion der Ausländerfrage in Österreich*, s. 34.
- 51 Peter Zuser, *Die Konstruktion der Ausländerfrage in Österreich*, s. 35.
- 52 *Ibid.*, s. 33.
- 53 Fritz Plasser – Peter A. Ulram, „Die Ausländer kommen!“ Empirische Notizen zur Karriere eines Themas und der Bewußtseinslage „im Herzen Europas“, in: Günther Offner a kol. (edd.), *Österreichisches Jahrbuch für Politik 1990*, Wien 1991, s. 311–324, zde 316n.
- 54 Peter Zuser, *Die Konstruktion der Ausländerfrage in Österreich*, s. 67.
- 55 Jan Koller, *Kommunale Integrationspolitik. Eine Analyse des Wiener Integrationsfonds im Kontext sozialdemokratischer Interessenspolitik* (Diplomarbeit), Universität Wien, 1998, s. 24nn.
- 56 Peter Zuser, *Die Konstruktion der Ausländerfrage in Österreich*, s. 68.
- 57 V letech 1992–1994 evidovalo rakouské spolkové ministerstvo vnitra 47 případů trestné činnosti motivované pravicovým extremismem a nesnášenlivostí vůči cizincům a dále velké množství anonymních výhrůžek azylantům a občanům cizích států obecně. Podrobně Jan Koller, *Kommunale Integrationspolitik*, s. 13n.
- 58 Rainer Münz, Österreich. Tod bei Abschiebung führt zu innenpolitischen Kontroversen, in: *Migration & Bevölkerung*, 31. 5. 1999, <http://www.migration-info.de/artikel/1999-05-31/oesterreich-tod-abschiebung-fuehrt-innenpolitischen-kontroversen> (staženo 10. 2. 2015).
- 59 Herbert Langthaler, Flüchtlingslos, s. 99.
- 60 Reinhard Heinisch, Austria: The Structure and Agency of Austrian Populism, in: Daniele Albertazzi – Duncan McDonell (edd.), *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western European Democracy*, Hampshire – New York: Palgrave Macmillan 2008, s. 67–84.
- 61 Margaretha Kopeinig – Christoph Kotanko, *Eine europäische Affäre. Der Weissen-Bericht und die Sanktionen gegen Österreich*, Wien: Czernin Verlag 2000, s. 3.
- 62 Sociální partnerství je formálně tvořeno čtyřmi institucemi. Na jedné straně stojí odbory (*Österreichischer Gewerkschaftsbund*, ÖGB) a komora zaměstnanců (*Österreichische Arbeitskammer*, ÖAK), na straně druhé zástupci zaměstnavatelů ze strany průmyslu (*Wirtschaftskammer Österreich*, WKÖ) a zemědělství (*Präsidentenkonferenz der Landwirtschaftskammern*).
- 63 Rozsudek v případě Gauygusuz vs. Rakousko ze dne 16. 9. 1996 ke stažení na http://www.menschenrechte.ac.at/orig/96_5/Gaygusuz.pdf (staženo 14. 7. 2015).
- 64 Rainer Bauböck, „*Nach Sprache und Rasse verschieden*“, s. 17n.
- 65 Karin König – Bettina Stadler, Entwicklungstendenzen im öffentlich-rechtlichen und demokratiepolitischen Bereich, in: Heinz Fassman – Irene Stacher (edd.), *Österreichischer Integrationsbericht*, 2003, s. 226–260, zde 230.
- 66 *Ibid.*, s. 229.
- 67 Heinz Fassmann – Rainer Münz, Österreich – Einwanderungsland wider Willen, in: Heinz Fassmann – Rainer Münz (edd.), *Migration in Europa. Historische Entwicklung, aktuelle Trends und politische Reaktionen*, Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag 1996, s. 209–229, zde 220.
- 68 August Gächter, *Migrationspolitik in Österreich seit 1945*, Arbeitspapiere Migration und soziale Mobilität, Nr. 12/2008, Wien: Zentrum für soziale Innovation 2008, s. 16, <https://www.zsi.at/attach/p1208vukovic.pdf> (staženo 10. 2. 2015).
- 69 Karin König – Bettina Stadler, Entwicklungstendenzen im öffentlich-rechtlichen und demokratiepolitischen Bereich, s. 229.
- 70 Rainer Bauböck – Bernhard Perchinig, *Migrations- und Integrationspolitik*, s. 734.
- 71 Michael Fleischhacker – Philipp Aichinger, Fremdenrecht. Ruf nach Totalreform, *Die Presse*, 17. 4. 2008.

- 72 Rainer Münz – Peter Zuser – Josef Kytir, Grenzüberschreitende Wanderungen und ausländische Wohnbevölkerung, s. 28.
- 73 Podrobně k tématu viz Bernhard Perchinig, Die Europäisierung der österreichischen Migrations- und Integrationspolitik, in: Heinz Fassmann (ed.), 2. *Österreichischer Migrations- und Integrationsbericht 2001–2006. Rechtliche Rahmenbedingungen, demographische Entwicklungen, sozioökonomische Strukturen*, Klagenfurt – Celovec: Drava Verlag 2007, s. 131–141.
- 74 Nejpodrobnější studie z tohoto období viz Elisabeth Lichtenberger, *Gastarbeiter. Leben in zwei Gesellschaften*, Wien – Köln – Graz: Böhlau Verlag 1984.
- 75 Josef Kohlbacher – Ursula Reeger, Die Wohnsituation von AusländerInnen in Österreich, in: Heinz Fassmann – Irene Stacher (edd.), *Österreichischer Migrations- und Integrationsbericht*, Klagenfurt – Celovec: Drava Verlag 2003, s. 87–108, zde 97.
- 76 Josef Kohlbacher – Ursula Reeger, Zuwanderung und Segregation in Wien, in: Heinz Fassmann – Josef Kohlbacher – Ursula Reeger (edd.), *Zuwanderung und Segregation. Europäische Metropolen im Vergleich*, Klagenfurt – Celovec: Drava Verlag 2002, s. 181–196, zde 194.
- 77 Podrobně viz Gudrun Biffl – Julia Bock-Schappelwein, Soziale Mobilität durch Bildung? – Das Bildungsverhalten von MigrantInnen, in: Heinz Fassmann – Irene Stacher (edd.), *Österreichischer Migrations- und Integrationsbericht*, Wien – Klagenfurt: Drava Verlag 2003, s. 120–130.
- 78 Tisková zpráva APA z 26. 3. 1992, cit. in: Jan Koller, *Kommunale Integrationspolitik*, s. 25.
- 79 Multikulturalismus přistupuje k přistěhovalcům jako k členům specifických etnokulturních skupin (komunit) a usiluje o harmonické soužití těchto komunit v rámci širšího politického celku na základě principu „rovnocennosti v jinakosti“. Existuje přitom řada konceptů multikulturalismu. Podrobně viz Pavel Barša, *Politická teorie multikulturalismu*, Brno: CDK 1999; Tomáš Hirt – Marek Jakoubek, *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk 2005.
- 80 Nejpodrobněji viz Harald Waldrauch, *Die Integration von Einwanderern. Ein Index der rechtlichen Diskriminierung*, Frankfurt am Main: Campus Verlag 2001.
- 81 Wiener Integrationsfonds (ed.), *Report 2002*, Wien: Wiener Integrationsfonds 2003, s. 8.
- 82 Bernhard Perchinig, Ein langsamer Weg nach Europa. Österreichische (Arbeits)migrations- und Integrationspolitik, in: Herbert Schock (ed.), *Migration und ethnische Minderheiten 2010/1*, Nürnberg: GESIS – Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften und Bundesamt für Migration und Flüchtlinge 2010, s. 11–32, zde 21.
- 83 *Der Standard*, 8. 7. 1996, cit. in: Jan Koller, *Kommunale Integrationspolitik*, s. 4.
- 84 Karin König – Bettina Stadler, Entwicklungstendenzen im öffentlich-rechtlichen und demokratiepolitischen Bereich, s. 236.
- 85 Bernhard Perchinig, Ein langsamer Weg nach Europa, s. 21.
- 86 Harald Waldrauch – Dilek Çinar, Staatsbürgerschaftspolitik und Einbürgerungspraxis in Österreich, in: Heinz Fassmann – Irene Stacher (edd.), *Österreichischer Migrations- und Integrationsbericht*, s. 261–283, zde 266.
- 87 Podrobně k problematice vídeňské naturalizační politiky a politických práv migrantů Michal Dimitrov, Im Spannungsfeld zwischen staatlicher und lokaler Integrationspolitik: Politische Partizipation von Migranten in den Einwanderungsstädten Berlin und Wien, in: *Acta Universitatis Carolinae – Studia Territorialia*, No. 2, 2012, s. 9–41, zde 19n.

Stát a ekonomika.

- 1 Viz Pier Angelo Toninelli, The rise and fall of public enterprise: the Framework, in: Pier Angelo Toninelli, *The Rise and Fall of State-Owned Enterprise in the Western World*, Cambridge University Press 2000, s. 3–24.

- 2 Judith Clifton – Francisco Comin – Daniel Diaz Fuentes, *Privatization in the European Union. Public Enterprises and Integration*, Dordrecht: Kluwer 2003, s. 66; Felix Butschek, *Österreichische Wirtschaftsgeschichte – von der Antike bis zur Gegenwart*, Wien: Böhlau Verlag 2011, s. 370.
- 3 Fritz Weber, Verstaatlichung und Privatisierung in Österreich 1946–1986, *Die Zeitschrift für öffentliche und gemeinwirtschaftliche Unternehmen* 34/2, 2011, s. 126.
- 4 Slabá tradice ekonomického liberalismu je v Rakousku spojena především s pádem vídeňské burzy v roce 1873, který měl za následek trvalou diskreditaci doktríny *laissez-faire* pro většinu rakouské společnosti. Antikapitalistické náklady a pokusy o kontrolu „kapitálu“, byť v různých formách, je proto možno nalézt u zástupců dvou největších „táborů“ – jak u Křesťanskosociální strany, tak u Socialistické dělnické strany. Kurt Richard Luther – Wolfgang C. Müller, Consociationalism and the Austrian Political System, in: Wolfgang Müller – Kurt Richard Luther, *Politics in Austria: Still a Case of Consociationalism?*, London – Portland: Frank Cass Publishers 1992, s. 1.
- 5 Jak jsme již zmínili v první kapitole, proběhla v letech 1938–1945 v Rakousku dalekosáhlá výměna ve vlastnické struktuře v klíčových odvětvích ekonomiky. V německých rukou se v roce 1944 nacházelo 83 % bankovního sektoru (v roce 1938 jen 8 %), 51 % pojišťoven (1938 – 6 %), 92 % ropného průmyslu (1938 – 0 %), 72 % těžebního a ocelářského průmyslu (1938 – 25 %), 72 % elektrotechnického průmyslu (1938 – 19 %), 71 % chemického průmyslu (1938 – 4 %). Zatímco tedy ještě v roce 1938 činil německý podíl na kapitálu rakouských akciových společností pouze 9 %, v roce 1944 to bylo celkem 45 %. Dieter Stiefel, *Verstaatlichung und Privatisierung in Österreich. Illusion und Wirklichkeit*, Wien: Böhlau Verlag 2011, s. 32–33.
- 6 Georg Turnheim, Die verstaatlichten Unternehmen zwischen 1945 und 1955, in: Georg Turnheim – Rudolf Streicher – Johann Moser – Helmut Hoskovec – Oskar Grünwald – Werner Clement, *Österreichs Verstaatlichte. Die Rolle des Staates bei der Entwicklung der österreichischen Industrie von 1918 bis 2008*, Wien: MANZ'sche 2009, s. 30.
- 7 Banka, později přejmenovaná na *Österreichisches Credit-Institut*, byla v první polovině sedmdesátých let převzata *Länderbank*.
- 8 Na rozdíl od dalších okupačních mocností SSSR platnost těchto zákonů nikdy neuznal. Celkem 44 ze 70 zestátněných podniků bylo až do podpisu Státní smlouvy v roce 1955 zahrnuto do konglomerátu USIWA/USIA (Správa sovětského majetku v Rakousku) a využíváno pro účely reparačních náhrad.
- 9 Stiefel, *Verstaatlichung und Privatisierung*, s. 31–37.
- 10 Butschek, *Österreichische Wirtschaftsgeschichte*, s. 371.
- 11 Ještě v roce 1982 zaměstnávala CA, která byla druhým největším vlastníkem průmyslových aktiv, v průmyslové oblasti téměř 50 000 osob, v případě ÖLB šlo o 18 000 osob. Robert Kriechbaumer, *Zeitenwende: die SPÖ-FPÖ Koalition 1983–1987 in der historischen Analyse, aus der Sicht der politischen Akteure und in Karikaturen von Ironimus*, Wien: Böhlau Verlag 2008, s. 343.
- 12 Lukas Hofstätter – Philipp Korom, Vom Austrokorporatismus zum Austrokapitalismus: Das Beispiel der Entbettung österreichischer Banken, in: Klaus Kraemer – Sebastian Nessel (edd.), *Entfesselte Finanzmärkte? Soziologische Analysen des modernen Kapitalismus*, Frankfurt am Main: Campus 2012, s. 170.
- 13 Paritní komise pro mzdové a cenové otázky byla založena v roce 1957 a měla být původně pouze dočasnou platformou pro kooperaci zaměstnavatelů a zaměstnanců v cenových a mzdových otázkách. V průběhu šedesátých let se ovšem funkce komise rozšířila, když mohla s vládou diskutovat hlavní ekonomické otázky a předkládat k nim svá doporučení. Paritní komisi jako takové (tzv. valnému shromáždění) předsedal spolkový kancléř, přičemž jednání se účastnili i další členové vlády, kteří však od roku 1966 nedisponovali hlasovacím právem. Rozhodnutí přijímali „za zavřenými dveřmi“ prezidenti čtyř výše uvedených zájmových organizací, a to na principu jednohlasnosti. Právo každého aktéra vetovat návrhy nutilo dotyčné strany nalézt kompromis již

- v předpolí jednání komise. To se uskutečňovalo zejména prostřednictvím prezidentského předjednávání a činností tří podvýborů (mzdový a cenový výbor a rada pro hospodářské a sociální otázky). Rakouské sociální partnerství bylo kromě výše zmíněné horizontální úrovně doplňováno úrovní vertikální, tzn. úzkým vztahem jednotlivých zájmových svazů s jednou z dominantních politických stran, která byla zastoupena (ať už sama nebo společně) ve vládě. Kupříkladu Rakouský odborový svaz (ÖGB) a Pracovní komora (BAK) byly personálně propojeny s SPÖ, zatímco Hospodářská komora (WKÖ) byla spjata s ÖVP.
- 14 Volkmar Lauber, Changing Priorities in Austrian Economic Policy, in: Wolfgang Müller – Kurt Richard Luther, *Politics in Austria: Still a Case of Consociationalism?*, London – Portland: Frank Cass Publishers 1992, s. 149.
 - 15 Kromě politické oblasti, zejména postů v exekutivě a legislativě, se mechanismus týkal také sféry ústavního soudnictví, školství a médií.
 - 16 Wolfgang C. Müller, The Changing Role of the Austrian Civil Service: The Impact of Politicisation, Public Sector Reform, and Europeanisation, in: Ed Page – Vincent Wright (edd.), *From the Active to the Enabling State. The Changing Role of Top Officials in European Nations*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2007, s. 43; Wolfgang C. Müller, Zur Genese des Verhältnisses von Politik und verstaatlichter Industrie in Österreich (1946–1981), *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 10/4, 1981, s. 398.
 - 17 V dohodě z 5. prosince 1968, tzv. *Krampus-Abkommen* mezi ÖVP a v té době již opoziční SPÖ, bylo stávající rozdělení pozic v představenstvech a dozorech radách potvrzeno i pro případ změny parlamentní většiny.
 - 18 André Pfoertner, VOEST. Flaggship der verstaatlichten Industrie, in: Oliver Kühschelm – André Pfoertner, *Memoria Austriae. Menschen – Mythen – Zeiten / Unternehmen – Firmen – Produkte*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik 2005, s. 287.
 - 19 H. P. Kitschelt – David M. Wineroither, Die Entwicklung des Parteienwettbewerbs in Österreich im internationalen Vergleich, in: Ludger Helms – David M. Wineroither, *Die österreichische Demokratie im Vergleich*, Baden-Baden – Vienna: Nomos Verlag 2012, s. 202–203.
 - 20 Anton Pelinka, *Vom Glanz und Elend der Parteien. Struktur- und Funktionswandel des österreichischen Parteiensystems*, Wien: Studienverlag 2005, s. 40; Kurt Richard Luther, Consociationalism, Parties and the Party System, in: Wolfgang Müller – Kurt Richard Luther, *Politics in Austria: Still a Case of Consociationalism?*, London – Portland: Frank Cass Publishers 1992, s. 63–64.
 - 21 Wolfgang C. Müller, Patronage im österreichischen Parteiensystem. Theoretische Überlegungen und empirische Befunde, in: Anton Pelinka – Fritz Platzer (edd.), *Das österreichische Parteiensystem*, Wien: Böhlau Verlag 1988, s. 472.
 - 22 Weber, Verstaatlichung und Privatisierung in Österreich, s. 143.
 - 23 Prodej 57 % akcií *Siemens Austria* mateřskému koncernu v SRN byl ovšem realizován až v roce 1972 za vlády SPÖ.
 - 24 Wolfgang C. Müller, Privatising in a Corporatist Economy: The Politics of Privatisation in Austria, *West European Politics* 11/4, 1988, s. 103–104.
 - 25 *Salzburger Programm. Das Grundsatzprogramm der ÖVP*, 9. Auflage, April 1990; *Vereinigung für politische Bildung – Politische Akademie der ÖVP*, 1972; *Wirtschaftspolitische Leitlinien. Dem ÖVP-Parteitag zur Beratung und Beschlussfassung vorgelegt*, Wien 1983.
 - 26 Oskar Grünwald – Rudolf Streicher, Die Rolle der ÖIAG (Gesamtenwicklung zwischen 1970 und 1985), in: Georg Turnheim – Rudolf Streicher – Johann Moser – Helmut Hoskovec – Oskar Grünwald – Werner Clement, *Österreichs Verstaatlichte. Die Rolle des Staates bei der Entwicklung der österreichischen Industrie von 1918 bis 2008*, Wien: MANZ'sche 2009, s. 69–70.
 - 27 Fúze ocelářských podniků *VOEST a Alpine Montan* se uskutečnila v roce 1973. O dva roky později následovalo sloučení *Böhler, Schoeller-Bleckmann a Steirische Gußstahlwerke*

AG do *Vereinigte Edelmetallwerke AG* (VEW), která se jako 100% dceřiná společnost připojila k *VOEST-Alpine*.

- 28 Butschek, *Österreichische Wirtschaftsgeschichte*, s. 371.
- 29 Bruno Kreisky dle Grünwald – Streicher, *Die Rolle der ÖIAG*, s. 72–73.
- 30 Lauber, *Changing Priorities*, s. 148–151.
- 31 Butschek, *Österreichische Wirtschaftsgeschichte*, s. 358–370.
- 32 Alexander Van der Bellen, *Gewinne in der Verstaatlichten Industrie. Betrachtungen zur aktuellen Situation, Wirtschaft und Gesellschaft: wirtschaftspolitische Zeitschrift der Arbeiter und Angestellte für Wien* 13/3, 1987, s. 348.
- 33 *Das neue Programm der SPÖ. Sozialistische Partei Österreich*, Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung, Wien 1978.
- 34 Privatizace byla v rámci ÖVP prosazována především Rakouským svazem hospodářství, v jehož čele stál v letech 1975–1991 Wolfgang Schüssel, od roku 1995 předseda ÖVP a pozdější spolkový kancléř Rakouska.
- 35 ÖVP, *Mehr Chancen – mehr Fairness* (říjen 1985 a 1986); ÖVP, *Mehr Privat – weniger Staat* (listopad 1985).
- 36 Delia Meth-Cohn, *Der Abbau der Verstaatlichungsidee in der SPÖ und der Labour Party: eine vergleichende Analyse – Dismantling the concept of public ownership in the SPÖ and the Labour Party: a comparative analysis, Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 17/3, 1987, s. 256.
- 37 Pfoertner, *VOEST*, s. 188–189.
- 38 Peter A. Ulram, *Hegemonie und Erosion. Politische Kultur und politischer Wandel in Österreich*, Wien: Böhlau Verlag 1990, s. 129.
- 39 Emmerich Tälös – Bernhard Kittel, *Gesetzgebung in Österreich. Netzwerke, Akteure und Interaktionen in politischen Entscheidungsprozessen*, Wien: WUV Universitätsverlag 2001, s. 153; Inge Morawetz, *Privatisierungspolitik in Österreich: Entstaatlichung als Umstrukturierung des Verhältnisses von staatlichem und privatem Wirtschaftseigentum, Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 17/4, 1988, s. 406.
- 40 Pfoertner, *VOEST*, s. 298; Georg Turnheim, *Die Reorganisation und Sanierung der verstaatlichten Industrie als Voraussetzung für deren Privatisierung (Periode 1986 bis 1990)*, in: Georg Turnheim – Rudolf Streicher – Johann Moser – Helmut Hoskovec – Oskar Grünwald – Werner Clement, *Österreichs Verstaatlichte. Die Rolle des Staates bei der Entwicklung der österreichischen Industrie von 1918 bis 2008*, Wien: MANZ'sche 2009, s. 86–90.
- 41 Wolfgang C. Müller, *Privatising in a Corporatist Economy*, s. 108–110; Delia Meth-Cohn – Wolfgang C. Müller, *Looking reality in the eye: The Politics of Privatisation in Austria*, *West European Politics* 11/4, 1994, s. 164–165.
- 42 Kurt Richard Luther, *Austria's Social Democracy During The „Vranitzky Era“: The Politics of Asymmetrical Change*, in: Gunter Bischof – Anton Pelinka (edd.), *Vranitzky Era in Austria. Contemporary Austrian Studies*, New Orleans: Transaction Publishers 1999, s. 14.
- 43 Brigitte Unger, *Zählt der Austrokeynesianismus zur gesellschaftskritischen Ökonomie?*, *Kurswechsel* 4/2006, s. 73.
- 44 Mezi tato opatření patřilo například vytváření strategických uskupení s domácími a zahraničními partnery, *joint ventures*, prodej podnikového majetku či balíků akcií a tam, kde to bylo nezbytné, mělo dojít k zastavení výroby. Zdroj: *Arbeitsübereinkommen zwischen der Sozialistischen Partei Österreichs und der Österreichischen Volkspartei über die Bildung einer gemeinsamen Bundesregierung für die Dauer der XVII. Gesetzgebungsperiode des Nationalrates*. Eine Information der österreichischen Volkspartei [...] schwarz auf weiß im Volksblatt, Nr. 102, 1987 *Volksblatt*.
- 45 Helmut Hoskovec, *Die Finanzierung der verstaatlichten Industrie*, in: Georg Turnheim – Rudolf Streicher – Johann Moser – Helmut Hoskovec – Oskar Grünwald –

- Werner Clement, *Österreichs Verstaatlichte. Die Rolle des Staates bei der Entwicklung der österreichischen Industrie von 1918 bis 2008*, Wien: MANZ'sche 2009, s. 140.
- 46 V první fázi byly velké dceřiné společnosti koncernu rozčleněny do 350 menších jednotek, převážně ve formě s. r. o., které měly působit vždy na jednotlivém trhu, popř. jeho segmentu. Tím se mělo předejít dosavadní praxi, kdy více podniků působilo nekoordinovaně na stejném trhu, přičemž byly řízeny jinými „matkami“. Ve druhé fázi byly tyto právně samostatné jednotky sloučeny do sedmi autonomních oddělení ve formě a. s., rozdělených podle jednotlivých odvětví: ocelářství (VOEST-Alpine), barevné kovy (AMAG), ropa a plyn (ÖMV), chemie (Chemie Linz), energetika (Elin AG), strojírenství (SGP AG) a těžba (WTK). V konečné fázi došlo ke sloučení ÖMV a Chemie Linz na jedné straně a Elin AG a SGP AG na straně druhé, čímž nakonec zůstalo pouze pět oblastí.
- 47 Turnheim, Die Reorganisation, s. 93–99.
- 48 Meth-Cohn – Müller, Looking reality, s. 168–169.
- 49 Faktem ovšem je, že značná část po roce 1945 zestátněných podniků, jako například Hermann-Göring-Werke (VOEST), podniky na výrobu dusíku v Linci (pozdější Chemie Linz), ale také hliníku (AMAG) nebo rafinerie (ÖMV), byla vybudována teprve za nacistické éry pro potřeby válečného hospodářství, mnohdy s nasazením otrocké práce vězňů koncentračních táborů a dalších „zahraničních pracovních sil“. Roman Sandgruber, *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Wien: Herwig Wolfram 2005, s. 423, 445.
- 50 *Mehr privat-weniger Staat! Das Privatisierungsprogramm der Volkspartei*, Wien 1988, s. 181.
- 51 André Pfoertner, ÖMV/OMV. „Unser Erdöl muss österreichisch bleiben“, in: Oliver Kühschelm – André Pfoertner, *Memoria Austriae. Menschen – Mythen – Zeiten / Unternehmer – Firmen – Produkte*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik 2005, s. 375–377; Ewald Nowotny, Privatization in Austria: causes and consequences, *Annals of Public and Cooperative Economics* 67/3, 1996, s. 394.
- 52 Pod správou ÖIAG, který se stal finančním holdingem AI s odpovědností pro správu dluhů zestátněných podniků, zůstaly VOEST-Alpine AG, *Sonderabfall-Entsorgung Holdinggesellschaft*, Siemens AG Österreich a sedm menších podílů, které nepatřily ke klíčovými oblastem koncernu.
- 53 Stiefel, *Verstaatlichung und Privatisierung*, s. 222.
- 54 Turnheim, Die Reorganisation, s. 105–106.
- 55 Hoskovec, Die Finanzierung, s. 148; Turnheim, Die Reorganisation, s. 104–106.
- 56 Aiginger, Karl, Privatization experiment in Austria, in: David Parker (ed.), *Privatization in the European Union: Theory and Policy Perspectives*, London – New York 1998, s. 70–87, zde s. 78–79; Oliver Wieser – Mike Wright – Ken Robbie, Management and employee buy-outs from the Austrian public sector, *Annals of Public and Cooperative Economics* 68/4, 1997, s. 694.
- 57 Bernhard Kittel, Deaustification? The Policy-Area-Specific Evolution of Austrian Social Partnership, *West European Politics* 23/1, 2000, s. 115.
- 58 Robert Stöger, Die verstaatlichte Industrie in der Zweiten Republik, in: Hannes Androsch – Karl Waldbrunner a kol. (edd.), *Pragmatischer Visionär für das neue Österreich*, Wien: Gerold 2006, s. 251.
- 59 IPIC získala v první fázi 13 % akcií, avšak skrze kapitálové navýšení držela na konci roku okolo 20 % akcií ÖMV. Tento způsob privatizace byl přitom doprovázen menšími prodeji akcií prostřednictvím burzy (Feichtinger, Friedrich – Spörker, Herman, ÖMV – ÖMV. *Die Geschichte eines österreichischen Unternehmens*, Wien 1996, s. 229).
- 60 Aiginger, Privatization experiment, s. 79; Stiefel, *Verstaatlichung und Privatisierung*, s. 234–235. V roce 1988 se VEW rozdělila na Böhler a Schoeller Bleckmann. Mezi lety 1993 a 1995 byl dále Schoeller Bleckmann rozdělen na operativní jednotky dle oborů jejich činnosti, které byly následně většinově privatizovány.
- 61 Nowotny, Privatization in Austria, s. 395.

- 62 Turnheim, *Die Reorganisation*, s. 117.
- 63 Butschek, *Österreichische Wirtschaftsgeschichte*, s. 388–390; Otto Penz, Vom Sozial- zum Wettbewerbsstaat. Arbeitsbeziehungen und politische Regulation in Österreich, in: Andrea Grisold, *Neoliberalismus und die Krise des Sozialen: das Beispiel Österreich*, Wien: Böhlau Verlag 2010, s. 150–152.
- 64 Aiginger, Privatization experiment, s. 80; Georg Turnheim, Die Privatisierung der verstaatlichten Industrie (Periode 1991 bis 2007), in: Georg Turnheim – Rudolf Streicher – Johann Moser – Helmut Hoskovec – Oskar Grünwald – Werner Clement, *Österreichs Verstaatlichte. Die Rolle des Staates bei der Entwicklung der österreichischen Industrie von 1918 bis 2008*, Wien: MANZ'sche 2009, s. 117–119; Wieser – Wright – Robbie, Management, s. 694.
- 65 Die rakouského akciového práva je hranice 75% podílu akcií potřebná pro důležitá rozhodnutí valného shromáždění podniku, jako je např. likvidace, změna stanov podniku atd.
- 66 AVZ držela na BA 45% podíl akcií a byla tak největším akcionářem. Všechna důležitá rozhodnutí v AVZ byla prováděna spořitelní radou v čele se starostou Vídně, v níž si SPÖ udržovala většinu.
- 67 *GiroCredit* byl třetím největším bankovním institutem v zemi, který patřil do sféry vlivu ÖVP.
- 68 Klaus Grubelnik, *Die Rote Krake. Eine Bank erobert Österreich*, Wien: Molden Verlag 1998.
- 69 Již v roce 1993 došlo představenstvem CA k vyřazení *Raiffeisen Zentrallbank*, a to na popud Rakouského svazu hospodářství, který byl proti tomu, aby CA připadla bance blízké Rakouskému svazu rolníků. Zpolitizovaný a mnohdy chaotický průběh privatizace CA připoutal několikrát pozornost mezinárodních médií. V září 1995 se například v souvislosti s privatizací CA objevil v předním americkém ekonomickém časopisu *Wall Street Journal* článek s výmluvným titulkem „How Not to Privatize a Bank“. Autorka článku Vendelin von Bredow se v něm pozastavovala nad tím, že jen několik dní po vypsaní inzerátu ve *Financial Times*, v němž jeho zadavatel deklaroval jako hlavní kritérium privatizace výši nabídnuté ceny, vrcholní rakouští představitelé v čele s kancléřem Vranitzkym v domácím tisku prohlašovali, že hlavním kritériem při výběru zájemců by mělo být udržení banky v „rakouských rukou“.
- 70 *Bundesgesetz: Erteilung der Ermächtigung zur Veräußerung von Anteilsrechten an der „Creditanstalt-Bankverein“ und der „Österreichische Länderbank Aktiengesellschaft“ und zum Erwerb von Anteilsrechten an Banken oder Bankholdinggesellschaften sowie Abänderung des Bundesgesetzes BGBl. Nr. 323/1987* (NR: GP XVIII RV 43 AB 78 S. 19).
- 71 *Die Erste Österreichische Spar-Casse* je nejstarším rakouským bankovním institutem, který byl od počátku svého vzniku svázán s konzervativním politickým táborem. Koncept spořitelny, které byly původně zakládány jako dobročinné spolky s cílem umožnit dělníkům spoření a zároveň je „vychovávat“ k rozumnému hospodaření, byl od poloviny 19. století přebírán místními sociálnědemokratickými politiky (např. vznik *Zentralsparkasse*). Tímto vznikl v rámci spořitelního sektoru politický konflikt, který byl vyřešen až převzetím *GiroCredit* a vznikem *Erste Bank* v roce 1997.
- 72 Alexander Van der Bellen, Bankenstrukturen und Politik: Der CA-Verkauf und seine Folgen, in: Andreas Khol – Günther Ofner – Alfred Stirnemann (edd.), *Österreichisches Jahrbuch für Politik 1996*, Wien: Verlag für Geschichte und Politik 1997, s. 317–320; Grubelnik, *Die Rote Krake*.
- 73 Grubelnik, *Die Rote Krake*, s. 17.
- 74 Konkrétně se jednalo o snížení hlasovacích podílů AVZ v BA pod hranici 25 % během pěti let, privatizaci 19% státního podílu v BA, prodej podílů AVZ na *GiroCredit*, zachování celistvosti CA po dobu následujících pěti let.

- 75 Kurt Pribil, *Bankenprivatisierung in Österreich. Was wurde aus dem 17-Punkte Programm?*, *Österreichisches Jahrbuch für Politik* 1997, Wien: Verlag für Geschichte und Politik 1998, s. 745–747.
- 76 Včetně 22,7% podílu AVZ, která se posléze s 5% akcií stala druhým největším akcionářem HBV.
- 77 Zdroj: <http://derstandard.at/1338641> (staženo 12. 12. 2014).
- 78 Hofstätter – Korom, *Vom Austrokorporatismus*, s. 167.
- 79 Po převzetí *UniCredit Bank* byly veškeré zbývající průmyslové podíly BA (zejména *Lenzing AG*, *Semperit*, *Porr*) vyčleněny do zvláštní nadace (*B&C Stiftung*). Philipp Korom, *Wirtschaftseliten im neuen Austrokapitalismus. Sozialprofil und Personalverflechtungen*, Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Sozial- und Wirtschaftswissenschaften an der Karl-Franzens-Universität Graz, 2011, s. 230.
- 80 *Stenographisches Protokoll 40. Sitzung des Nationalrates der Republik Österreich XXI. Gesetzgebungsperiode Mittwoch, 18., und Donnerstag, 19. Oktober 2000*, s. 29.
- 81 Penz, *Vom Sozial- zum Wettbewerbsstaat*, s. 163–164; Unger, *Zählt der Austrokeynesianismus*, s. 72.
- 82 Butschek, *Österreichische Wirtschaftsgeschichte*, s. 442.
- 83 Herbert Obinger, „Wir sind Voesterreicher“: Bilanz der ÖVP/FPÖ-Privatisierungspolitik, in: Emmerich Tálos (ed.), *Schwarz-Blau. Eine Bilanz des „Neu-Regierens“*, Wien: LIT Verlag 2006, s. 159–161.
- 84 *Stenographisches Protokoll 15. Sitzung des Nationalrates der Republik Österreich XXI. Gesetzgebungsperiode Dienstag, 14. März 2000*.
- 85 Opozice v této souvislosti hovořila o převzetí ÖIAG přáteli Thomase Prinzhorna, v té době poslance za FPÖ (později BZÖ) a rovněž významného rakouského průmyslníka. Obinger, „Wir sind Voesterreicher“, s. 160–162.
- 86 Jednalo se zejména o vytvoření, popř. udržení pracovních míst, zachování rakouské většinové akcionářské struktury, udržení rozhodovacích a výzkumných kapacit na území Rakouska.
- 87 Obinger, „Wir sind Voesterreicher“, s. 162.
- 88 „M“ jako *Magna*, „va“ jako *VOEST-Alpine*.
- 89 David Wineriother, *Kanzlermacht – Machtkanzler? Die Regierung Schüssel im historischen und internationalen Vergleich*, Wien: LIT Verlag 2009, s. 215–217.
- 90 Grünwald – Streicher, *Die Rolle der ÖIAG*, s. 70.
- 91 Zdroj: <http://www.economist.com/node/204118> (staženo 12. 9. 2014).
- 92 Koupě akcií podniku z balíčku určeného zaměstnancům, který představoval 5% z celkového objemu nabízených akcií, využilo okolo 50% zaměstnanců podniku.
- 93 V roce 2007 byl koncern *Gallaher* převzat dalším tabákovým koncernem *Japan Tobacco*. Přestože nový vlastník ohlašoval rekordní zisk, došlo v roce 2011 k uzavření poslední továrny *Tabak Austria* na území Rakouska, což znamenalo ztrátu zaměstnání pro 320 osob. Zdroj: <http://derstandard.at/1304428535355/Schliessung-in-Hainburg-Aus-fuer-Zigaretten-Made-in-Austria> (staženo 15. 1. 2015).
- 94 Korom, *Wirtschaftseliten*, s. 40, 230–233.
- 95 Zdroj: <http://www.handelsblatt.com/archiv/voestalpine-erwartet-nach-starkem-i-halbjaehr-rekordwerte-fuer-2004-05/2435862.html>, <http://wirtschaftsblatt.at/archiv/karriere/933864/> (staženo 30. 12. 2014).
- 96 Hofstätter – Korom, *Vom Austrokorporatismus*, s. 167.
- 97 Privatizační výnosy v období let 1994–2006, zahrnující příjmy z prodeje státních podniků a bank, činily přibližně 11 miliard euro. Zdroj: http://diepresse.com/home/politik/vorarlbergwahl/494488/Privatisierung_Heisse-Debatten-um-Schlussverkauf (staženo 30. 12. 2014).
- 98 Roland Atzmüller – Christoph Hermann, *Liberalisierung und Privatisierung öffentlicher dienstleistungen: Auswirkungen auf Beschäftigung, Arbeitsbedingungen und Arbeitsverhältnisse*, Wien Auszug aus WISO 4/2004, Institut für Sozial- und Wirtschaftswissenschaften

- ten 2004, s. 134–147; Christoph Hermann – Jörg Flecker, Das „Modell Österreich“ im Wandel, in: Christoph Hermann – Roland Atzmüller (edd.), *Die Dynamik des „österreichischen Modells“. Brüche und Kontinuitäten im Beschäftigungs- und Sozialsystem*, Berlin: Sigma 2009, s. 27–32; Jörg Flecker – Manfred Krenn, Abstiegsängste, verletztes Gerechtigkeitsempfinden und Ohnmachtsgefühle – zur Wahrnehmung und Verarbeitung zunehmender Unsicherheit und Ungleichheit in der Arbeitswelt, in: Hans Georg Zilian (ed.), *Insider und Outsider*, München – Mering: Rainer Hampp Verlag 2004 (Forba, Schriftenreihe 3/2004), s. 1–23.
- 99 Penz, Vom Sozial- zum Wettbewerbsstaat, s. 152–153. Nejzávažnější důsledky pro reálné fungování rakouského sociálního partnerství měl zejména vstup Rakouska do EU, který sice dával rakouským zájmovým svazům možnost integrace s jejich sesterskými organizacemi na evropské úrovni, ale který zároveň znamenal, že některé pro spolkové důležité agendy byly delegovány na nadnárodní úroveň (oblast agrární politiky, politiky konkurenceschopnosti, zahraničního obchodu, částečně i sociální a měnové politiky a politiky životního prostředí). Z Paritní komise pro mzdové a cenové otázky, dříve centrálního orgánu sociálního partnerství, s jejími čtyřmi podvýbory (od roku 1992 podvýbor pro mezinárodní otázky) nyní reálně funguje pouze podvýbor pro mzdové otázky. Formální rozhodovací orgán, valné shromáždění, se přitom od devadesátých let scházel jen zřídka a posléze vůbec. Spolupráce zájmových svazů v rámci sociálního partnerství je dnes víceméně omezena toliko na vyjednávání mezi ÖGB a Hospodářskou komorou v otázce kolektivních smluv.
- 100 Ferdinand Karlhofer, Verbände: Mitgliederorientierung und strategischer Neuausrichtung, in: Ferdinand Karlhofer – Emmerich Tálos (edd.), *Sozialpartnerschaft – Österreichische und Europäische Perspektiven*, Wien – Münster: LIT Verlag 2005, s. 18–19; Franz Traxler, Austria, in: Franz Traxler – Gerhard Huemer (edd.), *Handbook of Business Interest Associations, Firm Size and Governance: A Comparative Analytical Approach*, London – New York: Routledge 2007, s. 41.
- 101 Oliver Treib, Party Patronage in Austria: From Reward to Control, in: Petr Kopecký – Peter Mair – Maria Spirova (edd.), *Party Patronage and Party Government in European Democracies*, Oxford: Oxford University Press 2012, s. 49–51. K otázce proměn rakouské politické kultury srov. také pátou kapitulu této knihy.

Konec velké koalice?

- 1 Přehledové publikace k rakouskému politickému systému viz Anton Pelinka – Siegfriede Rosenberger, *Österreichische Politik: Grundlagen, Strukturen, Trends*, 3., aktualisierte Aufl., Wien: Facultas-WUV 2007; Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien: Manz 2006; Vít Hloušek, *Konflikt versus konsenzus. Konfliktní linie, stranické systémy a politické strany v Rakousku 1860–2006*, Brno 2008.
- 2 Anton Pelinka, Legacies of the Schüssel Years, in: Günter Josef Bischoff – Fritz Plasser (edd.), *The Schüssel Era in Austria* (= Contemporary Austrian Studies 18), New Orleans: Innsbruck University Press 2010, s. 331; Fritz Plasser – Gilg Seeber, The Europeanization of Austrian Political Culture: Austrian Exceptionalism Revisited, in: Günter Josef Bischoff (ed.), *Global Austria: Austria's Place in Europe and the World* (= Contemporary Austrian Studies 20), New Orleans: Innsbruck University Press 2011, s. 212.
- 3 S přesaňem do druhé dekády 21. století jde zejména o *Team Stronach* austrokanadského podnikatele a miliardáře Franka Stronacha a liberální iniciativu NEOS, která se spojila se zbytkem LIF. K pojmu volby „nižší“ nebo „druhé“ kategorie viz Karlheinz Reif – Hermann Schmitt, Nine Second-Order National Elections – A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results, *European Journal of Political Research* 8, č. 1 (březen 1980), s. 3–44.

- 4 Hellin Sapinski, Regierung nach 74 Tagen – wie lange es sonst dauerte, *DiePresse.com*, 23. 10. 2014, <http://diepresse.com/home/politik/innenpolitik/1463133/Regierung-nach-74-Tagen-wie-lange-es-sonst-dauerte>.
- 5 Pro zajímavost, jediná kompletní vládní obměna proběhla v roce 1970 právě mezi ÖVP a SPÖ a ve všech ostatních případech alespoň jedna ze stávajících koaličních stran setrvala ve vládě.
- 6 Tyto pojmy zavedl v sedmdesátých letech 20. století vlivný politolog italského původu Giovanni Sartori. Walter Dean Burnham – Giovanni Sartori, Parties and Party Systems: A Framework for Analysis, Volume I, *Political Science Quarterly* 92, č. 4 (1977).
- 7 Výzkum dynamiky přesunu volebních hlasů prohloubil opět v sedmdesátých letech 20. století Mogens N. Pedersen, po němž je také pojmenován tzv. Pedersenův index, který je dodnes nejpoužívanějším způsobem pro výpočet volatility. Mogens N. Pedersen, The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility, *European Journal of Political Research* 7, č. 1 (1979), s. 1–26.
- 8 Jinými slovy, k přelivům hlasů nedochází jen v rámci podobných stranických či programových skupin, například pouze mezi sociálními demokraty a Zelenými.
- 9 S pojmem ideologické vzdálenosti začali nejvýrazněji operovat Giacomo Sani a Giovanni Sartori. Giacomo Sani – Giovanni Sartori, Polarization, fragmentation and competition in Western democracies, in: Hans Daalder – Peter Mair (edd.), *Western European party systems: continuity & change*, Beverly Hills 1983, s. 307–340.
- 10 Peter Ullram, Politische Kultur der Bevölkerung, in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien: Manz 2006, s. 512.
- 11 Ferdinand Karhofer, The Politics of Asymmetry: (Non) Corporatist Policy Making, 2000–2006, in: Günter Josef Bischof – Fritz Plasser (edd.), *The Schlüssel Era in Austria* (= Contemporary Austrian Studies 18), New Orleans: Innsbruck University Press 2010.
- 12 Ibid., s. 115.
- 13 Wolfgang Müller, Parteiensystem, in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien: Manz 2006, s. 301–303.
- 14 Koncept štěpných nebo také konfliktních linií rozpracovali především americký teoretik politických věd Seymour Martin Lipset a norský politolog Stein Rokkan. Seymour Martin Lipset – Stein Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Free Press 1967.
- 15 Peter Gerlich – Roman Pfefferle, Tradition und Wandel, in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien: Manz 2006, s. 509.
- 16 Teorii „veto hráčů“, tedy aktérů, jejichž souhlas je nutný ke změně stávajícího stavu ve vybrané problematice, formuloval na počátku 21. století americký politolog George Tsebelis. George Tsebelis, *Veto players: how political institutions work*, Princeton, N. J.: Princeton University Press 2002.
- 17 Fritz Plasser – Peter Ullram, Bürger und Politik in Österreich, in: Oscar W. Gabriel – Fritz Plasser (edd.), *Deutschland, Österreich und die Schweiz im neuen Europa: Bürger und Politik* (= Studien zur Wahl- und Einstellungsforschung, Bd. 16), Baden-Baden: Nomos, 2010, s. 202–205.
- 18 Michael Gehrer, Die Zweite Republik – Zwischen Konsenz und Konflikt. Historischer Überblick (1945–2005), in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien: Manz 2006, s. 44–45; Fritz Plasser – Peter Ullram, Wahlverhalten, in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien: Manz 2006, s. 551. Obyvatelé Rakouska přesto v evropském srovnání stále patří mezi nejvíce nábožensky založené. K římskokatolické církvi se podle sčítání obyvatel z roku 2001 přihlásilo přes 5,9 milionu obyvatel, druhou největší konfesní skupinu se značným odstupem tvořili evangelíci (cca 376 000) a třetí v těsném závěsu muslimové (cca 339 000), jejichž komunita zároveň rostla nejrychleji. Přibližně milion obyvatel se necítil být součástí žádné z konfesních skupin. Viz Barbara Prainsack, Religion und

Politik, in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien: Manz 2006, s. 538–549.

19 Plasser – Ulram, Bürger und Politik in Österreich, s. 174.

20 Ibid., s. 164.

21 Gerlich – Pfefferle, Tradition und Wandel, s. 504–505.

22 Bundesministerium für Inneres, „BM.I – Wahlen – Volksabstimmungen“, *Bundesministerium für Inneres*, 2015, http://www.bmi.gv.at/cms/BMI_wahlen/voiksabstimmung/Ergebnisse.aspx.

23 Unikátní oblast dunajských luhů (Hainburger Au) byla následně v roce 1996 vyhlášena jako Národní park Donau-Auen. APA – Austria Presse Agentur / 55–85 apa historisch „zeitgeschichte online“, 2015, http://www.historisch.apa.at/cms/apa-historisch/dossier.html?dossierID=AHD_19841208_AHD0001.

24 Gerlich – Pfefferle, Tradition und Wandel, s. 504–505.

25 Ulram, Politische Kultur der Bevölkerung, s. 514.

26 Ibid., s. 513.

27 Plasser – Seeber, The Europeanization of Austrian Political Culture, s. 214.

28 Plasser – Ulram, Bürger und Politik in Österreich, s. 179–180.

29 Ulram, Politische Kultur der Bevölkerung, s. 516.

30 Plasser – Ulram, Bürger und Politik in Österreich, s. 172.

31 Ibid., s. 165.

32 Plasser – Seeber, The Europeanization of Austrian Political Culture, s. 221.

33 Do novelizace v roce 1992 umožňovala ústava spolkovým zemím zavést povinnou volební účast při volbách do národního parlamentu – využilo ji Štýrsko, Tyrolsko, Vorarlbersko a krátce také Korutansko; při volbě spolkového prezidenta některé země předepisovaly povinnou volební účast až do přelomu tisíciletí (neúčast však nebyla nijak sankcionována). Viz Bundesministerium für Inneres, „BM.I – Wahlen FAQ“, *Bundesministerium für Inneres*, 2015, http://bmi.gv.at/cms/BMI_wahlen/faq/faq_5.aspx; Müller, Parteiensystem.

34 Plasser – Ulram, Wahlverhalten, s. 554.

35 Anton Pelinka, *Vom Glanz und Elend der Parteien: Struktur- und Funktionswandel des österreichischen Parteiensystems*, Österreich-Zweite Republik, Bd. 6, Innsbruck: Studien-Verlag 2005, s. 66, 70–71.

36 Eva Zeglövits – Martina Zandonella, Political Interest of Adolescents before and after Lowering the Voting Age: The Case of Austria, *Journal of Youth Studies* 16, č. 8 (prosinec 2013), s. 1084–1104, doi:10.1080/13676261.2013.793785.

37 Plasser – Ulram, Bürger und Politik in Österreich, s. 173.

38 Fritz Plasser – Peter Ulram, Schüssels' Electoral (Mis)fortunes and the Dynamics of Public Approval, in: Günter Josef Bischof – Fritz Plasser (edd.), *The Schlüssel Era in Austria* (= Contemporary Austrian Studies 18), New Orleans: Innsbruck University Press 2010, s. 34.

39 Plasser – Ulram, Wahlverhalten, s. 554–555.

40 Následný vnitřní rozklad Svobodných a propad jejich volebních preferencí v prvním desetiletí nového tisíciletí ovšem relevanci této dělící linie snížil. Ibid., s. 556–557.

41 Ibid., 556; Plasser – Ulram, Bürger und Politik in Österreich, s. 173.

42 Plasser – Seeber, The Europeanization of Austrian Political Culture, s. 214.

43 Ačkoli podle F. Plassera a P. Ulrama možnosti aktivně se zapojit do stranických aktivit využívá pouze kolem čtvrtiny členů. Viz Plasser – Ulram, Bürger und Politik in Österreich, s. 175.

44 Plasser – Seeber, The Europeanization of Austrian Political Culture, s. 221. K přesným číslům vyjadřujícím počet držitelů stranických průkazek v Rakousku je nutné přistupovat s určitou rezervou, neboť ÖVP nezná institut přímého členství a počet členů odvozuje od velikosti několika svých suborganizací.

45 Ulram, Politische Kultur der Bevölkerung, s. 513–514.

- 46 Plasser – Ullrich, Bürger und Politik in Österreich, s. 173.
- 47 Pelinka, *Vom Glanz und Elend der Parteien*, s. 63–64.
- 48 Pelinka, Legacies of the Schüssel Years, s. 332.
- 49 Pelinka, *Vom Glanz und Elend der Parteien*, s. 67.
- 50 Plasser – Ullrich, Wahlverhalten, s. 555.
- 51 Plasser – Ullrich, Bürger und Politik in Österreich, s. 168–170.
- 52 V roce 1988 musela například SPÖ prodat svůj tradiční tiskový orgán *Arbeiter-Zeitung*, jehož ztráty už nebyla schopna dále pokrývat. Noviny se však ani tak zachránit nepodařilo, poslední číslo vyšlo 31. 10. 1991. List *Arbeiter-Zeitung*, založený v roce 1889, měl například v roce 1948 náklad 245 000 výtisků.
- 53 Markus Höcher – Matthias Reiter-Pázmándy, Korruptionsfälle in der Zweiten Republik – Gesellschaftliche Veränderung und (straf)rechtliche Reaktion, in: Philipp Strobl (ed.), *Österreich in der Zweiten Republik: ein Land im Wandel* (= Studien zur Zeitgeschichte, Bd. 94), Hamburg: Kovac, 2014, s. 160; Fritz Plasser, Massenmedien und politische Kommunikation, in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien: Manz 2006, s. 526–528.
- 54 Plasser, Massenmedien und politische Kommunikation, s. 528–530.
- 55 Pelinka, *Vom Glanz und Elend der Parteien*, s. 74.
- 56 Plasser – Ullrich, Bürger und Politik in Österreich, s. 153.
- 57 Souhrnně o tématu pojednávají Michal Kubát – Martin Mejstřík – Jiří Kocian (edd.), *Populismus v české krizi*, Praha: Karolinum 2017. Rozdílné atributy populismu a jeho definice nabízí mimo jiné Paul A. Taggart, *Populism*, Open University Press 2000; Cas Mudde, The Populist Zeitgeist, *Government and Opposition* 39, č. 4 (2004), s. 541–563, doi:10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x.
- 58 Dále k termínu populismus, respektive k problematice jeho (nad)užívání, viz Tim Bale – Stijn van Kessel – Paul Taggart, Thrown around with Abandon? Popular Understandings of Populism as Conveyed by the Print Media: A UK Case Study, *Acta Politica* 46, č. 2 (1. 4. 2011), s. 111–131, doi:10.1057/ap.2011.3.
- 59 Téma populismu v Rakousku se věnuje rakouský politolog Reinhard Heinisch, Austria: The Structure and Agency of Austrian Populism, in: Daniele Albertazzi – Duncan McDonnell (edd.), *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western European Democracy*, Hampshire – New York: Palgrave Macmillan 2008, s. 67–83, <http://www.palgrave.com/us/book/9780230013490>. Aktuální obraz rakouského populismu s důrazem na období po roce 2008 dále podává Michal Dimitrov, Rakousko, in: Michal Kubát a kol. (edd.), *Populismus v české krizi*, Praha: Karolinum 2017, s. 76–93.
- 60 Plasser – Ullrich, Schüssels' Electoral (Mis)fortunes, s. 30–31.
- 61 Marcelo Jenny, Programme: Parteien im politischen Wettbewerbsraum, in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien: Manz 2006, s. 308.
- 62 Pelinka, *Vom Glanz und Elend der Parteien*, s. 71.
- 63 Peter Maurer – Barbara Pfetsch, News Coverage of Politics and Conflict Levels: A Cross-National Study of Journalists' and Politicians' Perceptions of Two Elements of Mediatization, *Journalism Studies* 15, č. 3 (4. 5. 2014), s. 339–355, doi:10.1080/1461670X.2014.889477.
- 64 Plasser – Ullrich, Schüssels' Electoral (Mis)fortunes, s. 30–33.
- 65 Pelinka, Legacies of the Schüssel Years, s. 321.
- 66 Jenny, Programme: Parteien im politischen Wettbewerbsraum, s. 320.
- 67 Plasser – Ullrich, Bürger und Politik in Österreich, s. 208–209.
- 68 Ibid., s. 209–210.
- 69 Ibid., s. 182–186.
- 70 Pelinka, Legacies of the Schüssel Years, s. 328.
- 71 Plasser – Ullrich, Bürger und Politik in Österreich, s. 204.

- 72 Manfred Kohler, Rechtspopulismus in Österreich – Systemsturz oder einfach nur Populismus?, in: Philipp Strobl (ed.), *Österreich in der Zweiten Republik: ein Land im Wandel* (= Studien zur Zeitgeschichte, Bd. 94), Hamburg: Kovac 2014, s. 106.
- 73 Tim Bale, Cinderella and her ugly sisters: the mainstream and extreme right in Europe's bipolarising party systems, *West European Politics* 26, č. 3 (2003), s. 76–77, doi:10.1080/01402380312331280598.
- 74 Plasser – Ulram, Schüssels' Electoral (Mis)fortunes, s. 24.
- 75 Ulram, Politische Kultur der Bevölkerung, s. 523.
- 76 Pelinka, Legacies of the Schüssel Years, s. 334, 336–337.
- 77 Ulram, Politische Kultur der Bevölkerung, s. 523.
- 78 Pelinka, Legacies of the Schüssel Years, s. 333.
- 79 Kohler, Rechtspopulismus in Österreich.
- 80 Pelinka, *Vom Glanz und Elend der Parteien*, s. 67.
- 81 Müller, Parteiensystem, s. 300.
- 82 Ibid., s. 293.
- 83 Kohler, Rechtspopulismus in Österreich, s. 110.
- 84 Gerlich – Pfefferle, Tradition und Wandel, s. 508.
- 85 Pelinka, *Vom Glanz und Elend der Parteien*, s. 73. K privatizaci srov. také čtvrtou kapitolu této knihy.

Bibliografie

-
- Aiginger, Karl, Privatization experiment in Austria, in: David Parker (ed.), *Privatisation in the European Union: Theory and Policy Perspectives*, London – New York 1998, s. 70–87.
- Assmann, Aleida, Canon and Archive, in: Astrid Erll – Ansgar Nünning (edd.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin – New York 2008.
- Assmann, Aleida, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, Munich 1992.
- Assmann, Aleida, *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, Bonn 2008, s. 21–62.
- Assmann, Jan, Communicative and Cultural Memory, in: Astrid Erll – Ansgar Nünning (edd.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin – New York 2008, s. 109–118.
- Atzmüller, Roland – Christoph Hermann, *Liberalisierung und Privatisierung öffentlicher Dienstleistungen: Auswirkungen auf Beschäftigung, Arbeitsbedingungen und Arbeitsverhältnisse*, Wien, WISO 4, 2004.
- Bailer-Galanda, Brigitte, *Die Entstehung der Rückstellungs- und Entschädigungsgesetzgebung. Die Republik Österreich und das in der NS-Zeit entzogene Vermögen*, Wien – München 2003.
- Bailer-Galanda, Brigitte, Die Rückstellungsproblematik in Österreich, in: Constantin Gosschler – Jürgen Lillteicher (edd.), „Arisierung“ und restitution. *Die Rückerstattung jüdischen Eigentums in Deutschland und Österreich nach 1945 und 1989*, Göttingen 2002.
- Barša, Pavel, *Politická teorie multikulturalismu*, Brno 1999.
- Bauböck, Rainer, „Nach Rasse und Klasse verschieden“. *Migrationspolitik in Österreich von der Monarchie bis heute* (Reihe Politikwissenschaft, Nr. 31), Wien 1996.
- Bauböck, Rainer – Bernhard Perchinig, Migrations- und Integrationspolitik, in: Herbert Dachs a kol. (edd.), *Politik in Österreich. Das Handbuch*, Wien 2006.
- Bauerkämpfer, Arnd, Deutsche Flüchtlinge und Vertriebene aus Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa in Deutschland und Österreich seit dem Ende des Zweiten Weltkrieges, in: Klaus Bade a kol. (edd.), *Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, München 2007.
- Bellen, Alexander Van der, Bankenstrukturen und Politik: Der CA-Verkauf und seine Folgen, in: Andreas Khol – Günther Ofner – Alfred Stirnemann (edd.), *Österreichisches Jahrbuch für Politik 1996*, Wien 1997.
- Bellen, Alexander Van der, Gewinne in der Verstaatlichten Industrie. Betrachtungen zur aktuellen Situation, *Wirtschaft und Gesellschaft: wirtschaftspolitische Zeitschrift der Arbeiter und Angestellte für Wien* 13/3, 1987.
- Berger, Heinrich – Melanie Dejnega – Regina Fritz – Alexander Prenninger (edd.), *Politische Gewalt und Machtausübung im 20. Jahrhundert: Zeitgeschichte, Zeitgeschehen und Kontroversen. Festschrift für Gerhard Botz*, Wien 2011.
- Berger, Peter, *Kurze Geschichte Österreichs im 20. Jahrhundert*, Wien 2008.

- Biffl, Gudrun, *SOPEMI Report on Labour Migration. Austria 1994/95*, Wien 1995.
- Biffl, Gudrun – Julia Bock-Schappelwein, Soziale Mobilität durch Bildung? – Das Bildungsverhalten von MigrantInnen, in: Heinz Fassmann – Irene Stacher (edd.), *Österreichischer Migrations- und Integrationsbericht*, Wien – Klagenfurt 2003.
- Bischof, Günter – Anton Pelinka (edd.), *Austrian Historical Memory and National Identity*, New Brunswick 1997.
- Botz, Gerhard – Gerald Sprengnagel (edd.), *Kontroversen um Österreichs Zeitgeschichte: Verdrängte Schuld, Österreich-Identität, Waldheim und die Historiker*, Frankfurt am Main 2008.
- Botz, Gerhard, Die österreichischen NSDAP-Mitglieder: Probleme einer quantitativen Analyse aufgrund der NSDAP-Zentralkartei im Berlin Document Center, in: Reinhard Mann (ed.), *Die Nationalsozialisten. Analysen faschistischer Bewegungen* (= HistorischSozialwissenschaftliche Forschungen. Quantitative sozialwissenschaftliche Analysen von historischen und prozess-produzierten Daten, 9), Stuttgart 1980.
- Botz, Gerhard, *Nationalsozialismus in Wien. Machtübernahme und Herrschaftssicherung 1938/39*, Buchloe 1980. Přepřacované vydání: Botz Gerhard, *Nationalsozialismus in Wien. Machtübernahme, Herrschaftssicherung, Radikalisierung 1938/39*, Wien 2008.
- Botz, Gerhard, War der „Anschluss“ erzwungen?, in: Felix Kreissler (ed.), *Fünfzig Jahre danach – der „Anschluss“ von innen und aussen gesehen* (= Beiträge zum Internationalen Symposium von Rouen, 29. Februar bis 4. März 1988, veranstaltet vom Centre d'Etudes et de Recherches Autrichiennes (CERA) der Universität Rouen in Zusammenarbeit mit dem Österreichischen Kulturinstitut Paris), Wien – Zürich 1989.
- Brait, Andrea – Michael Gehler (edd.), *Grenzöffnung 1989. Innen- und Aussenperspektiven und die Folgen für Österreich*, Wien 2014.
- Brait, Andrea – Michael Gehler, Grenzöffnung 1989 – Offene Grenzen? Zum Buch und Auswertung einer Umfrage, in: titiž (edd.), *Grenzöffnung 1989. Innen- und Aussenperspektiven und die Folgen für Österreich*, Wien 2014.
- Brait, Andrea, Zur Konstruktion eines europäischen Gedächtnisortes, in: A. Brait – M. Gehler (edd.), *Grenzöffnung 1989*.
- Breuss, Fritz, Auswirkungen der Ostöffnung 1989 auf Österreichs Wirtschaft, in: Andrea Brait – Michael Gehler (edd.), *Grenzöffnung 1989. Innen- und Aussenperspektiven und die Folgen für Österreich*, Wien 2014.
- Bruckmüller, Ernst, Die Entwicklung des Österreichbewusstseins, in: Robert Kriechbaumer (ed.), *Österreichische Nationalgeschichte nach 1945. Die Spiegel der Erinnerung: Die Sicht von innen* (Band 1), Wien – Köln – Weimar 1998.
- Bruckmüller, Ernst, *Nation Österreich. Kulturelles Bewußtsein und gesellschaftlich wirtschaftliche Prozesse*, Wien 1996.
- Bruckmüller, Ernst, *Sozialgeschichte Österreichs*, Wien 2001.
- Břach, Radko, *Die Aussenpolitik der Tschechoslowakei zur Zeit der „Regierung der nationalen Verständigung“*, Baden-Baden 1992.
- Busek, Erhard, *Mitteleuropa. Eine Spurensicherung*, Wien 1997.
- Butschek, Felix, *Österreichische Wirtschaftsgeschichte – von der Antike bis zur Gegenwart*, Wien 2011.
- Clifton, Judith – Francisco Comin – Fuentes Daniel Diaz, Privatization in the European Union. Public Enterprises and Integration, Dordrecht 2003.
- Coudenrove-Kalergi, Barbara – Oliver Rathkolb (edd.), *Die Beneš-Dekrete*, Wien 2002.
- Coudenrove-Kalergi, Barbara, Die Wiederkehr des Vergangenen. Zwei Völker, zwei Geschichten, in: Barbara Coudenrove-Kalergi – Oliver Rathkolb (edd.), *Die Beneš-Dekrete*, Wien 2002.
- Csendes, Peter – Ferdinand Oppl (edd.), *Wien. Geschichte einer Stadt. Von 1790 bis zur Gegenwart*, (Band 3), Wien 2006.
- Dachs, Herbert – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien 2006.
- Daublebsky, Klas – Gregor Schusterschitz, Strategické partnerství ve střední Evropě, *Mezinárodní politika* 25/5, 2001.

- David, Martin, *Österreichisch-tschechoslowakische Beziehungen 1945 bis 1974 unter besonderer Berücksichtigung aktueller Themen* (= doktorská disertace předložená k obhajobě na univerzitě ve Vídni), Wien 2002.
- David, Martin, *Von Wien nach Prag via Helsinki oder Erhard Busek und die tschechische Menschenrechtsbewegung* (magisterská práce obhájená na univerzitě ve Vídni), Wien 1999.
- Deák, István – Jan T. Gross – Tony Judt (edd.), *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton 2000.
- Dimitrov, Michal, Im Spannungsfeld zwischen staatlicher und lokaler Integrationspolitik: Politische Partizipation von Migranten in den Einwanderungsstädten Berlin und Wien, *Acta Universitatis Carolinae – Studia Territoria* 2012/2.
- Dobeš, Adam, Dlouhá cesta k majetkovému vyrovnání mezi Rakouskem a Československem, in: Michal Stehlík – Gerald Sprengnagel (edd.), *Kreiského éra v Rakousku a období normalizace v ČSSR*, Praha 2013.
- Dvořák, Pavel, *Evropský valčík pod rakouskou taktovkou? Analýza rakouského předsednictví v Radě EU 1998 a 2006*, Praha 2012.
- Eigner, Peter – Andreas Resch, Die wirtschaftliche Entwicklung Wiens im 20. Jahrhundert, in: Franz X. Eder a kol. (edd.), *Wien im 20. Jahrhundert. Wirtschaft, Bevölkerung, Konsum*, Wien 2003.
- Erll, Astrid – Ansgar Nünning (edd.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin – New York 2008.
- Erll, Astrid, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*, Stuttgart – Weimar 2005.
- Fassmann, Heinz – Rainer Münz, *Einwanderungsland Österreich? Historische Migrationsmuster, aktuelle Trends und politische Maßnahmen*, Wien 1995.
- Fassmann, Heinz – Rainer Münz, Österreich – Einwanderungsland wider Willen, in: Heinz Fassmann – Rainer Münz (edd.), *Migration in Europa. Historische Entwicklung, aktuelle Trends und politische Reaktionen*, Frankfurt am Main – New York 1996.
- Feichtinger, Friedrich – Spörker, Herman, *ÖMV – ÖMV. Die Geschichte eines österreichischen Unternehmens*, Wien 1996.
- Ferrero-Waldner Benita, Strategische Partnerschaft, *Wiener Journal* 4, 1991.
- Fischer, Wladimir, Vom „Gastarbeiter“ zum „Ausländer“. Die Entstehung und Entwicklung des Diskurses über ArbeitsmigrantInnen in Österreich, in: *Österreich in Geschichte und Literatur* 53/3, 2009.
- Flecker, Jörg – Manfred Krenn, Abstiegsängste, verletztes Gerechtigkeitsempfinden und Ohnmachtsgefühle – zur Wahrnehmung und Verarbeitung zunehmender Unsicherheit und Ungleichheit in der Arbeitswelt, in: Hans Georg Zilian (ed.), *Insider und Outsider*, München – Mering 2004.
- Gatty, Werner – Gerhard Schmid – Maria Steiner – Doris Wiesinger (edd.), *Die Ära Kreisky. Österreich im Wandel 1970–1983*, Innsbruck – Wien 1997.
- Gächter, August, Migrationspolitik in Österreich seit 1945, in: *Arbeitspapiere Migration und soziale Mobilität* 12, 2008, Wien 2008, <https://www.zsi.at/attach/p1208vukovic.pdf> (staženo 10. 2. 2015).
- Gehler, Michael – Anton Pelinka – Günter Bischof (edd.), *Österreich in der EU. Bilanz seiner Mitgliedschaft / Austria in the European Union. A First Assessment of her Membership 1995–2000*, Wien – Köln – Weimar 2003.
- Gehler, Michael – Hubert Sickinger, Politische Skandale in der Zweiten Republik, in: Reinhard Sieder – Heinz Steinert – Emmerich Tálos (edd.), *Österreich 1945–1995, Gesellschaft – Politik – Kultur*, Wien 1995.
- Gehler, Michael – Rolf Steininger (edd.), *Die Neutralen und die europäische Integration 1945–1995. The Neutrals and the European Integration 1945–1995*, Wien 2000.
- Gehler, Michael, *Der lange Weg nach Europa. Österreich von Paneuropa bis zum EU-Beitritt. Darstellung. Österreich vom Ende der Monarchie bis zur EU*, Innsbruck 2002.

- Gehler, Michael, Die Affäre Waldheim: Eine Fallstudie zum Umgang mit der NS-Vergangenheit in den späten achtziger Jahren, in: Rolf Steininger – Michael Gehler (edd.), *Österreich im 20. Jahrhundert*. Band 2: *Vom Zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart*, Wien – Köln – Weimar 1997, s. 355–414, zde s. 358.
- Gehler, Michael, Die Zweite Republik – Zwischen Konsenz und Konflikt. Historischer Überblick (1945–2005), in: Herbert Dachs – Emmerich Tálos – Wolfgang C. Müller, *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien 2006.
- Gehler, Michael, Kontraproduktive Intervention. Die „EU-14“ und der Fall Österreich oder vom Triumph des „Zweiten Republik“ 2000–2003, in: Michael Gehler – Anton Pelinka – Günter Bischof (edd.), *Österreich in der EU. Bilanz seiner Mitgliedschaft/Austria in the European Union. A First Assessment of her Membership 1995–2000*, Wien – Köln – Weimar 2003.
- Gehler, Michael, *Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts*. Band 1, Innsbruck – Wien – Bozen 2005.
- Gehler, Michael, *Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts*. Band 2, Innsbruck – Wien – Bozen 2005.
- Gehler, Michael, Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts, 2 Bde., Innsbruck – Wien – Bozen 2005, 49.
- Gehler, Michael, *Österreichs Weg in die Europäische Union*, Innsbruck – Wien 2009.
- Gehler, Michael, *Vom Marshall-Plan bis zur EU. Österreich und die europäische Integration von 1945 bis zur Gegenwart*, Innsbruck 2006.
- Gerlich, Peter – Roman Pfefferle, Tradition und Wandel, in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien 2006.
- Goschler, Constantin – Jürgen Lillteicher (edd.), „Arisierung“ und Restitution. Die Rückerstattung jüdischen Eigentums in Deutschland und Österreich nach 1945 und 1989, Göttingen 2002.
- Grubelnik, Klaus, *Die Rote Krake. Eine Bank erobert Österreich*, Wien 1998.
- Grünwald, Oskar – Rudolf Streicher, Die Rolle der ÖIAG (Gesamtenwicklung zwischen 1970 und 1985), in: Georg Turnheim – Rudolf Streicher – Johann Moser – Helmut Hoskovec – Oskar Grünwald – Werner Clement (edd.), *Österreichs Verstaatlichte. Die Rolle des Staates bei der Entwicklung der österreichischen Industrie von 1918 bis 2008*, Wien 2009.
- Halbwachs, Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris: 1925. České vydání: *týž, Kolektivní paměť*, Praha 2009.
- Hamann, Brigitte, *Hitlerova Videaň. Diktátorská učednická léta*, Praha 2011.
- Handl, Vladimír, *Hlavní náměty ze sympózia „Rakousko a Česká republika v novém bezpečnostním prostředí“, konaného 26.–27. 11. 1993 ve Vidni* (working paper pro Ústav mezinárodních vztahů v Praze), Praha 1993.
- Hanisch, Ernst, *Der Lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*, Wien 2005.
- Hanisch, Ernst, Opfer / Täter / Mythos: Verschlungene Erzählungen über die NS-Vergangenheit in Österreich, *Zeitgeschichte* 33, 2006).
- Hauser, Gunther, Das Jahr 1989 aus österreichischer und internationaler sicherheitspolitischer Perspektive, in: A. Brait – M. Gehler (edd.), *Grenzöffnung 1989*.
- Hauser, Gunther, *Österreich – dauernd neutral?* (Studien zur politischen Wirklichkeit 14), Wien 2002.
- Hauser, Gunther, Visegrad and Austria – Comprehensive Relations, in: Marek Štátný (ed.), *Visegrad Countries in an Enlarged Trans-Atlantic Community*, Bratislava 2002.
- Heinisch, Reinhard, Austria: The Structure and Agency of Austrian Populism, in: Daniele Albertazzi – Duncan McDonnell (edd.), *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western European Democracy*, Hampshire – New York 2008.
- Herbert, Ulrich, *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland*, Bonn 2003.

- Hermann, Christoph – Jörg Flecker, Das „Modell Österreich“ im Wandel, in: Christoph Hermann – Roland Atzmüller (edd.), *Die Dynamik des „österreichischen Modells“. Brüche und Kontinuitäten im Beschäftigungs- und Sozialsystem*, Berlin 2009.
- Hirt, Tomáš – Marek Jakoubek, *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit*, Plzeň 2005.
- Hloušek, Vít – Zdeněk Sychra (edd.), *Rakousko v evropské a středoevropské politice*, Brno 2004.
- Hloušek, Vít – Zdeněk Sychra, Rakousko v Evropě a střední Evropě, in: titíž (edd.), *Rakousko v evropské a středoevropské politice*, Brno 2004.
- Hloušek Vít, Konflikt versus konsensus. Konfliktní linie, stranické systémy a politické strany v Rakousku 1860–2006, Brno 2008.
- Hofinger, Christoph – Harald Waldrauch, *Einwanderung und Niederlassung in Wien. Sonderauswertung der Befragung „Leben in Wien“*, Wien 1997.
- Hofstätter, Lukas – Philipp Korom, Vom Austrokorporatismus zum Austrokapitalismus: Das Beispiel der Entbettung österreichischer Banken, in: Klaus Kraemer – Sebastian Nessel (edd.), *Entfesselte Finanzmärkte? Soziologische Analysen des modernen Kapitalismus*, Frankfurt am Main 2012.
- Höcher, Markus – Matthias Reiter-Pázmándy, Korruptionfälle in der Zweiten Republik – Gesellschaftliche Veränderung und (straf)rechtliche Reaktion, in: Philipp Strobl (ed.), *Österreich in der zweiten Republik: ein Land im Wandel* (= Studien zur Zeitgeschichte, Bd. 94), Hamburg 2014.
- Hojda, Zdeněk – Roman Prahel (edd.), *Český lev a rakouský orel v 19. století*, Praha 1996.
- Holzer, Werner – Rainer Münz, Fremdenfeindlichkeit in Österreich? Einstellungen zu Migration, ausländischer Bevölkerung und staatlicher Ausländerpolitik, in: *Demographische Informationen* 1995/1996.
- Hoskovec, Helmut, Die Finanzierung der verstaatlichten Industrie, in: Georg Turnheim – Rudolf Streicher – Johann Moser – Helmut Hoskovec – Oskar Grünwald – Werner Clement (edd.), *Österreichs Verstaatlichte. Die Rolle des Staates bei der Entwicklung der österreichischen Industrie von 1918 bis 2008*, Wien 2009.
- Höll, Othmar, *Öko-Vorreiter Österreich? Die österreichische Umweltaußenpolitik im internationalen Kontext* (= Laxenburger Internationale Studien, Bd. 9), Wien 1995.
- Hummer, Waldemar – Anton Pelinka (edd.), *Österreich unter „EU-Quarantäne“. Die „Maßnahmen der 14“ gegen österreichische Bundesregierung aus politikwissenschaftlicher und juristischer Sicht. Chronologie, Kommentar, Dokumentation*, Wien 2002.
- Hummer, Waldemar, Neutralitätsrechtliche und neutralitätspolitische Fragen im Zusammenhang mit einem möglichen EG-Beitritt Österreichs, in: Andreas Khol – Günther Ofner – Alfred Stirnemann (edd.), *Österreichisches Jahrbuch für Politik 1988*, Wien – München 1989.
- Jenny, Marcelo, Programme: Parteien im politischen Wettbewerbsraum, in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien 2006.
- John, Michael – Albert Lichtblau (edd.), *Schmelztiegel Wien. Einst und Jetzt*, Wien 1990.
- Judt, Tony, The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe, in: István Deák – Jan T. Gross – Tony Judt (edd.), *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton 2000.
- Kábele, Jiří – Lubomír Mlčoch (edd.), *Institucionalizace (ne)odpovědnosti: globální svět, evropská integrace a české zájmy*, s. 2, Praha 2001.
- Karlhofer, Ferdinand, The Politics of Asymmetry: (Non) Corporatist Policy Making, 2000–2006, in: Günter Josef Bischof – Fritz Plasser (edd.), *The Schüssel Era in Austria* (= Contemporary Austrian Studies 18), New Orleans 2010.
- Karlhofer, Ferdinand, Verbände: Mitgliederorientierung und strategischer Neuausrichtung, in: Ferdinand Karlhofer – Emmerich Tálos (edd.), *Sozialpartnerschaft – Österreichische und Europäische Perspektiven*, Wien – Münster 2005.
- Khol, Andreas – Günther Ofner – Alfred Stirnemann (edd.), *Österreichisches Jahrbuch für Politik 1988*, Wien – München 1989.

- Kiss, László J., Politik und Wahrnehmung. Ungarns (Aussen-)Politik im Übergang – Österreichs Aussenpolitik im Zuge der Umbruchsjahre (1988–1991), in: Andrea Brait – Michael Gehler (edd.), *Grenzöffnung 1989*.
- Kissinger, Henry, *Umění diplomacie. Od Richelieu k pádu Berlinské zdi*, Praha 1996.
- Kitschelt, H. P. – David M. Winerither, Die Entwicklung des Parteienwettbewerb in Österreich im internationalen Vergleich, in: Ludger Helms – David M. Winerither (edd.), *Die österreichische Demokratie im Vergleich*, Baden-Baden – Wien 2012.
- Kittel, Bernhard, Deaustriification? The Policy-Area-Specific Evolution of Austrian Social Partnership, *West European Politics* 23/1, 2000.
- Kohlbacher, Josef – Ursula Reeger, Die Wohnsituation von AusländerInnen in Österreich, in: Heinz Fassmann – Irene Stacher (edd.), *Österreichischer Migrations- und Integrationsbericht*, Klagenfurt – Celovec 2003.
- Kohlbacher, Josef – Ursula Reeger, Zuwanderung und Segregation in Wien, in: Heinz Fassmann – Josef Kohlbacher – Ursula Reeger (edd.), *Zuwanderung und Segregation. Europäische Metropolen im Vergleich*, Klagenfurt – Celovec 2002.
- Kohler, Manfred, Rechtspopulismus in Österreich – Systemsturz oder einfach nur Populismus?, in: Philipp Strobl (ed.), *Österreich in der zweiten Republik: ein Land im Wandel* (= Studien zur Zeitgeschichte, Bd. 94), Hamburg 2014.
- Koller, Jan, *Kommunale Integrationspolitik. Eine Analyse des Wiener Integrationsfonds im Kontext sozialdemokratischer Interessenspolitik* (Diplomarbeit), Universität Wien, 1998.
- Konrád, Ota, Von einer Provokation zum neuen wissenschaftlichen Paradigma? 15 Jahre nach Goldhagen-Buch und Wehrmachtsausstellung, *Acta Universitatis Carolinae. Studia Territorialia* 10, 2010.
- Kopeinig, Margaretha – Christoph Kotanko, *Eine europäische Affäre. Der Weissen-Bericht und die Sanktionen gegen Österreich*, Wien 2000.
- Korom, Philipp, *Wirtschaftseliten im neuen Austrokapitalismus. Sozialprofil und Personalverflechtungen*, Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Sozial- und Wirtschaftswissenschaften an der Karl-Franzens-Universität Graz, 2011.
- König, Karin – Bettina Stadler, Entwicklungstendenzen im öffentlich-rechtlichen und demokratiepolitischen Bereich, in: Heinz Fassman – Irene Stacher (edd.), *Österreichischer Integrationsbericht*, 2003.
- Kriechbaumer, Robert, 1986 – Eine Bundespräsidentenwahl, nicht wie jede andere, in: Robert Kriechbaumer, *Zeitenwende: Die SPÖ-FPÖ-Koalition 1983–1987 in der historischen Analyse, aus der Sicht der politischen Akteure und in Karikaturen von Ironimus*, Wien 2008.
- Kriechbaumer, Robert, *Zeitenwende: Die SPÖ-FPÖ-Koalition 1983–1987 in der historischen Analyse, aus der Sicht der politischen Akteure und in Karikaturen von Ironimus*, Wien 2008.
- Kropiunigg, Rafael, *Eine österreichische Affäre. Der Fall Borodajkewycz*, Wien 2015.
- Kuklík, Jan a kol. (edd.), *Žak odškodnit holokaust? Problematika vyvlastnění židovského majetku, jeho restituce a odškodnění*, Praha 2015.
- Kunnert, Gerhard, *Spurensicherung auf dem österreichischen Weg nach Brüssel* (Schriftenreihe Europa des Bundeskanzleramtes, Sonderband), Wien 1992.
- Kunštát, Miroslav, Česko-rakouské vztahy na konci 90. let a jejich vyústění, in: Jiří Kábele – Lubomír Mlčoch (edd.), *Institucionalizace (ne)odpovědnosti: globální svět, evropská integrace a české zájmy*, s. 2, Praha 2001.
- Kunštát, Miroslav, Die Tschechoslowakei und Österreich vor dem Umbruch 1989/90, in: Andrea Brait – Michael Gehler (edd.), *Grenzöffnung 1989. Innen- und Aussenperspektiven und die Folgen für Österreich*. Wien 2014.
- Kunštát, Miroslav, Historické stereotypy v současných česko-rakouských vztazích, in: Zdeněk Hojda – Roman Prahla (edd.), *Český lev a rakouský orel v 19. století*, Praha 1996.
- Luther, Kurt Richard – Wolfgang C. Müller, Consociationalism and the Austrian Political System, in: Wolfgang C. Müller – Kurt Richard Luther (edd.), *Politics in Austria: Still a Case of Consociationalism?*, London 1992.

- Langthaler, Herbert, Flüchtlingslos. Die Geschichte einer Abschottung, in: Robert Reithofer – Maruša Krese – Leo Kühberger (edd.), *Gegenwelten. Rassismus, Kapitalismus & Soziale Ausgrenzung*, Graz 2007.
- Lauber, Volkmar, Changing Priorities in Austrian Economic Policy, in: Wolfgang Müller – Kurt Richard Luther (edd.), *Politics in Austria: Still a Case of Consociationalism?*, London – Portland 1992.
- Lebhart, Gustav – Rainer Münz, Migration und Fremdenfeindlichkeit in Österreich – Perception und Perspektiven, in: Heinz Fassmann – Irene Stacher (edd.), *Österreichischer Migrations- und Integrationsbericht. Demographische Entwicklungen – sozioökonomische Strukturen – rechtliche Rahmenbedingungen*, Klagenfurt – Celovec 2003.
- Lehnguth, Cornelius, *Waldheim und die Folgen: Der parteipolitische Umgang mit dem Nationalsozialismus in Österreich*, Frankfurt am Main 2013.
- Lichtenberger, Elisabeth, *Gastarbeiter. Leben in zwei Gesellschaften*, Wien – Köln – Graz 1984.
- Luther, Kurt Richard, Austria's Social Democracy During The „Vranitzky Era“: The Politics of Asymmetrical Change, in: Gunter Bischof – Anton Pelinka (edd.), *Vranitzky Era in Austria. Contemporary Austrian Studies*, New Orleans 1999.
- Mann, Reinhard (ed.), *Die Nationalsozialisten. Analysen faschistischer Bewegungen* (= Historisch-Sozialwissenschaftliche Forschungen. Quantitative sozialwissenschaftliche Analysen von historischen und prozess-produzierten Daten, 9), Stuttgart 1980.
- Manoschek, Walter, „Serbien ist judenfrei!“ Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42 (= Schriftenreihe des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes Freiburg im Breisgau, Bd. 38), München 1995.
- Manoschek, Walter, Die Wehrmacht und die Ausstellung „Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944“ als Thema österreichischer Vergangenheitspolitik. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 30/1, 2001.
- Matouschek, Bernd – Ruth Wodak – Franz Januschek, *Notwendige Maßnahmen gegen Fremde?*, Wien 1995.
- Marjanović, Vladislav, *Die Mitteleuropa-Idee und die Mitteleuropapolitik Österreichs 1945–1995*, Wien 1998.
- Mauer, Peter – Barbara Pfetsch, News Coverage of Politics and Conflicts Leves: A Cross-National Study of Journalists' and Politicians' Perceptions of Two Elements of Mediatization, *Journalism Studies* 15/3, 2014.
- Meier-Walser, Reinhard, *Die Außenpolitik der monocoloren Regierung Klaus in Österreich 1966–1970*, München 1988.
- Meth-Cohn, Delia, Der Abbau der Verstaatlichungsidee in der SPÖ und der Labour Party: eine vergleichende Analyse – Dismantling the concept of public ownership in the SPÖ and the Labour Party: a comparative analysis, *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 17/3, 1987.
- Meth-Cohn, Delia – Wolfgang C. Müller, Looking reality in the eye: The Politics of Privatisation in Austria, *West European Politics* 11/4, 1994.
- Kopeček, Michal, Český Visegrád, in: Jiří Vykoukal a kol., *Visegrád. Možnosti a meze středoevropské spolupráce*, Praha 2003.
- Morawetz, Inge, Privatisierungspolitik in Österreich: Entstaatlichung als Umstrukturierung des Verhältnisses von staatlichem und privatem Wirtschaftseigentum, *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 17/4, 1988.
- Murphy, Anton, The Rise of the Austrian Freedom Party in the 1990s: A Culturalist Approach, *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 33/3, 2004.
- Müller, Wolfgang, *Die sowjetische Besatzung in Österreich 1945–1955 und ihre politische Mission*, Wien 2005.
- Müller, Wolfgang, Parteiensystem, in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien 2006.

- Müller, Wolfgang, Patronage im österreichischen Parteiensystem. Theoretische Überlegungen und empirische Befunde, in: Anton Pelinka – Fritz Platzer (edd.), *Das österreichische Parteiensystem*, Wien 1988.
- Müller, Wolfgang, Privatising in a Corporatist Economy: The Politics of Privatisation in Austria, *West European Politics* 11/4, 1988.
- Müller, Wolfgang, The Changing Role of the Austrian Civil Service: The Impact of Politicisation, Public Sector Reform, and Europeanisation, in: Ed Page – Vincent Wright (edd.), *From the Active to the Enabling State. The Changing Role of Top Officials in European Nations*, Houndmills 2007.
- Müller, Wolfgang, Zur Genese des Verhältnisses von Politik und verstaatlichter Industrie in Österreich (1946–1981), *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 10/4, 1981.
- Münz, Rainer – Peter Zuser – Josef Kytir, Grenzüberschreitende Wanderungen und ausländische Wohnbevölkerung: Struktur und Entwicklung, in: Heinz Fassmann – Irene Stacher (edd.), *Österreichischer Migrations- und Integrationsbericht*, Wien – Klagenfurt 2003.
- Münz, Rainer – Gustav Lebhart, Zuwanderung nach Österreich. Herkunft, Struktur und politische Rahmenbedingungen, in: Rainer Buchegger (edd.), *Migranten und Flüchtlinge: eine familienwissenschaftliche Annäherung*, Wien 1999.
- Neugebauer, Wolfgang, *Der österreichische Widerstand 1938–1945*, Wien 2008.
- Nowotny, Ewald, Privatization in Austria: causes and consequences, *Annals of Public and Cooperative Economics* 67/3, 1996.
- Obinger, Herbert, „Wir sind Voestereicher“: Bilanz der ÖVP/FPÖ-Privatisierungspolitik, in: Emmerich Tálos (ed.), *Schwarz-Blau. Eine Bilanz des „Neu-Regierens“*, Wien 2006.
- Panagl, Oswald – Peter Gerlich (edd.), *Wörterbuch der politischen Sprache in Österreich*, Wien 2007.
- Pauley, Bruce, *Eine Geschichte des österreichischen Antisemitismus. Von der Ausgrenzung zur Auslöschung*, Wien 1993.
- Pelinka, Anton – Sieglinde Rosenberger, *Österreichische Politik: Grundlagen, Strukturen, Trends*, Wien 2007.
- Pelinka Anton, Die geänderte Funktionalität von Vergangenheit und Vergangenheitspolitik. Das Ende der Konkordanzdemokratie und die Verschiebung der Feindbilder, *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 30/1, 2001.
- Pelinka Anton, Legacies of the Schlüssel Years, in: Günter Josef Bischof – Fritz Plasser (edd.), *The Schlüssel Era in Austria* (= Contemporary Austrian Studies 18), New Orleans 2010.
- Pelinka, Anton, Rakousko a rozšíření EU, in: Gernot Heiss – Kateřina Králová – Jiří Pešek – Oliver Rathkolb (edd.), *Česko a Rakousko po konci studené války. Různými cestami do nové Evropy*, Ústí nad Labem 2008.
- Pelinka, Anton, Taboos and Self-Deception: The Second Republic's Reconstruction of History, in: Günter Bischof – Anton Pelinka (edd.), *Austrian Historical Memory and National Identity*, New Brunswick 1997.
- Pelinka, Anton, *Vom Glanz und Elend der Parteien: Struktur- und Funktionswandel des österreichischen Parteiensystems* (= Österreich – Zweite Republik. Befund, Kritik, Perspektive, Bd. 6), Innsbruck 2005.
- Penz, Otto, Vom Sozial- zum Wettbewerbsstaat. Arbeitsbeziehungen und politische Regulation in Österreich, in: Andrea Grisold, *Neoliberalismus und die Krise des Sozialen: das Beispiel Österreich*, Wien 2010.
- Perchinig, Bernhard, Die Europäisierung der österreichischen Migrations- und Integrationspolitik, in: Heinz Fassmann (ed.), *2. Österreichischer Migrations- und Integrationsbericht 2001–2006. Rechtliche Rahmenbedingungen, demographische Entwicklungen, sozioökonomische Strukturen*, Klagenfurt – Celovec 2007.
- Perchinig, Bernhard, Ein langsamer Weg nach Europa. Österreichische (Arbeits)migrations- und Integrationspolitik, in: Herbert Schock (ed.), *Migration und ethnische Minderheiten* 2010/1, Nürnberg 2010.

- Pfoertner, André, ÖMV/OMV. „Unser Erdöl muss österreichisch bleiben“, in: Oliver Kühschelm – André Pfoertner (edd.), *Memoria Austriae. Menschen – Mythen – Zeiten / Unternehmer – Firmen – Produkte*, Wien 2005.
- Pfoertner, André, VOEST. Flugschiff der verstaatlichten Industrie, in: Oliver Kühschelm – André Pfoertner (edd.), *Memoria Austriae. Menschen – Mythen – Zeiten / Unternehmer – Firmen – Produkte*, Wien 2005.
- Perchinig, Bernhard, Von der Fremdarbeit zur Integration? Migrations- und Integrationspolitik in der Zweiten Republik, in: Vida Bakondy a kol. (edd.), *Viel Glück! Migration heute. Wien, Belgrad, Zagreb, Istanbul. Good Luck! Migration Today. Vienna, Belgrade, Zagreb, Istanbul*, Vienna 2010, online verze <http://www.demokratiezentrum.org/fileadmin/media/pdf/Perchinig.pdf> (staženo 23. 10. 2012).
- Plasser, Fritz – Gilg Seeber, The Europeanization of Austrian Political Culture: Austrian Exceptionalism Revisited, in: Günter Josef Bischof (ed.), *Global Austria: Austria's Place in Europe and the World* (= Contemporary Austrian Studies 20), New Orleans 2011.
- Plasser, Fritz – Peter Ulram, Bürger und Politik in Österreich, in: Oscar W. Gabriel – Fritz Plasser (edd.), *Deutschland, Österreich und die Schweiz im neuen Europa: Bürger und Politik* (= Studien zur Wahl- und Einstellungsforschung, Bd. 16), Baden-Baden 2010.
- Plasser, Fritz – Peter A. Ulram, „Die Ausländer kommen!“ Empirische Notizen zur Karriere eines Themas und der Bewußtseinslage „im Herzen Europas“, in: Günther Offner a kol (edd.), *Österreichisches Jahrbuch für Politik 1990*, Wien: 1991.
- Plasser, Fritz – Peter Ulram, „Schüssels“ Electoral (Mis)fortunes and the Dynamics of Public Approval, in: Günter Josef Bischof – Fritz Plasser (edd.), *The Schüssel Era in Austria* (= Contemporary Austrian Studies 18), New Orleans 2010.
- Plasser, Fritz – Peter Ulram, Wahlverhalten, in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien 2006.
- Plasser, Fritz, Massenmedien und politische Kommunikation, in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien 2006.
- Prainsack, Barbara, Religion und Politik, in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien 2006.
- Pribil, Kurt, Bankenprivatisierung in Österreich. Was wurde aus dem 17-Punkte Programm?, in: Andreas Khol – Günther Ofner – Alfred Stirnemann (edd.), *Österreichisches Jahrbuch für Politik 1997*. Wien 1998.
- Rathkolb, Oliver, Kann Geschichte verhandelt werden? Restitution und Entschädigung in Europa, in: Forum Politische Bildung (ed.), *Gedächtnis und Gegenwart Historikerkommissionen, Politik und Gesellschaft*, Innsbruck – Wien – München – Bozen 2003/2004.
- Rathkolb, Oliver, Verdrängung und Instrumentalisierung. Die Vertreibung der Sudetendeutschen und ihre verspätete Rezeption in Österreich, in: Barbara Coudenhove-Kalergi – Oliver Rathkolb (edd.), *Die Beneš-Dekrete*, Wien 2002.
- Reinprecht, Christoph, Österreich und der Umbruch in Osteuropa, in: R. Sieder – H. Steinert – E. Tálos (edd.), *Österreich 1945–1995*.
- Renon, Daniele, *Les représentations géopolitiques de Mitteleuropa chez Erhard Busek*, Paris 1994.
- Riegler, Tobias, *Im Fadenkreuz: Österreich und der Nachosterrorismus 1973–1985*, Wien 2011.
- Röhrlich, Elisabeth, *Reiskys Außenpolitik. Zwischen österreichischer Identität und internationalen Programmen*, Wien – Göttingen 2009.
- Safrian, Hans, Beschleunigung der Beraubung und Vertreibung. Zur Bedeutung des „Wiener Modells“ für die antijüdische Politik des „Dritten Reiches“ im Jahr 1938, in: Constantin Goshler – Jürgen Lillteicher (edd.), *„Arisierung“ und Restitution. Die Rückerstattung jüdischen Eigentums in Deutschland und Österreich nach 1945 und 1989*, Göttingen 2002.
- Salzhofer, Andreas, *Die Europapolitik von Norwegen. Zwischen Irrelevanz und Integration*, Saarbrücken 2008.
- Sandgruber, Roman, *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Wien 1996.

- Sandgruber, Roman, *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Wien 2005.
- Schneider, Heinrich, Die österreichische Neutralität und die europäische Integration, in: Michael Gehler – Rolf Steininger (edd.), *Die Neutralen und die europäische Integration 1945–1995. The Neutrals and the European Integration 1945–1995*, Wien 2000.
- Schüssel, Wolfgang, Zentraleuropäische Initiative 1996 unter österreichischer Präsidentschaft, *IDM-Info Donauraum-Mitteuropa* 1/1996.
- Schwarz, Andreas, Warum Visegrád am Ende ist: Tschechen drängen auf Alleingang, *Das Parlament* 40, 1994.
- Sieder, Reinhard – Heinz Steinert – Emmerich Tálos (edd.), *Österreich 1945–1995, Gesellschaft – Politik – Kultur*, Wien 1995.
- Stehlík, Michal – Gerald Sprengnagel (edd.), *Kreiského éra v Rakousku a období normalizace v ČSSR*, Praha 2013.
- Steininger, Rolf – Michael Gehler (edd.), *Österreich im 20. Jahrhundert*. Band 2: *Vom Zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart*, Wien – Köln – Weimar 1997.
- Stieber, Gabriela, Volksdeutsche und Displaced Persons, in: Gernot Heiss – Oliver Rathkolb, *Asylland wider Willen. Flüchtlinge in Österreich im europäischen Kontext seit 1914*, Wien 1995.
- Stiefel, Dieter, *Verstaatlichung und Privatisierung in Österreich. Illusion und Wirklichkeit*, Wien 2011.
- Stourzh, Gerald, *Geschichte des Staatsvertrages 1945–1955: Österreichs Weg zur Neutralität*, Graz – Wien – Köln 1985.
- Stöger, Robert, Die verstaatlichte Industrie in der Zweiten Republik, in: Hannes Androsch – Karl Waldbrunner a kol. (edd.), *Pragmatischer Visionär für das neue Österreich*, Wien 2006.
- Strobl, Philipp (ed.), *Österreich in der Zweiten Republik: ein Land im Wandel* (= Studien zur Zeitgeschichte, Bd. 94), Hamburg 2014.
- Štátný, Marek (ed.), *Visegrad Countries in an Enlarged Trans-Atlantic Community*, Bratislava 2002.
- Suppan, Arnold – Gerald Stourzh – Wolfgang Mueller (edd.), *Der österreichische Staatsvertrag. Internationale Strategie, rechtliche Relevanz, nationale Identität*, Wien 2005.
- Tálos, Emmerich – Herbert Dachs – Ernst Hanisch – Anton Staudinger (edd.), *Handbuch des politischen Systems Österreich. Erste Republik 1918–1933*, Wien 1995.
- Tálos, Emmerich – Bernhard Kittel, *Gesetzgebung in Österreich. Netzwerke, Akteure und Interaktionen in politischen Entscheidungsprozessen*, Wien 2001.
- Teuschler, Christine – Andreas Streibel, Die Parteien im Burgenland seit 1945, in: Roland Widder (ed.), *Burgenland: Vom Grenzland im Osten zum Tor in den Westen*, Wien 2000, s. 429–502, zde s. 449.
- Toninelli, Pier Angelo, The rise and fall of public enterprise: the Framework, in: Pier Angelo Toninelli, *The Rise and Fall of State-Owned Enterprise in the Western World*, Cambridge 2000.
- Tóth, Barbara – Hubertus Czernin (edd.), *1986. Das Jahr, das Österreich veränderte*, Wien 2006.
- Traxler, Franz, Austria, in: Franz Traxler – Gerhard Huemer (edd.), *Handbook of Business Interest Associations, Firm Size and Governance: A Comparative Analytical Approach*, London – New York 2007.
- Treib, Oliver, Party Patronage in Austria: From Reward to Control, in: Petr Kopecký – Peter Mair – Maria Spirova (edd.), *Party Patronage and Party Government in European Democracies*, Oxford 2012.
- Turnheim, Georg, Die Privatisierung der verstaatlichten Industrie (Periode 1991 bis 2007), in: Georg Turnheim – Rudolf Streicher – Johann Moser – Helmut Hoskovec – Oskar Grünwald – Werner Clement (edd.), *Österreichs Verstaatlichte. Die Rolle des Staates bei der Entwicklung der österreichischen Industrie von 1918 bis 2008*, Wien 2009.

- Turnheim, Georg, Die Reorganisation und Sanierung der verstaatlichten Industrie als Voraussetzung für deren Privatisierung (Periode 1986 bis 1990), in: Georg Turnheim – Rudolf Streicher – Johann Moser – Helmut Hoskovec – Oskar Grünwald – Werner Clement (edd.), *Österreichs Verstaatlichte. Die Rolle des Staates bei der Entwicklung der österreichischen Industrie von 1918 bis 2008*, Wien 2009.
- Turnheim, Georg, Die verstaatlichten Unternehmen zwischen 1945 und 1955, in: Georg Turnheim – Rudolf Streicher – Johann Moser – Helmut Hoskovec – Oskar Grünwald – Werner Clement (edd.), *Österreichs Verstaatlichte. Die Rolle des Staates bei der Entwicklung der österreichischen Industrie von 1918 bis 2008*, Wien 2009.
- Uhl, Heidemarie, Das „erste Opfer“: der österreichische Opfermythos und seine Transformationen in der Zweiten Republik, *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 30/1, 2001.
- Uhl, Heidemarie, Generation of memory. Geschichtswissenschaft im Kampf um die Erinnerung, in: Heinrich Berger – Melanie Dejnega – Regina Fritz – Alexander Prenninger (edd.), *Politische Gewalt und Machtausübung im 20. Jahrhundert: Zeitgeschichte, Zeitgeschehen und Kontroversen. Festschrift für Gerhard Botz*, Wien 2011.
- Uhl, Heidemarie, Transformationen des österreichischen Gedächtnisses – Geschichtspolitik und Denkmalkultur in der Zweiten Republik, *Tel Aviv Jahrbuch für deutsche Geschichte* 29, 2000.
- Uhl, Heidemarie, *Zwischen Versöhnung und Verstörung: Eine Kontroverse um Österreichs historische Identität fünfzig Jahre nach dem „Anschluss“*, Wien 1992.
- Ullrich, Peter, *Hegemonie und Erosion. Politische Kultur und politischer Wandel in Österreich*, Wien 1990.
- Ullrich, Peter, Politische Kultur der Bevölkerung, in: Herbert Dachs – Peter Gerlich (edd.), *Politik in Österreich: Das Handbuch*, Wien 2006.
- Unger, Brigitte, Zählt der Austrokeynesianismus zur gesellschaftskritischen Ökonomie?, *Kurswechsel* 4/2006.
- Vyková, Jiří (ed.), *Visegrád. Možnosti a meze středoevropské spolupráce*, Praha 2003.
- Waldrauch Harald, *Die Integration von Einwanderern. Ein Index der rechtlichen Diskriminierung*, Frankfurt am Main 2001.
- Waldrauch, Harald – Dilek Çinar, Staatsbürgerschaftspolitik und Einbürgerungspraxis in Österreich, in: Heinz Fassman – Irene Stacher (edd.), *Österreichischer Migrations- und Integrationsbericht*.
- Weber, Fritz, Verstaatlichung und Privatisierung in Österreich 1946–1986, *Die Zeitschrift für öffentliche und gemeinwirtschaftliche Unternehmen* 34/2, 2011.
- Weigl, Andreas, *Migration und Integration. Eine widersprüchliche Geschichte*, Innsbruck – Wien – Bozen 2009.
- Wineroither, David, *Kanzlermacht – Machtkanzler? Die Regierung Schüssel im historischen und internationalen Vergleich*, Wien 2009.
- Weiss, Hilde, Alte und neue Minderheiten. Zum Einstellungswandel in Österreich 1984–1998, in: *SWS-Rundschau* 1, 2001.
- Widder, Roland (ed.), *Burgenland: Vom Grenzland im Osten zum Tor in den Westen*, Wien 2000.
- Wieser, Oliver – Mike Wright – Ken Robbie, Management and employee buy-outs from the austrian public sector, *Annals of Public and Cooperative Economics* 68/4, 1997.
- Willms, Bernard – Paul Kleinewefers, *Erneuerung aus der Mitte. Prag – Wien – Berlin. Diesseits von Ost und West*, Herford 1988.
- Wodak, Ruth – Rudolf de Cillia, *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh 2005.
- Wollner, Eveline, AusländerInnenbeschäftigungspolitik und Migration. Zur Rolle des österreichischen Gewerkschaftsbundes und zur Bedeutung von Migration aus Weltssystemperspektive, *Grundrisse* 7, 2003.
- Zeglovita, Eva – Martina Zandonella, „Political Interest of Adolescents before and after Lowering the Voting Age: The Case of Austria“, *Journal of Youth Studies* 16/8, 2013.

Zuser, Peter, *Die Konstruktion der Ausländerfrage in Österreich. Eine Analyse des öffentlichen Diskurses 1990*, Wien 1996.

Seznam zkratek

AI	Austrian Industries
AK	Arbeiterkammer
AMAG	Austria Metall AG
AUA	Austrian Airlines
AVNOJ	Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (Antifašistická rada národního osvobození Jugoslávie)
AVZ	Anteilsverwaltung Zentralsparkasse
BA	Bank Austria
BAWAG	Bank für Arbeit und Wirtschaft
BZÖ	Bündnis Zukunft Österreich (Spojenectví pro budoucnost Rakouska)
CA	Creditanstalt
CEFTA	Central European Free Trade Agreement
ČR	Česká republika
ČSFR	Česká a Slovenská Federativní Republika
EFTA	Evropské sdružení volného obchodu
EHP	Evropský hospodářský prostor
ES	Evropské společenství
EU	Evropská unie
FPÖ	Freiheitliche Partei Österreichs (Svobodná strana Rakouska)
IPIC	International Petroleum Investment Company
ITK	Institut für Trendanalysen und Krisenforschung
KBSE/OBSE	Komise pro bezpečnost a spolupráci v Evropě / Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě
KPÖ	Kommunistische Partei Österreichs
LIF	Liberales Forum (Liberální fórum)
MOE	Mittelosteuropa
NATO	North Atlantic Treaty Organization
NDR	Německá demokratická republika
NPD	Nationaldemokratische Partei (Národnědemokratická strana)
NSDAP	Nationalsozialistische Arbeiterpartei
ÖGB	Österreichischer Gewerkschaftsbund (Rakouský odborový svaz)
ÖIAG	Österreichische Industrieholding AG
ÖIG	Österreichische Industrieverwaltung-GmbH
ÖMV/OMV	Österreichische Mineralölverwaltung AG
OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries
OSN	Organizace spojených národů

ÖVP	Österreichische Volkspartei (Rakouská lidová strany)
PSK	Österreichische Postsparkasse (Rakouská poštovní spořitelna)
PTA	Post-Telekom Austria
PTBG	Post und Telekom Beteiligungsgesellschaft
SA	Sturmabteilung
SEI	Středoevropská iniciativa
SGP	Simmering-Graz-Pauker
SGP-VT	Simmering-Graz-Pauker-Verkehrstechnik
SPÖ	Sozialdemokratische Partei Österreichs, Sociálnědemokratická strana Rakouska
SS	Schutzstaffel
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
TO KRP	Tiskový odbor Kanceláře prezidenta republiky
USIA	Управление советским имуществом в Австрии (Správa sovětského majetku v Rakousku)
VdU	Verband der Unabhängigen (Svaz nezávislých)
VEW	Vereinigte Edelstahlwerke AG
WIF	Wiener Integrationsfond (Vídeňský integrační fond)
WKÖ	Wirtschaftskammer Österreich
WTK	Wolfsegg-Traunthaler Kohlenwerks AG

Zdroje vyobrazení

Rejstřík

Obsah

Úvod /4

Oběť nebo pachatel? /7

Rakousko a jeho minulost

První oběť /8

„Double speak“ /13

Prezidentské volby v roce 1986 /16

Dlouhé stíny Waldheimovy aféry /18

Závěr: Vzpomínková kultura jako symptom proměn rakouské společnosti /21

Rakouská zahraniční politika /23

a její evropské a středoevropské kontexty

Z „ostrova blažených“ zpátky do Evropy /25

Rok 1989 a Rakousko: změna evropských

a středoevropských paradigmat /29

Devadesátá léta: „Westverschiebung“ Rakouska? /31

Annus horribilis 2000: vstup Rakouska do nového století /35

Závěr /38

Rakušané mají přednost?! /39

Imigrace jako klíčová výzva pro rakouskou
společnost a národní identitu

Rakousko na cestě k multikulturní společnosti:
gastarbeiteri, uprchlíci, diplomaté /40

Cizinecký problém a jeho politická konstrukce /44
Rakouská migrační politika v Haiderově stínu /50
Závěr: Imigrace jako výzva pro rakouskou politiku a kolektivní identitu /56

Stát a ekonomika. /58

Privatizace zestátněného sektoru rakouské ekonomiky

Vznik zestátněného sektoru rakouské ekonomiky /58
Krise austrokeynesianismu /61
Privatizace zestátněného sektoru rakouské ekonomiky /63
Černo-modrá koalice. Konec Österreich AG? /70
Od austrokeynesianismu k austroliberalismu /72
Závěr: Privatizace a rakouská politická kultura /74

Konec velké koalice? /75

Rakouská politika a společnost po roce 1986

Stranicko-politický systém a politická kultura /75
Lidé a politika /79
FPÖ – třetí síla? /85
Závěr /87

Slovo závěrem /88

Bibliografie /xx
Seznam zkratk /xx
Zdroje vyobrazení /xx
Rejstřík /xx

Ota Konrád, Miroslav Kunštát,
Michal Dimitrov, Jakub Joza, Martin Landa

ZTRÁTA STARÝCH JISTOT RAKOUSKO 1986–2000

upraví grafik

Vydalo NLN, s. r. o.,
Náprstkova 10, Praha 1,
v roce 2019

Vydání první

Jazyková redakce Ivan Beránek

Fotografie na obálce

Grafická úprava knihy Tomáš Didunyk

Technická redakce Šárka Křiváková

Sazba písmem Baskerville a reprodukce Jan Skružný

Tisk.

Doporučená cena včetně DPH Kč

ISBN 978-80-7422-

